

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MİR'ÂTÜ'L-İBER(III.CİLT)
(İNCELEME-METİN)**

Cündüllaħ AVCİ

19915004

Danışman

Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN

DİYARBAKIR 2022

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MİR'ÂTÜ'L-İBER(III.CİLT)
(İNCELEME-METİN)**

Cündüllaħ AVCİ

19915004

Danışman

Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN

DIYARBAKIR 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Mir’âtü’l-İber(III.Cilt)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

06/04/2022

Cündülla AVCI

ÖN SÖZ

Tarih, geçmişi ve geçmişteki olayları bilimsel bir bakış açısıyla aktarmaya çalışırken edebiyat ise dün, bugün ve yarının betimlenmesi/kurgulanmasında sınırsız bir hayal gücüne sahiptir. Geçmiş ilgilendiren bir sanat eserinin değerlendirmesi de hiç şüphesiz tarihi iyi bilmekten geçmektedir. Geçmiş ile geleceği buluşturma noktasında, tarih ve edebiyatın oynadığı rol önem taşımaktadır.

19. yüzyılda dünya tarihini konu edinen Diyarbakırlı Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* adlı dokuz ciltlik eseri, dünya tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eser, İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. Eser, çeşitli kütüphanelerde ve sahaflarda, ayrıca tez danışmanım olan Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN'ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır. Saîd Paşa, eserinin takdim yazısında eserini vatana hizmet etmek maksadıyla kaleme aldığını ifade etmiştir. Tarihin yararlandığı ilimlerle ilgili bilgi veren eser ayrıca tarihin aşamalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Tezimiz, Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* adlı eserinin üçüncü cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın “Giriş” kısmında Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise eser; üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Tezimizin asıl kısmını, *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildinin metin kısmı oluşturmaktadır. Çalışmamızda, *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildinin incelenmesi, Latin harflerine aktarılması ve böylece ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlanmıştır.

Üçüncü ciltte; “Üçüncü Kısım” başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler, Mısır Ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmektedir. Beşinci fasılda ise Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. “Dördüncü Kısım” başlığı altında ise Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri, Yunan beldeleri ve coğrafyası, İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Tezimize katkı sunan ve daima yol gösteren çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ'a, tezin ortaya çıkışına kadar geçen zamanda yardımları ile bilgi ve birikimlerini hiçbir zaman esirgemeyen, fikir ve yönlendirmeleriyle ufkumu açıp beni her zaman çalışmaya teşvik eden danışman hocam Doç.Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN'a teşekkür ederim.

Metnin okunmasında hataya düşülmemesi konusunda çok fazla gayret sarf edilmiş, eserin içerisinde çok sayıda tarihî şahıs ve yer adına yer verilmiş, bu adlardan tarihî kaynaklarda da rastlayamadığımız şahıs ve yer adları metnin imla kuralları göz önünde bulundurularak okumaya gayret edilmiştir. Çalışmamızda olabilecek hatalarımızın düzeltilmesinde vesile olacak her türlü değerlendirme ve eleştiriye memnuniyetle karşılayacağımızı belirtmek isterim.

Cündülla Avcı

Diyarbakır-2022

ÖZET

Önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Diyârbekir, pek çok devlet adamı, sanatkâr ve edip yetiştirmiştir. Diyârbekirli Saîd Paşa, Diyârbekir'in yetiştirdiği ilim adamlarından biri olup devlette çeşitli görevlerde bulunmuş, aynı zamanda mantık, matematik, dil, belagat, tarih ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır.

Çalışmamız, Diyârbekirli Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik *Mir'âtü'l-İber* adlı eserinin üçüncü cildini kapsamaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde Klasik Türk edebiyatı alanında yazılmış tarih kitapları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Saîd Paşa'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde eser dil, üslup ve muhteva açısından incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise *Mir'âtü'l-İber* eserinin üçüncü cildi Latin haflerine aktarılmıştır.

Çalışmamızda *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildinin incelenmesi ve ilim dünyasının istifadesine sunulması amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Diyârbekirli Sa'îd Paşa, Mir'âtü'l-İber, Tarih, İnceleme, Metin, Umumî Tarih

ABSTRACT

Diyarbakır, one of the important science and cultural centers, has trained many statesmen, artists and nurtures. Said Pasha of Diyarbakır was one of the scholars was trained by Diyarbakır, he had done various duties in the state, he has also written many Works on language, eloquence, history, logic, mathematics.

Our study covers the third volume of nine-volume *Mir'atu'l-İber* by Said Pasha of Diyarbakır. In the introduction part of our study, information about history books written in the field of Classical Turkish Literature is given. In the first part, Said Pasha's life, literary personality and his Works are included. In the second part, the work is examined in terms of language, style and content. In the third part, the text of the third volume of *Mir'atu'l-İber* has transferred to the Latin letters.

In our study, it was aimed to examine the third volume of *Mir'atu'l-İber* work and to present it to the benefit of the World of knowledge.

Keywords

Diyarbakır of Said Pasha, *Mir'atu'l-İber*, Text, Investigatio, General History

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM..... 4

SA'İD PAŞA'NIN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ 4

1.1.HAYATI ve EDEBÎ KİŞİLİĞİ 4

1.2.ESERLERİ 6

1.2.1.Dîvân-Dîvânçe-i Eş'ar..... 6

1.2.2.Diyârbekir Târîhi..... 6

1.2.3.Mîzânü'l-Edeb..... 6

1.2.4.Mîr'âtü'l-İber..... 7

1.2.5.İlm-i Hesâb 7

1.2.6.Tabsîratü'l- İnsân 7

1.2.7.Mîr'ât-i Sıhhat 7

1.2.8.Hülâsa-i Mantık 7

1.2.9.Encümen-i Şu'arâ veya Mecnû'a-i Müntehebât..... 8

1.2.10.Nuhbetü'l Emsâl..... 8

1.2.11.Kasîde-i Nûniye Tercümesi..... 8

1.2.12.Kasîde-i Bürde Tercümesi..... 8

İKİNCİ BÖLÜM..... 9

MİR'ÂTÜ'L-İBER 9

2.1.MİR'ÂTÜ'L-İBER III.CİLT..... 11

2.1.1.Kaynaklar..... 11

2.1.2.Dil ve Üslûp 12

2.1.3.Muhteva 13

2.1.4. Üçüncü Kısım 14

2.1.4.1. Afrika Kıt‘asının Coğrafyasıyla Afrikaca İktisâfat.....	14
2.1.4.2.Afrikaca İktisâfat ve Müsta’merât	15
2.1.4.3. Mısır Coğrafyası	16
2.1.4.4.Mısır Vakâyi‘-i Târihîyesinin Bidâyeti	18
2.1.4.5.Misraim Fûruslerin Zabtına Kadar Fira‘une-i Mısır’ın Vakâyi‘-i Târihîyesi.....	18
2.1.4.6. Eski Mısırlilerin Medeniyet ve ‘Avâ’id ve Mezâhibi	23
2.1.4.7.Mısır’da Batalma Devleti.....	25
2.1.4.8.Esyobya ve Esyobiler.....	26
2.1.4.9.Habeşe ve Habeşeliler	27
2.1.4.10. Bilâd-ı Mağrib Coğrafyasıyla Akvâmı.....	29
2.1.4.11.Bilâd-ı Mağribin Kurûn-ı Evveli Tarihi.....	29
2.1.4.12.Kartâcna ve Kartâcnalılar.....	29
2.1.4.13.Kartâcna ve Rumlar Muharebeleri	30
2.1.4.14.Afrika-i Şarkîye.....	30
2.1.4.15.Afrika-i Vasati.....	30
2.1.4.16.Afrika-i Garbiye	31
2.1.4.17.Afrika-i Cenûbiye.....	31
2.1.4.18. Cezâir-i Afrika	31
2.1.5. Dördüncü Kısım	32
2.1.5.1.Avrupa’nın Ta’rif ve Tesmiyesiyle Avrupa’ya Hâsıl Olan Ma’lumat	32
2.1.5.2.Mesaha ve Nüfûs ve Hudut	33
2.1.5.3.Avrupa Kıt‘asının Müştehilâtı	33
2.1.5.4.Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi	33
2.1.5.5.Yunan Bilâdı Coğrafyası.....	34
2.1.5.6.Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi	34

2.1.5.7.Yunanistan'ın Bedâyet-i Meskuniyyet ve A'sâr-ı Hurâfiyesi.....	34
2.1.5.8.Atina Şehir ve Hükümetinin Coğrafyasıyla Vakâyı'-i Târihiyesi.....	35
2.1.5.9.Trü'a Muhârebesi	36
2.1.5.10.Atina Cumhuriyetinin Teşkilinden sonraki Vakâyı'-i Târihiyesi	36
2.1.5.11.Isparta Coğrafyasıyla Farsların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi.....	38
2.1.5.12.Misine Muharebeleri ve Ispartalıların Bakiye-i Vukâ'at ve Ahvâli..	39
2.1.5.13.Yunanîlerle Farslar Aralarında Muharebe Zuhurundan Romalıların Yunanistanı İstilâları Zamânına Kadar Yunanistan Vakâyı'-i.....	41
2.1.5.14.Makedonya Memleketi Kurûn-i Evvel Tarihi.....	42
2.1.5.15.Büyük İskender'in Vakâyı'-i Târihiyesi	43
2.1.5.16.İskender'in Vefatından Makedonya'yı Romalıların İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyı'-i Târihiyesi	43
2.1.5.17.Epire Kurûn-ı Evveli Tarihi	44
2.1.5.18. Eski Yunanîlerin Ma'arif ve Medeniyet ve Mezâhib ve 'Avâ'id Sâ'ireleri.....	44
2.1.5.19.İtalya'nın Coğrafya ve Akvâm-ı Asliyesi	46
2.1.5.20.İtalya'nın Bedâyet Ma'muriyetinden Roma Şehrinin Te'sisine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi	47
2.1.5.21.Roma'nın Binasından Roma Cumhuriyetinin Teşkiline Kadar Vakâyı'-i Cârîye.....	47
2.1.5.22.Roma'da Cumhuriyet Teşkilinden Öküstön İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyı'-i Târihiye	48
2.1.5.23.Roma'da İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi	49
2.1.5.24.Garp İmparatorluğunun Teşkilinden İnkizarına Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi.....	51
2.1.5.25.Romalıların Medeniyet ve 'Ava'id ve Ma'arif ve Sanayi' ve Mezâhibi	51
2.1.5.26.Papalar.....	55

2.1.5.27.Gavtlar.....	58
2.1.5.28. Lombar Diyalolar.....	59
2.1.5.29. İtalya Romanyada Eksârhoslar.....	59
2.2.METİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM	60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	61
METİN	61
SONUÇ.....	254
KAYNAKÇA	256

KISALTMALAR

bk. bakınız

Hz. hazret

haz. hazırlayan

s. sayfa

S sayı

C cilt

öl. ölüm tarihi

vb. ve benzeri

b.y. basım yeri yok

y.y. yayıncı yok

ts. tarihsiz

GİRİŞ

Tarih kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir, ay yani takvim bilgisi anlamına gelmektedir. Çoğulu tevârihtir.

Tarih kavramı, insanlığın tarihi kadar eskidir. “Geçmişte ne oldu?” sorusundan kaynaklanan bilgi elde etme çabaları ve bu soruya geçmişten kalanlara bakılarak bu günden verilen cevaplar tarihin temelini oluşturmaktadır.

Tarih, geçmişte olan olayların veya bunlar hakkındaki belgelerin verileridir. Tarihi olayların ve belgelerin verilerinin bilimsel metotla incelenmesi, tarih bilimini doğurmuştur.¹ Tarih; insanların geçmişte meydana getirdiği her türlü faaliyeti, zaman ve mekân çerçevesinde, sebep ve sonuç ilişkisi içinde, kaynaklara dayanarak ve bilimsel bir yöntemle inceleyen sosyal bilimdir.² Tarihin kendisi kadar, onu aktarmak da önemlidir. Edebiyat ise duygu, düşünce ve hayallerin dil vasıtasıyla yazılı ve sözlü olarak ifade edilmesidir. Edebiyat ve tarihin iç içe olması sebebiyle birden fazla ortak noktası bulunmaktadır. İki ilmin de ilgilendiği ana değer ve kavram insan ve insanın hayatıdır. Tarih, geçmiş ve geçmişteki olayları nesnel bir bakış açısıyla aktarırken, edebiyat ise dünü, bugünü ve yarını betimlenmesi ve kurgulanmasında sınırsız bir özgürlüğe sahiptir. Tarih yazıcılığının kökeni çok eskilere dayanmaktadır.

Geleneksel bir nitelik taşıyan tarih anlatımı, etkisini belirgin bir şekilde 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Doğal olarak dünya tarih yazıcılığının ilk döneminde mitos ve efsaneler hâkimdir. 19. yüzyılda dünyada özellikle Avrupa’da meydana gelen gelişmeler tarihe farklı bir yaklaşım getirmiş, bu durum tarih yazıcılığını da etkilemiştir.³

Ülkemizde modern tarih anlayışının yaygınlaşması “Batılılaşma-yenileşme” hareketlerine paralel olarak gelişmiştir. Eski tarih anlayışında olaylar arasında ilgi

¹ Nuri Köstüklü, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Çizgi Kitabevi, 2014, s. 19

² Bekir Biçer, **Tarihe Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 15

³ İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 27-96.

kurarak, tenkitler yaparak, hüküm vermeyip olayları hikâyeler şeklinde sıralayarak tasvir etmeye dayanmaktadır. 19.yüzyıl ortalarından sonra yeni tarih anlayışı gelişmiştir. Yeni tarih anlayışı olaylar arasındaki sebep-sonuç araştırılıp diğer devir ve milletlerin tarihine de yer verilmeye başlanılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, eski tarih anlayışından yeni tarih anlayışına geçişin öncülüğünü yapan ilk tarihçilerimizdendir.⁴

19. yüzyılda yazılmış tarih kitapları arasında Abdurrahman Şeref, Zübdetü'l-Kıyas; Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet; Ahmet Midhat Efendi, Tarih-i Umûmî; Hasan Sırrı, Tarih-i Umûmî, İbrahim Hakkı, Tarih-i Umûmî, Mehmet Atıf, Hulâsâtü't Tevârih gibi eserler bulunmaktadır.

19.yüzyılda yazılmış genel tarih kitaplarından biri de Diyârbekirli Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* adlı eseridir. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında kaleme alınan eser dokuz cilttir. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. Eser, çeşitli kütüphanelerde, sahaflarda ve Diyarbakırlı Doç. Dr. Mustafa Uğurlu Arslan'ın şahsi kütüphanesinde de yer almaktadır.

Eser, uzun bir mukaddimeden sonra Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak yirmi sekiz peygamberin hayatı, Asya kıtası, Mezopotamya coğrafyası, Asur, Sâsâniyân devletleri ve bu devletlerin avâid, mezhep ve medeniyetlerine yer vermiştir. İkinci ciltte; Hint, Çin, Suriye, Fenike, Türkistan ile Arap yarımadası anlatılmaktadır. Üçüncü ciltte; Afrika coğrafyası, Mısır coğrafyası ve tarihi, eski Mısır medeniyetleri, Habeş ve Habeşliler, Cezayir Devleti, Avrupa coğrafyası, Yunan coğrafyası, Etne Cumhuriyeti ve Makedonya tarihi, Büyük İskender'in tarihî olayları, Yunan medeniyeti ve İtalya coğrafyası, İtalya ve Rum tarihi ile eski Rumların medeniyetlerine yer verilmiştir. Dördüncü ciltte; Bizans, İspanya, Almanya, Britanya tarihi ve felsefe tarihi anlatılmıştır. Beşinci ciltte; Hz. Muhammed'in hayatı ve Hz. Ömer'in halifeliğine yer verilmiştir. Altıncı ciltte; Hz. Ömer'den başlayarak Hz. Ali'nin hilâfeti dönemine kadar yaşanan olaylar anlatılmıştır. Yedinci ciltte; Emevi ve Abbasiler Devleti ile halifeleri; Irak, Basra, Kufe, Hille tarihi anlatılmıştır. Sekizinci ciltte; Cizre, Diyarbakır, Urfa, Musul, Horasan, Huzistan, Irak, Isfahan tarihi ve coğrafyası

⁴ Biçer, **Tarihe Giriş**, s. 110-111

anlatılmıştır. Dokuzuncu ciltte Taberistan, Mazenderan, Kirman, Azerbeycan, Gazne, Türkistan tarihi anlatılmıştır.

Çalışmamız *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildini kapsamaktadır. Eserin içerisinde çok sayıda tarihî şahıs ve yer adına yer verilmiş, bu adlardan tarihî kaynaklarda da rastlayamadığımız şahıs ve yer adları, metnin imla kuralları göz önünde bulundurularak okunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SA'İD PAŞA'NIN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1.HAYATI ve EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Saîd Paşa, Diyarbakır'ın kıymetli ailelerinden İbrâhîm Cehdî Efendi'nin torunu ve Süleyman Nâzif Efendi'nin oğludur.⁵ Ali Emirî Efendi “Hânedân-ı memlekette sâbıkü't-terceme İbrâhîm Cehdî Efendi'nin hafidi ve âti'terceme Süleymân Nazif Efendi'nin mahdum-ı ma'âlî-rüsumudur.”⁶ şeklinde Saîd Paşa'dan bahsetmektedir. 1832/1248'de Diyarbakır'da doğmuş, bir yaşındayken babası vefat etmiş, yetim olarak büyümüştür.⁷ Sa'îd Paşa, Servet-i Fünûn dönmei ünlü şair ve yazarlarından Süleyman Nâzif ve şair Faik Alî Ozansoy'un da babasıdır.⁸

Tarihçi, devlet adamı ve şair olan Saîd Paşa medrese eğitimini Diyarbakır'da tamamlamış ve 1857 yılında hâcegânlık rütbesini almıştır. Daha sonra sırasıyla vilâyet tahrirat kalemi başkâtibi, mektupçu muavini ve vilâyet mektupçusu olmuştur. Diyarbakır mektupçuluğundan sonra Ma'mûretü'l-Azîz ve daha sonra Maraş mutasarrıflıklarında bulunmuştur.⁹

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın(1818-1883) kendisine karşı olmasına rağmen, Mithat Paşa(1822-1884) tarafından himaye edilen Saîd Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde azledilmesine rağmen Mithat Paşa'nın gayretleriyle

⁵ Süleymân Nazif Efendi'nin hayatı hakkında bk.Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Ankara 1996, C.1, s.283-286.

⁶ Ali Emirî Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**,(Haz. Galip-Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003, s.29

⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3. s. 1581

⁸ Mustafa Uğurlu Arslan, “Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası'nda Said Paşa ve Süleyman Nazif'in İzleri”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s .9.

⁹ Ali Emirî Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**, s. 29

memuriyete tekrar dönüp Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıkları görevine getirilmiştir.¹⁰

Saîd Paşa 1891 yılında ikinci kez Muş mutasarrıflığıyla görevlendirilmiştir. İkinci rütbe Mecidî nişanı alan Saîd Paşa, Muş'ta on dokuz ay görev yaptıktan sonra hastalanmış, hastalığından dolayı kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin mutasarrıflığına getirilmiş, yaklaşık olarak burada üç aylık hizmetinden sonra 1890 yılında Mardin'de vefat etmiştir.¹¹

Saîd Paşa, memuriyet hayatında muktedir ve dürüst bir idâreci olarak dikkat çekmiştir. Resmî görevleri dışında edebiyat, tarih ve matematikle meşgul olmuştur. Başlıca eserleri: Mir'âtü'l-İber, Mir'ât-ı Sıhhat, Hülâsa-i Mantık, Tabsırarü'l-İnsân, Nuhbetü'l-Emsâl, Mîzânü'l-Edeb, Dîvân-Dîvânçe-i Eş'ar, İlm-i Hesâb, Encümen-i Şu'arâ, Diyârbekir Tarihi, Kasîde-i Nûniye Tercümesi, Encümen-i Şu'arâ veya Mecmû'a-i Müntehebât ve Kasîde-i Bürde Tercümesi'dir.

Saîd Paşa'ya göre; münşi, hatîb ve şâirin seçtiği manaya yakışan sözlerin tasarrufu, birbirine benzer incinin bir ipliğe dizilmesi gibidir. *“Kelâmda sanâyi’-i lafziyye ihtiyâr idenlere göre elfâz-ı müfferrede ipliğe dizilmiş ve bir birine karışmış, olan muhtelifü’l-eşkâl incü gibidir. İncüyi ipliğe dizilenler birbirine uygun olanları ayırub tanzim iderler. İncünün ‘ıkd manzumunda küpe gerdanlık kol bağı gibi çok şey yapılabilir. Bunların her birisine mahsus bir hey’et vardır ki diğerine yakışmaz. Münşî, hâtib ve şâ’irin intihâb edecekleri ma’ânâyâ yakışacak elfâzın tasarrufu da böyledir.”*¹²

Saîd Paşa'nın Mardin'deki mezarının kitabesinde oğlu Süleyman Nâzîf'in şu kıt'ası yer almaktadır:

Açdı dağ-ı ebedî sineye hicrân-ı peder

¹⁰ Vedat Yeşilçiçek, “Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizan’ül Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, **Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S.6, s.116,

¹¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, s. 1611

¹² Saliha Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 466-467.

Ağlatır der-i firakı beni tâ kabre kadar

İstemezdim ki kazılsın gurbet ilde kabrin

*Neyleyim böyle imiş hükm-i kazâ emr-i kader.*¹³

1.2.ESERLERİ

1.2.1.Dîvân-Dîvânçe-i Eş‘ar

Saîd Paşa’nın divançesi, şair hayattayken 1288/1871 tarihinde Diyârbekir Vilâyet Matbaası’nda yayımlanmış, 56 varaklık müretteb olmayan matbu bir dîvândır. Bu matbu dîvândan yaklaşık on yıl sonra kendi el yazısıyla kaleme aldığı dîvânı 27 varaktır. Saîd Paşa, ilk basıldığında matbû dîvânını hacminden dolayı “Dîvânçe-yi Eş‘âr” diye adlandırmıştır. Fakat bu dîvânçeden sonra şair gazel, muhammes, müseddes, mu‘aşşer, tercî‘-i bend tarzı şiirler yazarak eserin hacmini artırmıştır. Eser, el yazma nüshaları da karşılaştırılarak Kenan Erdoğan tarafından Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı adıyla basılmıştır.¹⁴

1.2.2.Diyârbekir Târîhi

Bu eserde başlangıçtan Osmanlı fethine kadar olan süredeki Diyarbakır tarihini özetlemiş olup Diyârbekir Sâlnâmesi’nin ikinci kısmının 144 sayfalık bölümüdür. Eser ayrıca M.Şefik Korkusuz tarafından kitap olarak neşredilmiştir.¹⁵

1.2.3.Mîzânü’l-Edeb

Mîzânü’l-Edeb 1888 yılında 384 sayfa olarak basılmıştır. Eser dibace, mukaddime, tetimme-i mukaddime başlıklarından oluşan bir giriş, ma’anî, beyân ve bedî’ konularının anlatıldığı maksat, hatime ve i’tizar’ın bulunduğu sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Eser Türkçe örnekleri, konular hakkında sunduğu

¹³ Kenan Erdoğan, “Klasik Mi’raciyyelerden Farklı bir M’iraciyye: Said Paşa ve Mi’raciyyesi”, A.Ü Tûrkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.12, s.166

¹⁴ Kenan Erdoğan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı**, Tekin Matbaası, Manisa 2004.

¹⁵ Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb**, s. 34.; M.Şefik Korkusuz, **Diyarbakir Tarih’leri**, y.y, b.y, t.s.

detaylı açıklamalarıyla önemli bir belâgat eseridir.¹⁶ Eser Saliha Aydoğan tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve kitap olarak yayımlanmıştır.¹⁷

1.2.4.Mir'âtü'l-İber

1304-1306 yılları arasında kaleme aldığı 9 ciltlik dünya tarihi kitabıdır. İstanbul Karabet ve Kasbar Matbaas'ında yayımlanmıştır. Onuncu cildinin yazma olarak İstanbul Müze kütüphanesinde olduğuna dair bilgiler vardır. Bu eserin matbu olarak basılan ilk dokuz cildi çeşitli kütüphanelerde ve sahaflarda yer almaktadır. Eser insanlığın yaratılışından itibaren tarihsel gelişimi; coğrafya, kültür, medeniyet ve tarihî olaylar etrafından ele alınmıştır.

1.2.5.İlm-i Hesâb

Matematik ilmine dair bir eserdir. 1288/1871 yılında İstanbul İbret Matbaası'nda yayımlanmıştır.

1.2.6.Tabsiratü'l- İnsân

1308/1891 İstanbul Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda Ahmet Necib tarafından yayınlanan 91 sayfalık ahlak kitabıdır.¹⁸

1.2.7.Mir'ât-i Sıhhat

1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bassout'un eserinin Mehmet Zeki tarafından yapılan tercümesidir. 1287/1870 Diyârbekir Vîlâyet Matbaası'nda yayımlanmıştır.

1.2.8.Hülâsa-i Mantık

Hulâsa-i Mantık, İstanbul Asır Matbaası tarafından 1315 yılında okulların Rüştîye kısmı için Osmanlıca olarak basılmıştır. Eser büyük boy olup 65 sayfadan

¹⁶ Aydoğan, **Saîd Paşa Mîzânü'l-Edeb**, s. 492.

¹⁷ Saliha Aydoğan, **Diyârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü'l-Edeb**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁸ Eren Yavuz, **Diyârbekirli Mehmet Said Paşa-Tabsiratü'l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

ibarettir. Ayrıca bir başka baskısı 1310 yılında İstanbul Âlem Matbaası tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁹

1.2.9.Encümen-i Şu'arâ veya Mecmû'a-i Müntehebât

Dîvân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içeren bir mecmuadır.

1.2.10.Nuhbetü'l Emsâl

Ahmet b. Muhammed Meydânî tarafından Arapça olarak yazılmış olan eserin çevirisi olup darb-ı mesellerin tercüme ve şerhidir. 1289/1873 yılında Diyârbekir Vilâyeti Matbaası'nda basılmış olup 482 sayfadır. 'Sade ve açık ta'bîrât ile kaleme alınan eser Sultan II. Abdülazîz (öl. 1876) döneminde faydalı eserler serisinde yer almaktadır.²⁰ Eser Uğur Boran tarafından çalışılmıştır.²¹

1.2.11.Kasîde-i Nûniye Tercümesi

Feth el-Bustî'nin ahlâkî öğütler içermesi bakımından önem arz eden Unvanu'l-Hikmet adlı Arapça bir kasidesinin ilk 45 beyitlik kısmının manzum çevirisidir. Bu çalışma Saîd Paşa'nın vefatından sonra oğlu Süleyman Nâzif tarafından kaleme alınan kısa bir mukaddimenin ilave edilmesiyle beraber Mahfil dergisinde yayımlanmıştır.²²

1.2.12.Kasîde-i Bürde Tercümesi

İstanbul Arkeoloji Müzesi Nu:145 sırasında yazma olarak kaydı bulunmaktadır.

¹⁹ Şerefettin Adsoy, "Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri", **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.7, s. 331

²⁰ Ahmet Tanyıldız, "Saîd Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s. 87

²¹ Uğur Boran, **Diyarbakirli Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü'l-Emsâl**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.

²² Mehmet Atalay, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nûniye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.27, s. 146-147

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-İBER²³

1304/1888-1306/1890 yılları arasında Diyarbakırlı Saîd Paşa tarafından kaleme alınan *Mir'âtü'l-İber* adlı dokuz ciltlik eseri dünya tarihi kitabıdır. Dokuz cildi basılmıştır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır. *Mir'âtü'l-İber* “ibretlerin aynası” anlamına gelen Arapça bir tamlamadır.

Saîd Paşa'nın, *Mir'âtü'l-İber*'inin dokuz cildinin muhtevası muhtasaran şu şekildedir:

1.Cilt: Mukaddime bölümünden sonra eser iki ayrı bölüm olarak hazırlanmış olup 356 sayfadır. İlk bölümde yeryüzünün yaratılışı, cinler ve şeytan ayrıca Hazreti Âdem ve Hazreti Havvâ ve oğulları, Hazreti Âdem'den Hazreti İsa'ya kadarki diğer peygamberler hakkında da bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise Asya kıtası, Mezopotamya, Babil coğrafyası ve tarihi Asur devleti ve tarihi, Med ve Sâsâni devletleri, eski Farsların mezhepleri hakkında kapsamlı bilgi verilmektedir. Eser, Doç. Dr. Mustafa Uğurlu Arslan'ın danışmanlığında Gül Esra Alpkaya tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.²⁴

2.Cilt: İkinci cilt 382 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Hind coğrafyası, tarihi ve mezhebi, Çin coğrafyası, tarihi ve mezhebi, Suriye coğrafyası, Fenikeliler, Tataristan, Türkistan coğrafyası, Hunlar, Haykaniye coğrafyası ve devleti, Asya coğrafyası, Kapadokya devleti, Frigya devleti, Pontus devleti, Arap coğrafyası, Yemen coğrafyası ve Yemen'de Habeş hükümeti, Mekke ve Medine coğrafyası ikinci

²³ İbrahim Halil Tuğluk, “Saîd Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 8, S.15 s.96-105, Tahir Nakıp, **Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.85-90, Gül Esra Alpkaya, **Mir'âtü'l-İber(I.Cilt)**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

²⁴ Alpkaya, **Mir'âtü'l-İber(I.Cilt)**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020

ciltte üzerinde durulan konulardır. Arapların gelirleri, özellikleri belâgat ve diyânetleri hakkında bilgi verilmektedir.

3.Cilt: Üçüncü cilt 358 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Afrika coğrafyası, Mısır coğrafyası ve tarihi, eski Mısır medeniyetleri, Habeş ve Habeşliler, Cezayir devleti, Avrupa coğrafyası, Yunan coğrafyası, Etne Cumhuriyeti ve Makedonya tarihi, Büyük İskender'in tarihî olayları, Yunan medeniyeti ve İtalya coğrafyası, İtalya ve Rum tarihi ve eski Rumların medeniyetlerine yer verilmiştir.

4.Cilt: Dördüncü cilt 309 sayfa olup 1304/1888 senesinde yayımlanmıştır. Bizans imparatorluğu ve tarihi, Doğu Rum imparatorluğu, İspanya coğrafyası ve tarihi, Almanya, Fransa Devleti, Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, Britanya coğrafyası, İskoçya, İrlanda, Avrupa'ya hicret eden eski kavimler, felsefe tarihi anlatılmaktadır. Ayrıca bu ciltte birinci kitabında hatimesi bulunmaktadır.

5.Cilt: Beşinci cilt 357 sayfa olup 1304/1888 yılında yayımlanmış, mukaddime ve Lâhika-i Mukaddime başlıkları ile başlamaktadır. Eserin bu cildinde Hazreti Muhammed'in doğumundan itibaren başlayarak Hazreti Ömer'in halifeliği dönemine kadar olan dönemleri anlatmaktadır. Eser Prof. Dr. Ahmet Tanyıldız danışmanlığında Fatma Taş tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.²⁵

6. Cilt: Altıncı cilt 367 sayfa olup 1305/1889 tarihinde yayımlanmıştır. Hazreti Ömer'in halifeliği zamanında yaşanan olaylar hakkında bilgi verilir. Yermük vakası, Sıffin vakası, Hazreti Osman'ın halifelik dönemi, Kıbrıs'ın fethi, Muaviye'nin muhalefeti ve Hazreti Ali'nin şehadeti anlatılmaktadır.

7. Cilt: Yedinci cilt 380 sayfa olup 1305/1889 senesinde yayımlanmıştır. Emevi Devleti tarihi, Yezid bin Muaviye, Abbasi Devleti tarihi, Arap ve Irak coğrafyası ve tarihi, Basra tarihi, Kufe tarihi, Hazreti Hasan'ın hilafeti, Muaviye'nin hilafeti terk etmesi konuları hakkında bilgi verilmektedir.

8. Cilt: Sekizinci cilt 351 sayfa olup 1306/1890 tarihinde yayımlanmıştır. Cezire tarihi ile başlayan ciltte, Diyarbakır tarihi ve Mardin tarihi, Diyarbakır ve

²⁵ Fatma Taş, **Diyârbekirli Sa'id Paşa-Mir'âtü'l-İber(5.Cilt)**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

Mardin’de hükümet eden Artukya devleti, Urfa tarihi, Fûrs memleketi, Horosan memleketi ve Horosan hükümetinin tarihi, Irak memleketi, Acem memleketi ve tarihi, Isfahan, Irak ve Acem’de Selçuklu devleti, İsmailiyye hükümeti konuları üzerinde durulmaktadır.

9. Cilt: Dokuzuncu cilt 360 sayfa olup 1306/1890 senesinde yayımlanmıştır. Bu ciltte Taberistan coğrafyası ve tarihi, Taberistan’da Bavendiye hükümetinin birinci tabakası, Cürcan, Mazenderan, Kirman, Fars, Azerbeycan, Afganistan, Gazne, Türkistan, Harezm, Mâverâü’n-nehr’in coğrafya ve tarihi hakkında bilgi verilmektedir.

2.1.MİR’ÂTÜ’L-‘İBER III.CİLT

Mir’âtü’l-‘İber eserinin üçüncü cildi iki bölüm ve 8 fasıldan oluşmaktadır.

“Üçüncü Kısım” başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler, Mısır Ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmektedir. Beşinci fasılda ise Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. “Dördüncü Kısım” başlığı altında ise Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri, Yunan beldeleri ve coğrafyası, İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ayrıntılı bilgi verilecektir.

2.1.1.Kaynaklar

Saîd Paşa, eserini hazırlarken dinî, ilmî; eski, yeni birçok kaynaktan yararlanmış ve bu kaynakları da eserinde belirtmiştir. İncil’in Hz.İsa’ya nüzulünü Kur’ân-ı Kerim’den delillerle aktarmıştır.²⁶ Firavun isimlerine ve bazı firavunların döneminde yaşanan olaya ilişkin bazı bilgileri ise Tevrat’tan kaynak göstererek vermiştir.²⁷ İbn-i ‘Abdülber²⁸, Ebu Muhammed bin Hazm²⁹, İbn-i Haldun’un³⁰,

²⁶ Diyarbakirli Sa’îd Paşa, *Mir’âtü’l-‘İber*, C.3, s.315

²⁷ Diyarbakirli Sa’îd Paşa, *Mir’âtü’l-‘İber*, C.3, s.39

²⁸ Diyarbakirli Sa’îd Paşa, *Mir’âtü’l-‘İber*, C.3, s.93

²⁹ Diyarbakirli Sa’îd Paşa, *Mir’âtü’l-‘İber*, C.3, s.77

³⁰ Diyarbakirli Sa’îd Paşa, *Mir’âtü’l-‘İber*, C.3, s.209

eserlerinden faydalanmış; Heredot³¹, Doktor Hanri Solemen³², Maniton ve Busifios³³ gibi Batıdaki bazı kaynaklardan da yararlanmışır.

2.1.2.Dil ve Üslûp

Eser, işlediği konuya göre değişiklik gösterse de genel olarak sade bir dille yazılmıştır.

“Haritaya atf-ı nazar-ı dikkat olunsâ Afrika ile Amerika’nın yek-diğerine ittisali takdirinde Afrika’nın cüz’i şimâli-i ğarbiyesi Meksika halicine ve Amarika-i cenûbiyenin Santrok burunu Kenya körfezine temâs ve tevâfuk edecek bir surette görölür. Binâen’aleyh coğrafîlerin ekseri şu ikisi vaktiyle bir kıt’a iken bir ‘ârza-i şedideye tesadüfle yekdiğerinden ayrılmış olmasına zâhib oluyorlar.”

Saîd Paşa, yeri geldiğinde faydalı bilgiler türünden açıklamalara yer vermiş, tarihî bilgileri mevcut kaynaklardan aktarma yoluna giderken aynı zamanda kendi düşüncelerini de anlatımın akışı içinde dile getirmiştir.³⁴

*“Tâlis’in bazı bozuk öğretileri vardır. Tâlis “ ‘âlemin evvel ve ahiri olmadığını, ölüm ve hayatın mesâvatını, asl-ı evvel sudan ibaret olup yer donmuş bir su, gök tepsi şeklinde olduğunu, kürre-i arz merkez-i ‘âlemin etrafında bir mahur-ı aslide müteharrik bulunduğunu” inanırdı.”*³⁵ Dolayısıyla eserden yazarın aktardığı konuyla ilgili düşünceleri, kanaatleri çıkartılabilmektedir.

Eserde kimi yerlerde baskı hatası olarak değerlendirdiğimiz, kimi yerlerde ise yazım hatası diyebileceğimiz yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak şunlar gösterilebilir: Baskı hatası olarak “هند” Hind kelimesi “هتد” olarak yazılmıştır.³⁶ Eserde 23 numara olarak belirtilmesi gereken alt başlık baskı hatası olarak 32(۳۲)

³¹ Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.12

³² Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.127, 197

³³ Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.36

³⁴ Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.202

³⁵ Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.189

³⁶ Diyarbekirli Sa’îd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3, s.13

numara ile belirtilmiştir.³⁷ Yine 28(٢٨) numaralı olması gereken alt başlık baskı hatası olarak 72(٧٢) numara ile belirtilmiştir.³⁸

2.1.3.Muhteva

Mir'âtü'l-İber'in üçüncü cildi, iki bölüm ve 8 fasıldan oluşmaktadır.

Eser, “Üçüncü Kısım” başlığı ile başlamakta ve Afrika kıtasının coğrafyası, tarihi ve dini bilgilerini anlatmakta olup 5 fasıldan oluşmaktadır. Bu bölümde toplamda 18 alt başlık bulunmaktadır.

“Dördüncü Kısım” ise Avrupa kıtasının dinî, coğrafyası ve tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu kısım, 3 fasıldan oluşmakta olup toplamda 29 alt başlık içermektedir.

“Üçüncü Kısım” başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler; birinci fasılda, Afrika kıtasının coğrafyası; ikinci ve üçüncü fasılda, Mısır ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler; dördüncü fasılda, Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler; beşinci fasılda ise Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir.

“Dördüncü Kısım” başlığı altında ise birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimleri; ikinci fasılda, Yunan beldeleri ve coğrafyası; üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Afrika tarihi incelenirken Mısır tarihinde 26 ailenin tamamında tespit edilen firavun isimlerine yer verilmiş, her ailenin önemli firavunlarının döneminde yaşanan olaylara değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde Mısır kültürüne dair bilgilere yer verilmiş; ölüm, düğün merasimlerinin uygulanışlarına, dinî ritüellere değinilmiş; Mısır'ın siyasi ve ekonomik durumu ele alınmıştır. Afrika kıtasının coğrafi özellikleri ile önemli nehirlerinden ve Batılı kâşiflerden bahsedilmiş, Afrika kıtasındaki kavim ve kabileler hakkında bilgiler verilmiştir.

³⁷ Diyarbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber*, C.3, s.239

³⁸ Diyarbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber*, C.3, s.348

Avrupa tarihi incelenirken Avrupa kavimlerinin özellikle Yunanistan'ın dinî, kültürel ve siyasi durumundan bahsedilmiş; dinî yaşantısının Mısır'dan etkilendiğine dair örnekler verilmiştir. Yunan kültürünün temellerinden olan felsefe geleneğine değinilmiş, felsefî ekollerin üstadlarının temel düşünceleri aktarılmış ve kimi zaman bu düşünceler eleştirilmiştir.³⁹ Avrupa kıtasının Hristiyanlaşması ve göreve gelen papaların isimleri, göreve geliş tarihleri belirtilmiştir.⁴⁰

2.1.4. Üçüncü Kısım

Üçüncü cilt, “Üçüncü Kısım” başlığı ile başlamakta ve bu başlık altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler verilmektedir.

2.1.4.1. Afrika Kıt'asının Coğrafyasıyla Afrikaca İktisâfat

Afrika kıtasının önceleri bir ada gibi olduğu, bir taraftan Süveyş'e uzanan kara parçası ve diğer etrafı denizler ile çevriliydi. 1869 yılında Süveyş Kanalı açıldığında her tarafı su ile çevrilmiştir.

Afrika kıtası Asya'dan küçük ve Avrupa'dan büyüktür. Batıdan 17 derece ve 30 dakika, doğudan 51 derece 22 dakika kuzey enleminin 37 derece ve 20 dakika ile güney enleminin 34 derece ve 50 dakika arasındadır.

Söz konusu kıta; solunda Akdeniz, Cebeli Târik Boğazı, Atlantika Denizi ve doğuda Süveyş Kanalı, Bahr-i Ahmer, Bâbü'l-Mendeb Boğazı Denizi ve güneyden Güney Denizi ve batıda Atlantika Okyanusu ile çevrilidir.

Afrika kıtasının kuzeybatı kısmının Meksika ve Amerika'nın güneyinde bulunan Santrok Burnu ve Kenya Körfezi'ne temas ve tevafuk edecek bir şekilde olduğunun görüldüğü, bunun sebebinin ise coğrafyacıların çoğunluğunun her ikisinin vaktinde tek bir kıta iken sonra ayrılması olarak görmekteler.

Afrika dağlarında vahşi hayvanlar ve büyük yılanların yaşadığı mağaralar vardır.

³⁹ Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**, C.3, s.202

⁴⁰ Diyarbekirli Sa'îd Paşa, **Mir'âtü'l-İber**, C.3, s.331-337

Afrika’da pekçok nehirler vardır. Siyahilerin karşılaştıkları tehlikeler nedeniyle bu nehirlerin çoğunun çıkış yeri ve çoğunun kaynakları bilinmemektedir.

Afrika’da çöl hayvanları, arslan ve kaplan gibi vahşi hayvanlar çoktur. Çeşitli maymunlar, gergedan, fil, deve, zürafa, timsah gibi hayvanlar bulunur. Çeşitli ve pek büyük yılanlar da vardır. Şu yılanlardan boa diye bilinen bir çeşidinin uzunluğu kırk kademdir.

Eski coğrafyacılar Afrika kıtasında yüz milyon nüfus olduğunu beyan etmiş iseler de sonrakiler iki yüz milyon nüfus bulunduğunu söylemişlerdir.

Afrika kıtasında yüz elli türlü dil kullanılmaktadır. Bu kıtanın kapsadığı vilayet ve memleketler arasında sınırların tespiti mümkün değildir ve çoğu bölgeleri keşfedilmemiştir. Mevcut hâliyle yedi kısımdan oluşur.

Bilâd-ı Niliye: Mısır ve Eşyobyaya ve Habeş ile mücâvir olan sair vilâyet-i sağıredir.

Bilâd-ı Mağrib: Buna Bilâd-ı Berber dahi denilir. Sahrâ-i Kebire, Berka, Fizan, Tunus ve Trablus ve Cezâir ve Merakeş ile Fas’tır.

Afrika-i Şarkiye: Zangibar, Mozambik, Sofala bilâdiye sair bazı mahallerdir.

Afrika-i Vasiti; Bilâd-ı Sudan’dır. Kıt’adan akşamı muhtelifeyi hâvidir.

Afrika-i Ğarbiye; Singambiye ve Guyenne ye bilâdini şâmildir.

Afrika-i Cenûbiye; Re’s ve Kfra denilen bilâd-i şâmildir.

Cezâir-i Afrika; Şu kıt’aya tabi’ cezirelere hâvidir

2.1.4.2. Afrikaca İktisâfât ve Müsta’merât

Eski Mısırlılar kuzey kıyısı dâhil olmak üzere Afrika’nın ihtiva ettiği yerlerin tamamına Libya derdi.

Heredot der ki: “Firavun Nahv zamanında bir topluluk Afrika’nın her tarafını gezmiştir.”

Portekiz, siyâhileri miladın 15. asrında Mısırdan Hind Okyanusu'na kadar Afrika'da bulunan sahillerin tamamını incelemişlerdir. Portekiz kâşiflerin en meşhuru Vasco da Gama isimli zattır. 1497 senesinde gezmiştir. Afrika sularında Mombasa isimli bölge ve oradan Hind'e kadar gezip durmuştur.

Fransızlar miladın 17. asrında Afrika'da gezmeye başlamışlardır.

1841 senesinden sonra Doktor Loniston, Londra'dan Atlantik Okyanusu sahillerinde Mozambik Boğazına kadar seyahat etti. Bu zat hayli bilgi toplamıştır. Ngami, Nyasa denizleri hakkında bilgi veren de budur.

Kâşifler; sebik, bakır, borton, Nil'in kaynağının keşf ile bilgiler verdiler.

2.1.4.3. Mısır Coğrafyası

Mısır memleketi, Afrika kıtasında geniş topraklara sahiptir. Kuzeyde Akdeniz, güneyde Nubie şehri, doğuda Han Yunus'tan Suveyş ve Bahr-i Ahmer'e kadar ayrılmış bir hat, Sahra-i Kebire ve Burka şehri ile sınırlıdır. Kuzey enlemi 23 derece ve 40 dakika 30 derece ve 28 dakika arasında ve doğu boylamı 30 derecesiyle 34 derece ve 36 derecesi arasındadır. Enlemi 468 ve boylamı 230 mil coğrafi ve yüz ölçümü 8000 mil karedir. Nüfusu bundan 9 sene önce meydana gelen sayım ve kayıtlara göre 5017627 nüfustur.

Mısır ülkesi, Mısır-ı ulyâ, Mısır-ı vasiti, Mısır-ı suflâ isimleriyle üç büyük kısma ayrılır.

Mısır-ı ulyâ Sa'id şehridir. Bu kısım Nubie şehrine kadar ulaşır.

Mısır-ı vasiti kısmında eskiden piramitlerin yakınında ve şimdiki Kâhire şehrinin hizasında bulunan Menfis diye bilinen büyük bir şehirdir.

Mısır-ı suflâ kısmı, delta ismiyle bilinen ve Rum alfabesinde delta harfi gibi şekli üçgendir. Doğu ve batı yönlerinde bulunan iki kenar, iki cetvenden ve kuzey kenarı denizden ibarettir. Heliopolis şehri harap olduktan sonra İskenderiye şehri onun yerine bina edilmiştir.

Nil nehrinden istifade eden bölgeleri her türlü bayındırlığa müsait ise de nehirden uzak olan yerler kumsal çöllerden ibaret olup imar için uygun değildir.

Mısır'da eski eserlerden firavun tepeleri olarak meşhur olan birtakım piramitler vardır. Bunlardan Cize'de bulunan üç piramit dünyanın yedi harikası olarak isimlendirilir. Bu piramitler kare şeklinde aşağısı geniş, yukarısı bir noktada sona ermektedir. Bu piramitlerden büyüğünün yüksekliği 560 ve tabanının çevresi 746 ve çember çevresi 2984 kadimdir ki 50400 zira kare mesafeyi kaplamaktadır. Bunlar eski firavun ve aileleriyle, kutsal addedilen hayvanlara ait kabirler imiş.

Piramitler silsileleri dışında Nil çevresinde daha çok piramitler vardır ki büyük bir alanı kapsamaktadır. Büyük piramit firavunlardan Şufu ile kardeşi Nuşufu, orta piramit Şafri, üçüncü piramit Menkari isimli firavunların yaptırdıkları yapılan keşiflerden anlaşılmıştır.

Piramitlerin inşasında firavunlar tarafından olağanüstü gösterişler tercih edilmiştir. Bunun için hizmet eden birçok işçi ve 100000 asker sürekli kullanılmış ve her üçü de bir değişip yerlerine 100000'er işçi konuluyormuş.

Piramitler bölgesinin yakınında bulunan Ebü-l Hevl putu dahi garip eserlerdendir. Yunanlılar buna İsfinks derlerdi. Bu putun gövdesi arslan ve başı bir Habeşli insan şeklindedir. Bu putun ne zaman yapıldığına dair yakın vakitlere kadar bilgi yoktu. Sonraları üzerinde bulunan yazılardan Keops'un zamanından önce yapıldığı tespit edilmiştir.

Mısırdaki birtakım dikili taşlar da vardır ki hepsi eski eserlerdendir. Bunlardan birisi 190 kadem yüksekliğindedir. Bir parça taştan olup bu taş Kleopatra'ya aittir. Fakat halk arasında firavunlara nispet edilmektedir. Bu taş üzerinde eski yazı ile yazılar vardır. Firavun Thutmose'nin zamanında İskenderiye'ye nakledildiği rivayet edilir. Birisi İstanbul'da diğeri Roma'da bulunan iki adet dikili taş Thutmose'nin eserlerinden olduğu üzerlerindeki yazılardan anlaşılmış olup bunlar İskenderiye'den getirilmiş oldukları rivayet edilmektedir.

İskenderiye'de bir zamanlar mevcut olan meşhur minare dahi dünyanın yedi harikasındandı. Bu minare hicretten 904 sene önce Mısır hükümdârı Batlamyus Suter

İskenderiye karşısında bulunan Karus bölgesinde ve yüksek bir kaya üstünde inşa ettirmiş ki 500 kadem yüksekliğinde olağanüstü bir eser idi. Emevi hükümdârlarından Velid b. Abdul-Melik döneminde korunan mallar olduğu düşünülerek asker gönderip yarısına kadar yaktırmış ise de bir şey bulamadığından kalan kısmı yıktırılmayıp olduğu hal üzerine terk edilmiş ve Mısır hükümdârı el-Zahir Baybars zamanında kalan bölgeleri yakılmış ve yıkılmıştır.

2.1.4.4.Mısır Vakâyi'-i Târihîyesinin Bidâyeti

Eski halk bir vakit Ay'ı, Güneş'in eşi ve Uttarid'i kardeşi kabul ederek Güneş'i(Osiris), Ay'ı(İsis), Uttarid'i(Hermes) ismiyle yad ve bunların her birisini tanrı/tanrıça kabul etmişlerdi.

Mısır'ın eki halkı Kıbtî diye meşhur olmaları Sa'idde Kıbt ismiyle isimlendirilen bir bölgeye nispet edilmelerindendir.

Firavunun birincisi Menes(Menfis) bin Hâm bin Nûh 'aleyhi's-selâmdır. Bu zat Tevrat'ta Misraim ismiyle zikredilmiştir.

2.1.4.5.Misraim Fûruslerin Zabtına Kadar Fira'üne-i Mısır'ın Vakâyi'-i Târihîyesi

Misraim takriben hicretten 3290 sene önce tufandan 774 sene sonra hükümdâr olmuştur. Kendisine tabi olanlar, kendisini tanrı kabul edecek bir dereceye kadar itaat ettiler. Eski Mısır halkı içlerinde putperestlik adeti bu şekilde başlamıştır.

Eski Mısır denilen Menfis şehir bunun eseridir. Hayatında oğlu Eşveşis 30 sene kadar Mısır-ı Ulyâ denilen Sa'id bölgesinde valilik yapmıştır.

Eşveşis, Misraim'den sonra hükümdâr oldu. Hükümeti 28 sene sürmüştür. Menfiste bir takım heykeller, güzel saraylar yaptırdı.

Kayhos, Menfis şehri halkını tanrı kabul ettiği Abis(Apis) denilen öküzü taptırmıştır.

Üçüncü aile Menfis şehrinden çıkmıştır. Hiyeroglif diye bilinen Mısır'ın eski yazısı bu aileden Nesterus zamanında ortaya çıkmıştır.

Dördüncü ailenin bölgesi yine Menfis şehriydi. Şuri, Menkaure, Birinci Sufis, ve kardeşi İkinci Sufis, Şofu ve kardeşi Nuşofu bu ailenin meliklerinin meşhurlarıdır.

Beşinci ailenin melikleri dokuz padişaktan ibarettir. Meşhurları Userkif, Şafri, Nekrakis'tir. Şafri Mısırdaki ikinci piramidi yaptırdı.

Altıncı ailenin meşhurları Apapus ve Nitokris'dir. Nitokris kadınlardan daha güzel bir sese ve okuyuşa sahipti. Nitokris bazı devlet adamları haset ve garaz üzerine kardeşini öldürdüklerinde hile ile katillerin sarayında tertip eylediği ziyafete getirip yemek zamanında ansızın boğdurdu.

Yedinci ve sekizinci aileden firavunların tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

Dokuzuncu aileden Aksois'in ismi bilinmektedir. Bu şahıs firavunların sayılı zalimlerindenidir.

Onuncu ve on birinci ailelerin tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

On ikinci aile zamanında Mısır ülkesi ihtilaftan kurtulup tek bir ülke şeklini almış ve Şibe şehri o memlekete başkent kabul edilmiştir. Üçüncü Osirtazin bu ailenin hükümdârlarındandır. Osirtazin hükümetin bağımsızlığına ve Habeş'i ele geçirmede başarılı olmuştur. Mısır askerini Asya kıtasına ve Rum ili taraflarına sevk ile zafer kazandığı yerlerde yazılı taşlar diktiği rivayet edilir.

Osirtazin'in halefi Amnemis'tir. Taştan inşa edilen ve labirent diye meşhur olan yeraltı sarayları bunun eseri olduğu rivayet edilmiştir. Amnemis 44 sene hüküm sürmüştür.

On üçüncü ve on dördüncü ailelerin tarihlerine dair henüz bir şey keşfedilmemiştir.

On beşinci ve on altıncı ailelerin Şibe şehrinden neş'et ettikleri rivayet edilse de tarihlerinin detaylarına ilişkin bilgi yoktur. Fakat on altıncı ailenin son hükümdârı Temasu olduğu ve Araplardan Amâlika kavminin Mısır-ı Vasiti ile Mısır-ı Suflâ bunun elinden aldıkları bilinmektedir.

On yedinci aile Amâlika kavminden oluşan bir hükümettir. Bu hükümetin birinci padişahı Velid bin Domg'dur. Eski Yunanlılar buna Selatis ve bu hükümete Hiksos demektedirler. Hik hükümet ve sos çoban anlamında olduğundan Hiksos “çoban hükümeti” demektir.

Amâlika'dan Mısır'da hüküm süren meliklerden Velid bin Domg⁴¹, Riyân bin el-Velid, Darim bin Er-Reyyân, Kâsım bin Ma'dân, Velid bin Mus'ab isimli hükümdârların isimleri bilinmekte diğerleri ise bilinmemektedir.

Hazret-i Yusuf'u kardeşlerinin satması ve Nebi'nin Mısır azizi olması Reyyân beni bin Velid zamanında olduğu rivayetlerdendir.

On sekizinci ailenin hükümdârları Amosis, Birinci Aminofis, İkinci Tutmozis, Üçüncü Tutmozis, Üçüncü Aminofis, Buziris, Ozimandiyas, Muris, Dördüncü Aminofis'tir.

Amâlika zamanına kadar Mısır bölgesinde at yoktu.

Mısır halkı Aminofis zamanında büyük intizama mazhar olmuş ve Karnak'taki meşhur revak bunun eserlerinden sayılmıştır.

Üçüncü Tutmozis bu ailenin en büyük firavunudur. Fetihleri önceki firavunlara göre daha fazladır. Babil ve Asur hükümdârları bunun itaati altına girmişlerdir. Rumların İstanbul'a ve Roma'ya naklettikleri dikili taşları Totmozis, İskenderiye'den dikerek ismini üzerlerine yazdırmıştır.

Hazret-i Yusuf aleyhisselam ve kardeşlerinin meseleleri bunun zamanında olduğunu sonrakiler yazmıştır. Eskiler, Amâlikadan Velid'in oğlu Reyyân zamanında

⁴¹ Velid bin Domg hakkında yaptığımız araştırmada İbn Haldun'un Kitâbü'l-İber ile İbnü'd-Devâdârî'nin “Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-gurer” adlı eserinde bilgiler mevcut olup Mısır'da İlk firavun diye isimlendirilen şahıs olduğu aktarılmış ancak hayatı hakkında bilgi verilmemiştir.

göstermişlerdir. Sonrakilerin çoğunluğu bu rivayetin doğru olduğunu söylüyor ise de Tevrat, Yunanlılardan gelen tarihi deliller gereğince Amâlika zamanında olduğu anlaşıyor.

Ozimandiyas zamanında Mısırlılar bir seneyi 12 aya ve her ayı 30 güne bölüp seneyi 365 gün 6 saat olarak kabul etmiş, 5 gün 6 saati ise son 2 aya ilave etmişlerdir. Mısır halkının astronomi ilmindeki kabiliyetleri olduğu bundan anlaşıyor.

On dokuzuncu ailenin Birinci Firavunu Ramzes(Ramses) olup hicretten önce 2122 senesinde hüküm sürmüştür. Fium'daki büyük havuz bunun eseridir.

Ramses'ten sonra oğlu Setus-Seti hüküm sürmüştür. Setus uzun zamandan beri Mısır'da yerleşmiş olan Benî İsrâ'il'i ağır ve güç hizmetlerde çalıştırmakta ve nesillerini yok etmek için küçük çocuklarının idamını emretmiştir. Bu korku ile çocuğu sandığa koyarak Nil'e bırakılan çocuk Hazreti Musa 'aleyhi's-selâm efendimizdir.

Setus'tan sonraki hicretten önce 2122'de oğlu İkinci Ramses hüküm sürmüştür. Yunanlılar buna Sizosteris derler. Sizosteris kuvvet ve şöhretçe kendinden öncekilere muvâfık olmuştur.

Nil'den zarar gören alçak yerleri yükseltip gerekli yerlerde köprüler inşa ve su kanalı açmıştır. Haritanın icadı da bunun zamanındadır. Ülkelerin tamamını yaptırdığı harita üzerine kayıt ve tasvir ettirdi.

Tarihçi Manito'nun rivayetine göre Sizosteris 62 ve Busifios'un görüşüne göre 66 sene hüküm sürmüştür. Ömrünün sonlarına doğru amâ olması nedeniyle intihar ettiği rivayet edilmektedir.

Bundan sonra oğlu Menfet 2050 yılında hüküm sürmüştür.

Firavun Menfet, Benî İsrâ'il halkına tahammül edilmeyecek derecede zulüm göstermiştir. Hazret-i Musa, Benî İsrâ'il'i kurtarmak için beraber olup Mısır'dan hicret ederken Menfet kendilerini takip ederken Benî Ahmer'de boğularak denizde helak olmuştur.

Yirminci aileden Üçüncü Ramses hicretten önce 1922’de ve Dördüncü Ramses ondan sonra hüküm sürmüşler ise de bunların ve bu aileye mensup diğer firavunların tarihleri bilinmemektedir.

Yirmi birinci aileden Keops ve Şefrn isminde iki hükümdârın birincisi 50, ikincisi 56 sene hüküm sürmüştür.

Yirmi ikinci ailenin Birinci Firavunu Şeşonk’tur. Hicretten önce 1732 senesinde hüküm sürmüştür.

Şeşonk’tan sonra hicretten önce 1720 tarihlerinde oğlu Osorkon hüküm sürdü. Tevrat’ta bunun ismi Zarehü’l Habeşiyu diye anılmıştır. Osorkon pek büyük bir ordu ve 300 harp arabasıyla Safed vadisine giderek Yahudi Kralı ile savaşmak için askerlerini saflara dizdiği sırada Mısırlıların kalplerine korku düşmüş ve geneli firar etmişlerdir.

Yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü ailelerden Birdipyos ve Buşuri, Hius, Suis isimli dört firavunun isimleri bilinmekte ancak tarihlerine dair bilgiler bilinmemektedir.

Yirmi beşinci aile Habeşeden neşet etmiş ve bunların Birincisi Sebako olup 1372 yılında hüküm sürmüştür. Sebako’dan sonra kardeşi Sevahos tahta oturdu. Tevrat’ta Sevahos’un ismi So’dur. Asur hükümdârı Salmaneser’in Benî İsrail’in memleketlerine tecavüzü nedeniyle Benî İsrail hükümdârı Hoşe’a Şohostan yardım istemiştir.

Yirmi altıncı ailenin birinci hükümdârı Absamis’tir. Yunan ve Sur hükümetleri arasında ticaret anlaşmaları yapmış, Mısır’ı genel ticaretgâh sayılacak dereceye vardırmıştır. Fakat ordularında Yunan askerlerini istihdam etmesi nedeniyle Mısır halkının nefretine sebebiyet vermiştir.

Filistin Savaşı’nda Yunan askerlerini sağ, Mısırlıları sol kola alması da başkaca öfkelenmelere sebep olmuş; Mısır askeri savaşmadan ülkelerine geri dönmüştür.

Absamis Mısır’da süslü binalar ve dikili taşlar inşa ettirmiştir. 54 yıl hüküm sürmüştür. Bundan sonra oğlu Neho 1232 yılında hüküm sürmüştür. Babası gibi

ticaretin genişlemesine katkıları büyük olmuştur. Nil nehrinde bir su kanalı vasıtasıyla Şap Denizi'ne ulaşmak için su kanalı açtırmayı gerekli görmüş 96 mil mesafenin hafriyatına başlamış bu yolda 120000 kadar nüfus telef olmuş ancak bitirmede başarılı olamamıştır.

Vefatından sonra oğlu Üçüncü Absamis 1147 senesinde hüküm sürmüştür. Fars hükümdârı Kampozis(Keykavus) bunun zamanında askerle Mısır'a saldırmış ve aralarında büyük bir savaş vuku bulmuştur. Daha sonra Psamtik'i esir alarak idam ettirdikten sonra Mısır memleketlerini ele geçirerek Fars'ın bir vilayeti yaptı.

O tarihlerden hicretten önce 1035 senesine kadar Mısır'da Fars krallarının valileri hüküm sürmüştür. Mısır halkı isyan ettiklerinde Fars memurlarını dövüp bağımsızlıklarını iade etmiş oldukları halde Üçüncü Dara büyük bir ordu ile giderek Mısır ülkesini savaş ile yine istila etmiştir.

Dara'nın vefatına kadar Mısır ülkesi Fars'ın vilayeti olup idareleri altında kalıp ondan sonra Yunanlı İskender'e geçmiştir.

İskender'in vefatından sonra Mısır ülkesinde Batlamyus Sotire hisse düştüğünden orada Ptolemaios devleti hicretten önce 945 yılında kuruldu.

2.1.4.6. Eski Mısırlilerin Medeniyet ve 'Avâ'id ve Mezâhibi

Mısırlıların memleket idareleri ve siyasileri bir takım meclislerin varlığı ile sınırlı olup hükümdârların sukûtu kâhinlerden başka halkın tamamına hüküm içerirdi. Kâhinler şariat ve ilim sahibi olarak kabul edilmeleri nedeniyle firavunların sukûtundan endişe duymazlardı. Arazi ölçümü, vergi dağıtımı kâhinlere ait görevlerdendi. Arazinin tamamı firavunlara ve kâhinlerin mülkleri olduğu halkın ortaklıkla ziraat ederlerdi.

Mahkemeler firavunların her tülü emellerinden korunmuş ve hükümdârlar halkı muhakeme etmekten yasaklıydılar. Büyük mahkemenin hâkimi halkın seçimi ile tayin edilip hâkimler seçimler aralarından birisini reis tayin ederlerdi.

Bir cinayet sahibini rüşvetle cezadan kurtaran ve günahsız itham eden hâkimlerin cezaları çok ağırdı.

Arz ve ediplerden olmayan erkeklerin alt organları kesilerek erkeklikleri ve kadınların burunları kesilip güzellikleri yok edilirdi.

Eski Mısır halkı eğitim ve  ğretim ile akli ilimler ile felsefede ileri d zeydeydiler. Astronomi, yıldız, matematik, tıp fenlerince üstünlükleri şaşkınlık derecedeydi.

Eski Mısırlılar hece harfleri ile yazılmayıp doğalda bulunan işaretlere benzetilen işaretlerden ibaretti. Hiyeroglif denilen hat budur. Bu hat iki  eşitir. Bu türü nokta işarettir ki bazı resimler ve tasvirler buna delalet etmektedir. İkincisi bazı cümle kısaltmalarına delalet edecek işaretlerdir. Bu tür kâhinlere özel bir türdür. Bu hat asrımıza değinceye kadar milletler arasında bilinmezken m l d  1822 senesinde Fransalı  ğretmen meşhur şebilyun keşfetmiştir.

Halkın kendine özel bir takım garip adetleri vardı. Bir kimse diğerinden para bor lansa babasının kabrini borçlusuna rehin vermesi gerekir ve borcunu verinceye kadar mevtanın kabri borçlusunun elinde bulunur. Borçlu borcunu vermeksizin vefat eylediği halde kendisinin ve evladı dahi ifa etmez ise onların cenazeleri tabutu medfun olan mevtanın kabristanında definden yasaklanırdı.

Halk yabancılara karşı bağnazlardı ve yabancılar ile bir mahallede oturmaz ve beraberce yemek yemezlerdi.

Eşraftan biri  lse kadın ve erkeklerden bazı akrabaları yüzlerine çamurlar sürüp, göğüslerini d ve d ve şehrin sokaklarında feryat ettikten ve meyyitin cesedini tabut cuya götürüp ila lattırdıktan sonra kadının önünde hazır bulundurularak temizlenirdi. Meyyit inançlarına uygun olarak salih ve takva sahibi birisi ile kadı huzurunda araştırıldıktan sonra süslü bir şekilde defnine hüküm verilir, kötülüğü sabit olur ise liyakatın aksine bir suretle defin ettiriliyordu. Bu kurallar eşrafı bile kapsamakta olup hatta pek çok masrafla hayatında kabrini yaptırmış iken ölümünde halinin güzelliğine şahitlik hüküm olunmayınca bazı firavunlar hakkında dahi bu uygulama icra edilmiş ve yiyecekler cenaze alaylarından esirgenmiştir.

Mumyalama eski usul üzerine yapılırdı. Dimağını burun deliklerinden ve im asını boş böğründe deldikleri delikten çıkartıp hurma şurubuyla yıkarlar ve başına

ve o im'anın içine reyhan ve tarçın ve güzel kokulu şeyler doldurup tütsüledikten sonra 30 gün bu şekilde bekletilirdi. Daha sonra 40 gün natron suyu içinde bırakılırdı. Ve reyhan suyuna yatırılmış sargılar ile sarıp, sargıları dış tarafından sumak suyu ile baştan ayağa sularlar ve ağaçtan yahut taştan üretilen tabut içine koyduktan sonra sahibine verilerdi. Sahibi bu tabutu ya hanesine götürür yada kabre defin ederdi. O vakitlerde bu şekilde mumya edilmiş pek çok ceset şimdiye kadar durmuştur.

Eski Mısırlıların dinleri bitlere, hayvanlara, yıldızlara tapmaktan ibarettir. Ve tanrı/tanrıçaların en büyüğü buzağıydı. Her kim tanrı/tanrıça kabul edilen hayvanlardan birisini öldürür ise öldürülmekle cezalandırıldı.

Tanrı/tanrıça kabul ettikleri iblis, kedi, yılan, çaylak ve diğer hayvanlar öldüğünde resmi kurallara göre ve saygılar ile kendilerine mahsus kabirlere defnedilirlerdi.

2.1.4.7.Mısır'da Batalma Devleti

Sutir hicretten önce 945 senesinde Mısır'da Batalma devletini kurdu. Sutir İskender'in babası Filbik bazı cariyesinden doğan oğlu olduğu rivayet edilir. Bu hükümdâr âlimleri seven ve adaletli biri olarak rivayet edilmektedir.

Vefatında oğlu Batalmiyus Orkitis 879 yılında hükümdâr oldu. Orkitis, kerim anlamındadır. Irak, Huzistan ve Azerbeycan'a kadar birçok fetihler yapmış ve başarılı olmuştur. Vefatı ile yerine oğlu Batalmiyus Filopater 844 yılında hükümdâr oldu.

Filopater babasına bağlı demektir. Bu zat kötü ahlak ile nitelendirilmiştir. Bazı akrabalarını idam ettirmiş ve Yahudilere etmediği zulüm kalmamıştır. Vefatından sonra oğlu Batalmiyus İpifanis İskenderiye'de hükümdâr oldu. Daha sonra Filomatra 803 senesinde hükümdâr oldu.

Filomatra annesine bağlı demektir. Hükümdâr olduğunda 5 yaşındaydı. Annesi Klopatra himmet ve iktidar ile ülkeyi güzellikle idare etti ise de vefatında vezirlerin devletin kötü bir işiyle Filomatra'nın Suriye hükümdârının düşmanca hareketinin Baloz isimli bölgede savaş ile hükümdârı yenmekte Menfis şehrini istila ederek Batalmiyus Filomatrabı esir almıştır. Filomatra 4 sene kadar esir kaldıktan sonra

ülkesine iade edildiği ve gıyabında hükümeti yönetimine alan kardeşi Orkitis, salıverildikten sonra dahi hükümete ortaklıktan el çekmemiştir. Filomatra Asi nehri üzerinde bir savaşta yaralanarak 767 yılında vefat etmiştir.

Filomatra'nın vefatında oğlu yerine kardeşi Oriktis, İskenderiye'ye gelip Mısır'ı ele geçirmiş ve kardeşinin eşi Klopatra ile kendisi ile evlenmeye zorlamış ve kardeşinin hükümdâr olan oğluna hükümete ortak olmasına ısrar etmiştir. 739 tarihinde vefat edip Batalmiyus ikinci Sütir yerine hükümdâr oldu.

Batalma sülalesi ikinci İskender'in ölümü ile yıkılmış ve Batalmiyus Sütirik'in gayri meşru çocuğu olan Oletis hükümdâr olmuştur. Oletis'in gayri meşru olması nedeniyle Romalılar bir taraftan ve Selekiler diğer taraftan Mısır'ın istilasına göz diktiler.

Batalya hükümetinin süresi 294 sene olup bundan sonra Mısır'ı Romalılar istila ettiler.

2.1.4.8.Esyobyas ve Esyobiler

Esyobiler siyahlardır. Esyobyas kıtası eski zamanlarda Mısır'ın güney yönündeki Katar'ın geneline denirdi. Esyobyas kelimesi esyobikösdendir yanmış yüz demektir. Katar'ın sıcaklığı ve insanların siyahlığı için bu şehirde ki halk esyobi lafzı genel isim olmuştur.

Eski coğrafyacılar bu Esyobyas beldesini, Doğu Esyobyas ve Batı Esyobyas ismiyle ikiye ayırırlar. Bu isimlendirme Nil'in sahil bölgesindeki esyobileri ayırmak içindir.

Bunlardan sonra Elifontoca(fil yiyenler), Setrosyofaca(devekuşu yiyenler), Efyofaca(yolan yiyenler), kabileleri bu şehirde oturmuşlardır. Bunlar Afrika'nın vahşi kavimleri olduklarından tarihleri bilinmemektedir.

Esyobilerden Trağladit kabilesi Mısırın sahili üzerinde Bab-1 Elmendeb boğazına kadar vatan kabul etmişlerdir.

Ahsayofca(balık yiyenler) güney tarafındadırlar. Bu kabilelerin bazıısı da Keryofaca(et yiyenler) Haylonofaca(kamlumbağa yiyenler)dir. Makrobi kabilesi dahi Esyobilerdendir ki 120'den 150 seneye kadar yerleşiktirler.

Hicretten 869 sene önce Batalmiyus Oriktis, Esyobya'nın güney kısmını istila ederek tarihini beyaz mermer üzerine yazdırmış ise de Batalmiyus'un vefatından sonra Esvabilerine eski hâllerine dönmüşlerdir.

Esyobiler eski zamanlarda bir takım heykeller inşa ettirmiş ve dağda bir kalede piramitler inşa ettirdiler. Bu piramitler Mısır'ın eserlerinden farklıdır. Nil'in üst taraflarında ki eserlerin hepsi Esyobilerindir.

Esyobiler eski zamanlarda servet ve medenileşmede meşhurdular. Kendilerine has hükümetleri ve hükümdârları olup hükümet veraset üzerine hükümdârın çocuklarından büyüklerine ve melikin eşi hayatta olması şartı ile ona geçerdi.

Esyobiler eski zamanlarda Yahudi dini üzerineydiler. Kandak zamanında Hristiyanlaştılar.

Bugün Esyobi dili denilen Habeş dili kullanılıyordu.

2.1.4.9.Habeşe ve Habeşeliler

Habeşe şehri doğu Afrika dâiresinde bir memleket olup Şab denizinin Güney-Batısında bulunmaktadır.

Keyt Joneston nâm coğrafi Habeşe şehri kuzey enlemi 7 derece 40 dakika 16 derece 40 dakikasına ve doğu boylamının 34 derece 20 dakikasından 43 derece 20 dakikasına kadar uzadığını kabul ediyor.

Memleketin en önemli hâsılâtı hinta, darı, pirinç, pamuk, akçak olan yerlerde bazen kahve, şeker kamışı, keten, loby, limon, portakal ve incirdir. Tayğiri şehrinin bazı bölgelerinde üzüm bulunur.

Habeş halkı ilki Tayğiri (Esyobi) kabileleridir. İkinci olarak Emhiri kabilesidir ki Emhere ve Seva taraflarında ikamet ederler. Üçüncüsü Ağus kabileleridir. Bu kabilelerin aslı Finikeli oldukları düşünülmektedir.

Habeşeliler şehvetleri galip ve kan dökmeye meyilli kavimlerdir. Habeşe halkının eski zamanlarda yönetimi Seba nâmında bir melikenin yönetimine benzemektedir.

Hicretten önce 15. Asrında Mısır firavunu 25. Ailesi Habeşeden ortaya çıkmıştır. Hicretten 222 sene önce İskenderiye patriki Fromentiyos'un önce halka gönderdiği papazlar aracılığıyla çoğunluğu Hristiyanlığı kabul ettiler.

İslam'ın başlangıcı zamanında Habeşe hükümdârı bulunan Necaşi'nin peygambere gösterdiği hürmet ve müşriklerin ezalarından Habeşe'ye kaçan ashab-ı kir'am hakkında yaptıkları ikinci kitapta ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Habeş memleketinde oturan ve dil sayıca muhtelifdir. Cinsiyetleri zenci ve Sudanlılara beyazlardan ziyâde yakın ve tüyleri kıvrıkcık, dudakları kalınca, burunları Sudanlılardan ziyâde yassı olup dikkatli incelendiğinde fark edilir ki bunlar hakikatte ne zenci ne de beyazlardan sayılabilirler.

Doktor Rublik'in görüşüne göre hakiki Habeş kavimlerin aslı iki büyük daldandır. Bu asılların en büyüğü Araplara ve diğeri Sudan'a yakındır. Birinci asıl görüntü olarak yakışıklı ve bedevilere benzemektedirler. Bu takımların yüzleri yassı, burunları ince, yüz şekilleri sahih, ağızları mütenâsib, dudakları kalınca, gözleri keskin bakışlı, dişleri güzel ve intizamlı, tüyleri kıvrıkcık, boyları ortadır.

Mısır bölgesinde ki timsallerin başları ve özellikle Ebu'l-Hevl putunun başı Habeşilerin başları şeklindedir.

Eski Habeş halkının silahları piyadelerde kılıç ve kalkandan ve atlıların silahları ise kılıç ve karğıdan ibarettir.

Habeş hükümdârlarının Arap tarihinde ünvanları Necaşi'dir.

2.1.4.10. Bilâd-ı Mağrib Coğrafyasıyla Akvâmı

Mağrib şehrinin asli halkı hakkında tarihçilerin sözleri ihtilaflıdır. Kimisi Yemen Araplarından ve bir kısmı da Benî Gassan'dan oldukları düşünülmektedir. Bazıları da Benî Ken'an'dan ve 'Amâlika'dan geldiklerini düşündükleri ve asıl vatanlarının askerlerle hücum eden melikin önlerinden kaçıp Mısır'a gittiklerinde Mısır memleketleri civarlarına gitmeleri kabul edilmediklerinden Mağrib ortasına doğru gidilmiş ve birtakımı deniz kıyısına, bazılarıda iç kısımlara yerleştikleri kabul edilmektedir.

Berberî kabilesinin soyları hakkında gelen bilgiler ihtilaflıdır. Bazıları bunların İbrahim aleyhisselam'ın çocuklarından geldiklerini, bazıları Yemen Araplarına mensup olduklarını ifade etmişlerdir. Mes'udî bu kabilenin Gassân ve diğer Yemen kabileleri olduklarını daha sonra ayrıldıkları ve Mağribe geldiklerini söyler. Bu konuda pek çok ihtilaf vardır.

Mağrib şehir kabilelerinin tamamının Ken'an bin Ham bin Nûh'un çocukları olduklarına ilişkin rivayet sahihtir.

2.1.4.11. Bilâd-ı Mağribin Kurûn-ı Evveli Tarihi

Bu şehrin yüzyıl öncesine dair olayları anlatan bir tarih kitabı yoktur.

Berberîlerin bir kısmı Yahudi dinindendirler. Bu dini Benî İsrail'den almışlardı. İslam döneminde Afrika din-i Mübin-i İslam'ın yayılması ile İslamiyetle müşerref oldular.

2.1.4.12. Kartâcna ve Kartâcnalılar

Eski zamanlarda Kartacna denilen şehir şimdi Tunus denilen şehrin iki mil ilerisinde ismi ile isimlendirilen Halicin yakınındaydı. Kartacna kelimesi yeni anlamında olması nedeniyle Yenişehir demektir. Kartacna'nın halkları farklı kavimlerdendir. Fakat hepsinin aslı Finike bölgesindendir. Hatta dinleri bile Finikeliler gibi olup dillerine İbrani sözcükleri karışmıştır.

2.1.4.13.Kartâcna ve Rumlar Muharebeleri

Kartacnalıların savaşta gösterdikleri güç ve Besalet ve Serkome hükümdârını şüpheyeye düşürdüğünden hükümdâr Kartacna aleyhine Rumlarla bir anlaşma kabul ederek bu anlaşma savaşın sonlanması sebep oldu.

Rumların savaşacak deniz kuvvetleri yoktu. Kartacnalıların ise mükemmel deniz kuvvetleri varken Romalılar yüz kadar deniz gemileri inşa ederek savaştan galebe ve Kartacnalıların elli adet gemilerine el koydular. Romalılar bu başarı ile kuvvetlerini 300 gemiye ulaştırarak tekrar Kartacnalılar ile savaşarak altmış gemilerini daha el koymuş beraber Korsika ve Sardenya adalarını da istila ettiler.

Riğolas nâm kumandan refakatiyle büyük bir ordu Kartacna şehrini muhasara altına aldı. Kartacnayı istila edecek derece yakınlaşmışken Isparta halkının Kartacnalılara yardımları üzerine Romalılar amaçlarına ulaşamadılar.

2.1.4.14.Afrika-i Şarkiye

Bu sınır dört kısımdır.

1. Zencidir. Buna Zengibar denilir.
2. Mozimbik bölgesidir.
3. Mekeznika bölgesidir.
4. Delkova bölgesidir.

Bu bölgelerin tarihleri bilinmemektedir.

2.1.4.15.Afrika-i Vasati

Afrika-i vasati bölgesi Sudan şehridir. Sınırı kuzeyden Sahra, batıdan Sinkambiya ve Gine olup kalan sınırları bilinmemektedir.

Hartum şehri Muhammed Ali Paşa zamanına kadar on haneli bir köyden ibaret iken Muhammed Ali Paşa zamanında imar edilerek 20.000 nüfûsa ulaşmış bir şehir olmuştur. Havası yumuşaktır.

Afrikayı vasatanın dahi tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.16.Afrika-i Garbiye

Havası sıcaktır. Oralarda Hazirandan Kasım ayına kadar yağmurlar yağar. Afrika-i Garbiyede mevcut nehirler Senegal ve Kemberiya nehirleridir.

Bu bölgede birden çok akarsular vardır ki bunların bazıları her vakit akar. Bazıları yaz mevsiminde kururlar. Güzel ve küçük adaları vardır.

Afrika-i garbiye 10.000.000 nüfûsa sahiptir.

Bu bölgenin halkı pek çok kabilelerden oluşur. Bazıları bazılarıyla savaşmakta ve yağma ve esir ederek tutukları esirleri Güney Amerika taraflarına gönderip satmaktadırlar.

Afrika-i garbiyenin yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.17.Afrika-i Cenûbiye

Afrika-i cenûbiye Râs, Hotnetut ve Kefere beldeleri kısımlarına ayrılmaktadır.

Râs Memleketi: Afrika'nın 1493 senesinde Portekizliler marifetiyle keşfedilmiştir. Nehr-i Cebel, Nehr-i Fil nehirlerden olup ikisinde de kayıtlar ve büyük gemiler işlemektedir.

Bu memleketin hayvanları diğer Afrika şehirlerindeki gibidir. Keten, kahve, şeker kamışı olup otlarının içlerinde türlü türlü güzel çiçekler vardır. Oralarda üzüm pek çok olduğu ve şarabın çeşitli türleri üretilir. Gümüş, kurşun, demir gibi madenleri vardır.

Afrika-i cenûbiyenin yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.4.18. Cezâir-i Afrika

Havası yumuşak toprağı verimlidir. Portekiz devletine tabidirler. Giniya kıyısında dahi birden çok adalar olup kuzey enleminin 10 ve doğu boylamının 8

derecesinde bulunan Marto adası ile sınırlıdır. Bu adanın havası ağır, toprağı yumuşaktır. 4500000 nüfûsludur.

Madağaşkar adasının da yüzyıl öncesine dair tarihi bilinmemektedir.

2.1.5. Dördüncü Kısım

Üçüncü cildin ikinci bölümü dördüncü kısım başlığı ile başlamakta olup bu başlık altında dördüncü kısımda işlenecek konulara değinilmiştir.

Dördüncü kısım başlığı altında ise; Birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimlerinden bahsedilmekte, ikinci fasılda Yunan beldeleri ve coğrafyasından bahsedilmekte, üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

2.1.5.1. Avrupa'nın Ta'rif ve Tesmiyesiyle Avrupa'ya Hâsıl Olan Ma'lumat

Avrupa kıtası dünyanın sahip olduğu beş kıtanın birisi ve Avusturalya dışında en küçüğüdür. Coğrafi mevki olarak Asya kıtasının kuzey batısındadır. Eski zamanlarda Asyadan sayılan bir bölge iken daha sonradan kıta olarak sayılmıştır.

Bu kıtanın %20'si göller, nehirler ve sahralardır. %36'sı ziraate uygundur. Avrupa'nın ziraate uygun arazinin en güzeli Britanya, Cermenya, Fransa bölgelerindedir.

Eski Yunanlılar bu kıtanın kendi bölgelerine yakın yerlerine Avrupa olarak sayalardı. İsimlendirilmesi bazı rivayetlere göre Finike hükümdârı Ağınurun kızı Oropi'ye nispetledir. Yunan ve Fikinkelilerin inanışlarına göre Oropi, Müşteri'nin aşığıydı. Bazıları Oros'a nispet ederler. Oros Güney havası anlamına gelmektedir. Bazıları da İbrani dilinde beyaz yer anlamını kapsayan Mushaf olduğunu beyan etmişlerdir.

Omirosun bölgeler cetvelinde Avrupa ismi belirtilmemiştir.

2.1.5.2.Mesaha ve Nüfûs ve Hudut

Avrupa'nın sınırı kuzeyden Bahr-ı Müncemid, kuzey-doğudan Oral dağlarıyla Oral nehri ve Bahr-i Hazer, güneyde kaf silsilesi ve Karadeniz ve Bahr-ı Mutavassıt, batıda Atlantik Okyanusu ile sınırlıdır.

2.1.5.3.Avrupa Kıt'asının Müştemilâtı

Kıtada birçok nehir ve körfezlere sahiptir. Bunlardan birisi Bahr-ı Sefid(Akdeniz)dir. Diğeri Bahr-i Şimâl'dir. Buna Bahr-i Cermani de denilir. Doğuda Norveç ve Danimarka, batıda Britanya arasındadır. Bir diğeri ise Bahr-i Baltıktır ki İsveç ve Rusya arasındadır.

Avrupa kıtasında bahr-ı mütevassıt Rum denizi demekle bilinmektedir. Bununla bahr-i Muhit arasını Cebel-i Tarık Boğazı ayırır.

Avrupa kıtasında Bahr-i Asud(Karadeniz), İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi aracılığıyla Bahr-i Mütevassıta ulaşır. Karadenizin uzunluğu 23300 mildir.

Avrupa dağlarının başlıcaları Alp, Epen, Albert, Balkan, Oral kirbas İskandivan dağlarıdır.

Avrupa'da üç volkan vardır. Birisi Atina'da diğeri Napoli'de birisi de İzlanda adasındadır.

Avrupa kıtası soğuk bir bölgede bulunduğu için kuzey yönünden havası soğuktur. Orta yönde ve güneyde havası ortadır. Fakat Asya'nın güneyi civarında sıcaklık fazladır.

2.1.5.4.Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi

Avrupa kavimleri birçok farklı nesillerden oluşmaktadır. Bu ümmetlerin en büyüğü Hind Avrupa'sının parçasıdır.

Eski zamanlarda Slavlar Karadeniz'in kuzey yönündeki bölgelerdeydiler. Eski zamanlarda Doğu'da Ağrı ve Slav ve Batıda tüm milletleri aralarında Cermaniye vardı.

Avrupa'nın Güney-Doğusunda Asya ve Afrika milletleri vatan olarak kabul etmişlerdi.

2.1.5.5.Yunan Bilâdı Coğrafyası

Yunanistan'ın eski bölgesi kuzeyde İlirya(bilâd-ı Boşnak) ve Misya(Sarb), Güneyde Bahr-ı Rum(Akdeniz), doğuda Rumili'nin doğu bölgesinden ibaret olan Trakya ve Adriyatik(Venedik Körfezi) ile sınırlı bir kıtadır.

2.1.5.6.Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi

Yunanistan'ın ilk başlangıcındaki halkı Palascı(Palazgo) halkıdır. Terakıs, Elirni, Elnus, Vardani, Pe'onis kabileri Balazgı kavminden Vâje'i,(Eke'i), Olis, E'onis, Dori takımları da Alnıslardan oluşmuştur.

Olis kabilesi pek büyük bir kabile olup kıtanın kuzeyinde bulunmaktaydılar. Sonraları Peloponis bölgesine yayılmış ve hicretten önce 14. asırda Yunanistan'ı terk ederek Anadolu taraflarına geçmişlerdir.

Dori kabilesi Tesalya civarında bugün Doris denilen kıtadaydılar. Sonraları mağara ve Girit bölgelerine göç ettiler.

2.1.5.7.Yunanistan'ın Bedâyet-i Meskuniyyet ve A'sâr-ı Hurafiyesi

Yunanlıların aslı Nûh'dan Yafan(Yavan)'a nispet edilmektedir. Yunan bunun harf değişimidir. Heredot'un Yunan aslına dair rivayeti de buna yakın bir şeydir.

Bu kabilenin ilk hallerinde yaşayışları hayvanlara yakın bir şekilde olup hepsi vahşetle bilinmekteydi. Koyun otlatır, dağlardaki mağaralarda yatıp kalkarlardı. Köklerinden giydikleri hayvan derilerinden ibaret idi. Bu hal üzere yaşayıp sonraları içlerinden Palazgı siminde birisi pelut bulup yemeğe başladıklarından Palazgı'yı reis kabul ederek ona nispetle şöhret oldular.

Titâniler o esnada Finikeden Titâni dedikleri kabile Yunanistan'a göç etti. Asıl halk ile birleştiler. Ve bu şekilde bazı şeyleri öğrenerek vahşilikten kurtulduçar

Yunanlılar, titânileri Uranüs'ün çocuğu olarak inanmış ve Finikelilerin tanrı/tanrıçaları olan Uranus(Sema), Satarus(zahel), Jupiter(Müşteri) gibi yıldızlara tapmışlardır. Bu isimlerin her birisi zamanında birer insana aitti. İsimleri birer yön ile şöhret oldukları için sonraları tanrı/tanrıça kabul edildiler. Yunanlıların batıl inançlarının aslı budur.

2.1.5.8.Atina Şehir ve Hükümetinin Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târihîyesi

Atina şehir ve bölgesi Osmanlılarca Atina diye meşhur olan eski şehir Yunanlılar (esinâ), Araplar(Medinetü'z-Zeytün), Fransızlar (etin), İngilizler (etniz), derler. Şehrin iç kalesi Akropol diye meşhur olmuştur. Bu şehir Yunanistan'ın doğu yönünde bulunan küçük Atikaşebe adasındadır. Kuzey enlemi 36,57 doğu boylamı 38,23 noktasında ve denize 1,5 saat mesafesi olan Akropol tepesinin etegindedir.

Yunanistan halkı birlikte yaşamayı bilmeyip her aile gruplaşmış ve her biri bir şahsın önderliği altında bulunurdu. Kegropos'un yardımı ile medenileşmeye başlamış on iki kabileye bölümmüş her kabile bir şehre yerleştirildi. Ondan sonra buğday ve zeytin ziraat ve Eriobagos unvanıyla bir mahkeme kurulmuş evlenme ve ölümlerin defni gibi işler hakkında bir takım kurullar kabul ettiler.

Kegroposun ana şehri Atina şehriydi. Kendisinden sonra Kernâ'us ve sonra Emfiktiyun Atina'da birer divan kurularak her divana birisi eşraftan ve diğeri halktan ikişer kadı atanmış ve kabileler tek birleştirilmiş ve düzene alınmıştır.

Dışarıdan o daireye girmek isteyenlere “ Emfiktiyun şehirlerinden hiç birisinin yok yok edilmesine yardımcı olacak eylemlerde bulunmayacakları, yunan gemilerinin denizde seyretmelerine engel olmayacaklarına, tanrı/tanrıçaların mallarını yağmalamayacakları, yahut başkasının yağma etmesine göz yumanlara ağır cezalar vereceklerine” yemin ettirildikten sonra birlik içerisine kabul edilmek üzere bir kural ortaya koydular.

Emfiktiyu'ndan sonra hükümdâr olan Erihsuniyosu Volkan ile Mnrova'nın oğlu olarak inanırlardı. Esinâ dedikleri tanrı/tanrıçaları için zeytin ağacından heykel yaptırdığından şehir Esina(Atina) ismiyle şöhret bulmuştur. Araplarda o heykel nedeniyle Atina'ya Medinetü'l-Zeytün demişlerdir.

Erihsoniyus hakkında çeşitli hurafeler aktarılmıştır. Güya anası Minreve bekâretini koruduğundan Erihsonyos kendisine oğlu olmak üzere gökten yere düşüp bir ayağı topaş olmuş ve Sokardı'nın kızları yerde bulup Minreve'ye götürdüklerinde heykelde terbiye ile büyütülmüş imiş.

2.1.5.9.Tru'a Muhârebesi

Tru'a küçük Asya'nın batı kısmında bir şehrin ismiydi. Bu şehrin bölgesi Çanakkale boğazının dışında ve Anadolu sahilindedir. Denizden uzaklığı iki askerin hareketine izin verebilecek derecedeydi.

Bu şehrin varlığına Tru'a savaşları dışında başka bir delil yoktu. Bundan on sene önce Cermanyalı Doktor Hanri Sulman Küçük Asya'yı gezerek şehrin harabelerini bulmuştur.

Tru'a hükümarı Beriyamus'un oğlu Paris Lakonya hükümdârı Menelaus'un 9 yaşında bulunan eşi Heylana'yı Tru'a'ya kaçırdığından bu durum Yunanlıların namusuna dokunup söz konusu savaş meydana gelmiştir. İntikam için Yunanlılar savaş hazırlıkları için zaman sarf ederek oluşturdukları 800 adet gemiye 100.000'den fazla asker ile Tru'a şehrini kuşattılar. Ancak on sene boyunca Tru'ayı ele geçiremediler.

Daha sonra Olis sandıklar içine asker koyup hile ile şehre soktu. Bu tedbir ile Tru'ayı istila ve şehri tahrip ve yağmaladılar. Beryamus ile oğullarını idam ederek ailesini esir etmişlerdir.

Yunan şair meşhur Omiros Tru'a savaşını (İliyada) isimli kasidesinde anlatmış pekte esassız değil iken daha sonra aslı bile inkâr edilecek derecede hurafeler ve vehimler ile karıştırmıştır.

2.1.5.10.Atina Cumhuriyetinin Teşkilinden sonraki Vakâyı'-i Târihîyesi

Peloponis halkının Atina'ya göç etmelerinden sonra Atina hükümdârı Kardos kendini vatanın kurtuluşu için kurban etmiş ve şanına saygı gösterilerek ondan sonra hükümdârlık kaldırılarak Erhun unvanı altında bir cumhuriyet kurulmuştur. Bu cumhuriyetin başlangıcını oluşturan hicretten önce 1690 tarihinde Kardos'un oğlu

Midon cumhuriyetin başkanı olarak belirlenmiştir. Midon'un vefatına kadar yönetim kendisinde kaldı. Vefatından sonra Erhunların her birisine 10'ar sene ve bir vakit sonra 1'er sene süre ile sınırlandırılmıştır.

1336 yılına kadar Erhunluğa Midon'un çocukları seçilmiştir. Bundan sonra Erhunluk süresi yine 10 sene olarak kabul edilmiş artık Midon'un çocukları ile sınırlı tutulmayıp ailesinden her kim seçilirse o atanmıştır.

1305 yılında Erhunluk süresi yine 1 seneye indirilmiştir. Fakat Midon'un ailesi dışında ehliyet şartı tutanlar ile sınırlı olmak kaydı ile herhangi bir aileden olur ise olsun uygun olanlar Erhun olabildiler.

Erhunlar kendilerinden önceki padişahlar gibi sözü geçen ve hükmü geçerliydi. Daha sonra itibarları çok eksildi. Hatta Erhun bulunan zatın yönetiminde 9 üyenin her birisi Erhun nâmıyla anılmaya başlandı.

Erhun unvanının üyeler içinde kullanılması sonrası birinci Erhun başkan sıfatında bulunup ikincisi Din emiri, üçüncüsü askeriye emiri ve dış işlerinden sorumlu olarak kabul edildiler.

Atina'nın en parlak zamanı Kardos ailesinden 1280 tarihinde doğan Sülün'ün Erhunluğu zamanıydı. Sülün'ün zamanından önce Atinalılar eşrafın zulmü ve fakir ve zaruret altında sıkıntı içerisindeydiler. Bu haller genelin fesadına sebebiyet verdiğinden idareyi yoluna koymak üzere iktidarına güvendikleri Sülün 1216 tarihinde Erhun olduğu ve vatanın saadeti temin için birtakım yeni kurallar koymuştur.

Sülün'ün koyduğu kuralların özeti; "Erhun bulunan kişinin siyasi emirleri her türlü tasarrufa malik ve Erhun'un emrine tabi bulunduğu halkın dört kısım itibariyle 500 mademni buğdaydan fazla yıllık olanlar birinci ve 300 mademni buğdaydan 500'e kadar yıllık ürünü olan savaşlarda gücü bulunanlar ikinci ve yıllık 200 mademni buğdaydan aşağı ürüne sahip ve bir çift öküz beslemeye gücü olanlar üçüncü ve üçüncü kısmın dışındakiler dördüncü kısım olarak isimlendirilerek birinci sınıf olunan memuriyetler birinci kısımdakilere has olacağı, ikinci sınıf memuriyetlerinde ikinci kısım ve üçten memurlar istihdam edileceği, ikinci kısım fertlerinden süvari ve üçüncü kısımdan ağır silahlı piyade asker olarak kullanılacakları dördüncü kısmın her türlü

vergiden muaf tutulmalarıyla beraber hafif silahlı piyade askerlikte istihdam edilecekleri ve Senato ismiyle 400 üyeden oluşan bir heyet oluşturulacağı her takımdan yüzer nefer azalışa alınacağı ve Eri'obagos denilen mahkemenin her türlü hakka sahip olacağı”maddelerinden ibaretti.

Bu kurallar ahşaptan levhalara üzerine yazdırılarak başlangıçta Atina'nın iç kalesi olan Akropol'daki saraya ve sonra Britpnya denilen diğer saraylara asıldı.

Bunlardan başka bir mükemmel genel kütüphane yaptırıp içine çok güzel kitaplar konuldu. Çocukların eğitim ve öğretimi, terbiyeleri için gerekli kadar ilim adamı, şair ve sanatkârları çağırdı.

2.1.5.11.Isparta Coğrafyasıyla Farıların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

Isparta şehrinin bölgesi Lakdomuna denilen eski şehirdir. Bu şehir İnos ve Tınaz nehirlerinin denizden 20 mil mesafede oldukları, Eyurat nehrinin sağ tarafında 6 mil genişliğinde bir vadi içindeydi.

Komifus'un oğlu Esporton hicretten 2502 sene önce adı geçen vadiye gelerek Isparta şehrini kurdu. Isparta hükümdârlarının birincisi budur.

Heraklid ve Dori halkı Isparta bölgesini istila ettikleri vakit oralarda bulunan Lakolu ve diğer kabileleri hükümdârlıkları altına alarak cizyeye tabi veya ister istemez askerlik hizmetlerinde istihdam ettiler.

Lıkargos'un koyduğu kurallar ve güzel yönetiminin büyük tesiri olmuştur. Koyduğu kuralların özeti “ Halk 3 sınıfa ayrılarak birinci sınıf olan Isparta'da sâkin fatihler(Heraklid ve Doriler) halkının bir kısmı genel memuriyete ve diğer kısmı askerlik hizmetlerinde kullanılacağı, ikinci sınıf olarak nitelendirilenler Isparta'ya komşu şehirlerde ikamet eden Lakoni halkının özgürlük hakları olup siyasi güçten hissedar olmamakla birlikte ziraat ve sanatla ilgilenecekleri araziden hükümete vergi vermek ve savaş zamanlarda askerlerin teçhizatını hazırlama görevlerinin bulunduğu, üçüncü sınıf olanlar Helosiler(köleler) ise Isparta'da sâkin olanlara ait araziye ziraatle bazen de askerlik hizmetlerinde kullanılacakları” maddelerinden ibaretti.

Ispartalıların arazisi 9000 hisseye bölünmüş olup halktan 30 yaşına gelenlerin bu hisselerden birisine ortak edilmesi ve bunların her birisinin kurallara uygun itaat ve askerden muaf tutulmaları, doğanların kuvvetli olmaları için kadınların jimnastik ile ilgilenmeleri gibi birtakım genel kurallar konulmuştur. Ve yine 18 üyeden oluşan bir divan oluşturularak bu divanın başkanlığı hükümdâra tahsis edildi.

Kanun ve kurallar gereğince o tarihlerden itibaren Isparta idaresi bir cumhuriyet şekline girerek hükümdârlar o cumhuriyetin başkanı olmuşlardır.

2.1.5.12.Misine Muharebeleri ve Ispartalıların Bakiye-i Vukâ‘at ve Ahvâli

Hicretten önce 1346 yılında Ispartalılar ile Misinalılar arasında bir savaş olmuştur.

Bu iki hükümetin sınırları üzerinde bulunan bir çayırda Misina zenginlerinden Polikar isimli bir şahsın çobanları öküzlerini otlatıyordu. Çayır sahibi hem çobanları hem de öküzleri satıverdi. Polikar durumu öğrenince başkaldırdığından öküzlerin zararını gidermek amacıyla çayır sahibi Polikar ile beraber alıp götürdüğü oğlunu sınır başında öldürdü. Polikar Isparta hükümetine başvurarak davası ile ilgilenilmediğini gördükten sonra sınıra çekilip Ispartalılardan eline geçeni idam ederek intikamının aldı. Isparta hükümeti Polikar'ın kendilerine teslimini Misina hükümetinden ısrar ile istediklerinden bu talepleri kabul edilmedi. Bu sebeple Ispartalılar Misina aleyhine savaşarak askerle sınıra saldırıya geçmiş ve merkez hareket olmak üzere dağ tepesinde bulunan Emfe kasabasını istila eylediler. Birinci savaşta kazanan ve kaybeden bilinmedi. İkinci savaşta Misinalılar büyük kayıpla ovada bulunan şehirleri düşmana bırakıp İtumi dağına çekildiler.

Savaşı kazanmaları hükümdâr ailesinden bir kızın cehennem tanrı/tanrıçasına kurban edilmesine bağlı olduğu gaybi haber verilmiş imiş. İsmine kar'a isabet eden bir bakire kızın babası rüşvetle tanrı/tanrıçalarından izin isteyerek bu kızın hükümdâr neslinden olmadığı Misinalılara bildirildi.

Hükümdâr ailesinden Aristodimos vatanın selameti için kendi kızını cehennem tanrı/tanrıçasına sunmak istedi. Nişanlısı kızın bekâretini daha önce bozduğunu ortaya atması üzerine Aristodimos'un namusuna dokunmuş ve kızı öldürmesi gerekti. Hatef

gaybi ise böyle bekâreti bozulmuş bir kızın öldürülmesinin cehennem tanrı/tanrıçasını kurban olarak kabul edilemez olduğunu haber verdiğinden o sırada savaş anında öldürülen hükümdârın yerine Aristodimos'un iddia ettiği hak verasetini kızını öldüresi ile düştü. Bundan sonra Aristodimos kızı siyahlar giymiş, göğsünü, yarasını göstererek büyük bir hüznün olacak hareketlerde bulunmuş olduğunu görmekle Aristodimos bu rüyadan olacağını ve kızı haksız öldürdüğünü anlayarak kızın kabri üzerinde kendini öldürdü.

Misinalılar bozulduktan sonra Eytumi dağına çekilmişler ise de orada dahi direnemediler. Ve memleketlerini düşmana terk ederek Ispartalıların esaretinde kaldılar.

Misinalılar 40 sene boyunca Ispartalıların esaretinde kalıp sıkıntıları tahammül sınırlarını geçti. Hükümdârlarının neslinden olduğuna inandıkları Aristominis'i kumandan tayin ederek Ispartalılara karşı isyan ettiler.

İki taraf arasında başlayan savaşta Misinalılar galip oldu. Aristominis'in bu savaşta gösterdiği cesaret hakkında genelin takdirini alarak vatanına dönerken kadınlar yolları çiçeklerle süslemiş ve başarısını alkışlarla ile karşılamışlardır.

Fakat Misinalıların Ispartalılar aleyhinde kökleşmiş olan düşmanlıkları bitmediğinden aralarında büyük bir savaş daha oldu. Bu muharebede yine Misina askeri zafer kazanmış ancak bazı kol kumandanlarının Ispartalılar ile para karşılığı saf değiştirmeleri nedeniyle zafer diğer tarafa yüz çevirmesini zorunlu kılmıştır. Bu yenilgiden sonra Misinalılar İra dağına çekildiler.

Ispartalılar Ergolide bölgesinde savaşarak itaatlerine aldıktan sonra 1169'den 1146 tarihine kadar Ergolidelilerle aralarında savaş devam ederek Ergolideliler dahi mağlup ve memleketlerinden Seyre ve Kinorya şehirleri Isparta memleketlerine dâhil oldu.

Bu fetih Isparta hükümetini Yunanistanca büyük başarı olarak gösterdiğinden Hikmonya(birincilik) unvanını aldı. Farsların 1112 yılından itibaren her sene saldırımları sonucunda Yunanlılardan hiçbir halk Ispartalılara karşı çıkmadılar.

2.1.5.13.Yunanîlerle Farslar Aralarında Muharebe Zuhurundan Romalıların Yunanistanı İstilâları Zamânına Kadar Yunanistan Vakâı'-i

Yunanistan kabilelerinin bazıları küçük Asya'da Eyolonya(Sivas, Saruhan, Aydın) ve Eyolya(küçük Asya'nın batı yönünde ki şehir) bölgesini yurt edinmişlerdi. Bu memleketler Lidya hükümdârı Karisos'un hükümdârlığı altında olduğu halde Fars padişahı Keyhüsrev onları istila eylediğinden Keyhüsrev'in davamı Dara'nın zamanında bu şehirlerin halkı Fars hükümetinin boyundurluğu altından çıkmayı istediler. Ve bu halklar Atina, Cezayir taraflarından yardım olarak gönderilen askeri kuvvetler ile birleşerek Farsa tabi iskelelerde savaşıarak, Farslara ait Lidyanın baş şehri Serdiş şehrini kuşattılar. Dara bu olaya tahammül edemedi. Yunanistan'ın işgaline ve o zamanların âdeti üzerine elçiler gönderip itaatlerine delil olmak üzere memleketlerinin toprak ve suyundan birer miktar göndermelerini talep etmiş, Yunanlılar “ istediğiniz miktar elinizde Efendinize götürünüz” diyerek sefirlerin bir kısmını kuyulara attılar.

O asırlarda Fars devletinin askeri gücü Dünyayı titretecek seviyedeydi. Yunanlıların kuvveti Farşlıların kuvvetine nispetle esamesi okunmazdı, bu muameleleri Dara'nın şiddetli gazabına sebep olmuş, Dara kara ve deniz kuvvetleri sevk etmiş ve damadı Mardinos'un kumandası altında olmak üzere 300 gemi ve birçok kara kuvveti Yunanistan'a sevk etti. Fakat gemiler İneruz bölgesinde büyük bir fırtına ile karşılaşmaları ile zarar gördü. Kara kuvvetleri ise Makedonya taraflarının itaate aldıktan sonra Atina ve Isparta'ya doğru hareket etmeleri ile Yunanlılara karşı perişan oldular.

Dara 1112 senesinde Datis ve Ertigon isimli kumandanlarıyla 600 gemi ile Yunanista'a sevk eyledi. Bu kuvvet Erişbil(Osikanya) adasında hüküm ile oralarda pek çok yeri istila ederek halkı esir aldılar. Farşların 100.000 askerden oluşan kuvvetleri Yunanistandan Matrup Hipyas kumandaasıyal ilerledi. Hipyas orduyu Yunanistan memleketlerine ve Atina'nın 10 mil uzaklığında bulunan Maraton şehrine varır varmaz Yunanlılar toplayabildikleri 10.000 kadar mevcutlu ordu ile Militaryadis'in kumandasında savaşa hazırlandı. Farşlar 7000 ölü bırakıp hezimete uğramaları

üzerine gemilerle kaçtılar. Hippias bu savaşta öldürülmüş ve Yunan askerlerinden ölenlerin sayısı 200 askeri geçmemiştir.

Farslar bu acıyı yutamadıklarından ikinci sefer saldırıyı gerçekleştirmiş ve yine hezimete uğrayıp memleketlerine kaçmışlardır. Miltiyadis bu zaferlerle büyük şöhret kazandı.

Isparta hükümdârı Eijilas 80 yaşına varmış ve ömrünü savaş ile geçirmişti. Farslarla savaş için Mısır taraflarına gittiğinde orada vefat etti. Isparta'nın dahi yükselişi onun zamanındaydı. Sonra 983 senesinde gerilemeye başladı.

Isparta'nın başlangıcından 983 senesine kadar tarihi savaşlar ile doludur. Birinci hükümdâr Espirto'nun ilk hükümeti olan 2502 senesinden 1814 senesine kadar Espirton ailesinin isimleri bilinmektedir. Aristodimos vefat ettiğinde iki oğlu ve sonra onların her birisinden doğan birer aile ortak bir şekilde yönettiler. Bunlardan isimleri bilinenlerin isimleri ve yönetime geliş tarihleri eski tarz üzeredir.

2.1.5.14.Makedonya Memleketi Kurûn-i Evvel Tarihi

Makedonya bölgesi adalar denizinin kuzeyinde eski bir şehirdir. Makedonyalılar ve Yunanlılar topluluk olarak tek bir asıldan türedikleri düşünülmektedir.

Makedonyalılar daha önceki asılarda bir siyasi hükümet tarafından yönetilmeyip takım takım içlerindeki eşrafın idarelerine tabi idiler. Bu reislerin hükümleri tamamıyla geçerli değildi. Yalnızca savaşta bu reislere itaat ederlerdi.

Hicrettin önce 1418 senesinden önce Karanus isimli bir zat Makedonya da bir hükümet kurdu. Karanos'dan sonra Büyük İskender'in babası Felip'in zamanına kadar hükümdârlık esenlerin tarihlerinde anlatılacak önemli tarihi olaylar olmadığından yalnızca bunların isimleri ve yönetime geliş tarihlerini bildirmekle yetineceğiz.

Makedonya eski meliklerinin 24'üncüsü ikinci Filib meşhur Büyük İskender'in babası ve hükümdâr Estanas'ın oğludur.

Estanas'ın vefatı sırasında Makedonyaca bir büyük kargaşa vardı. Filib ile iki kardeşi aralarında yönetim için çıkan çekişmenin rahatsızlığı ihtilale sebep olacağından halkın Teb hükümetine müracaatları üzerine bu hükümet Pilopidas isimli kumandan refakatiyle ıslah için Makedonya'ya asker gönderildi. Pilopidas ihtilal ve çekilmeyi yatıştırarak ve Astanas'ın oğullarından ikinci Aleksandır(İskender)'ı Makedonya'ya hükümdâr tayin ettikten sonra Filib ile bazı memleket büyükleri rehin olarak Teb şehrine götürüldü.

2.1.5.15.Büyük İskender'in Vakâyı'-i Târihîyesi

İskender hicretten önce 978 tarihinde Filib'in eşi Olmibyas'tan doğmuş ve eğitim yaşına geldiğinde Aristo'nun eğitim ve öğretimine verilmiştir. Pederinin vefatından sonra 958 senesinde yönetime geçti.

İskender yönetime geçtikten sonra Trakya halkı isyan ettiler. İskender 30000 askerle üzerlerine gidip Teb şehrini tahrip ederek halkının çoğunu köle olarak sattı. Bu iktidar ve şiddet üzerine Yunan şehirleri korkularından itaat göstermeye başladılar.

2.1.5.16.İskender'in Vefatından Makedonya'yı Romalıların İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyı'-i Târihîyesi

İskender vefat ettikten sonra yerine kimin hükümdâr olacağını vasiyet etmemiş ve eşi Rüksana(Daranın kızıdır) hamile bulunmuştur. Devlet erkânı İskender'in vefatında parmağındaki mührünü çıkartıp beylerden Pirdikasa hükümdâr tayin edinceye kadar elinde kalmasını uygun gördüler. Doğum gerçekleşene kadar Perdikas tarafından vekâlet suretiyle idare olunması beyler tarafından ittifak ile kabul edildi. Ancak askerler buna razı olmayıp İskender'in kardeşi Erhidâsın hükümetini talep ettiler. Erhidâs zarureten hükümeti kabul olundu. Ve Perdikas yardımcı hükümdâr oldu. Perdikas memleketi 34 sene İskender'in beylerinden her birisine illeri taksim ederek her ile vali tayin ile hükümeti elinde tutarak hüküm sürdü.

Rüksana o sırada bir oğlan çocuğu doğurduğundan babasının ismiyle isimlendirilerek Perdikas çocuğu kendi vesayeti altına aldı.

2.1.5.17.Epire Kurûn-ı Evveli Tarihi

Epireye Epirus dahi denilir. Hicretten önce 26. asırda Likaynik oğulları oralara yayılıp 1300 tarihlerinde Heraklilerin beyleri Epire’yi istila ettiler. On sene sonra içlerinde bir hükümet kuruldu. Bu hükümete mensup hükümdârlar Admitis isminde bir zattan ileriye doğru tarihi bilgileri yoktur.

İkinci Pirhosun zamanında memleket Makedonya’ya tabi oldu. Yunan şehirlerinin geneli 768 senesinden sonra tarihleri Rum tarihliyle karışıktır.

2.1.5.18. Eski Yunanîlerin Ma‘arif ve Medeniyet ve Mezâhib ve ‘Avâ'id Sâ'ireleri

Yunan filozoflarının en kıdemlisi Miletli Tâlis'tir. Bu zat hicretten önce 1248 senesinde doğdu. Tâlis'in bazı bozuk öğretileri vardır. Tâlis “ ‘alemin evvel ve ahiri olmadığını, ölüm ve hayatın mesâvatını, asıl evvel sudan ibaret olup yer donmuş bir su, gök tepsi şeklinde olduğunu, küre’i arz merkez alemin etrafında bir mahur-ı aslide müteharrik bulunduğunu” inanırdı.

Tâlisten sonra öğrencilerinin meşhurlarından Enkısminis medresesine hoca oldu. Öğretim olarak Enkisminse Enkisagoras halef olmuştur. Bu zat tüm ömrünü eğitim ve öğretime ayırmıştır.

Fişagores dahi Tâlis'in öğrencilerinden ve büyük şöhret kazanmış felsefecilerdendir. İsmine uygun bir ekol oluşmuştur.

Ensikagoras'ın öğrencilerinden Periklis ki 1091'de doğmuştur. Hitabetçe çok büyük bir şöhrete sahipti. Bu filozof “ ‘alemin bir san'at-ı kadîme olduğunu ve nihayeti olmadığını, ecsâmın ilâ mâlânâya kâbil-i inkisâm idüğünü” kabul etmişti.

1080 tarihinde doğan Sokrat Erhilavus'un öğrencisi ve medresesinde öğretimde halefidir.

Sokrat'ın vefatından sonra öğrencileri Kırvayna, akademi-i kadim, kelbiye isimleriyle üç kısma ayrıldılar.

Kırvâniyenin kurucusu Aristib isimli zattır.

Sokrat'ın meşhur öğrencilerinden birisi de Aklidistir.

Akademi-i kadimin kurucusu Sokrat'ın öğrencisi Palaton(Eflâtun)'dur.

Eflatuna medresece Esbosib ve onada Aksenokrata Akratis halef oldu.

Aristatalis(Aristo) Eflatun'un pek parlak bir öğrencisi olup doğumu hicretten önce 1006 senedi di.

Kelbiye ekolunun kurucusu Sokrat'ın öğrencilerinden Eflatun'un çağdaşı bulunan Atinalı Ensisinosdur.

Yunanlılar arasında pek çok tarihçi çıkmıştır. Başlangıçta tarih kitabı yazan Heredot'tur. Buna Ebu'l-Tarih deniliyor. Yunan tarihçilerinden birisi de Atinalı Ağıznifon'dur. Ağıznifon edebiyat ve siyaset kurallarına dair Torbodya isimli bir kitap telif etmiştir.

Yunanlılar tarafından Bakratın zamanına kadar tıp ilmine dair kitap yazılmamıştı. Bakrat bu ilim dalına dair kitap telif etti. Genel hastanelerin inşa edilmesi Bakrat'ın eseridir. Bakrat'tan sonra Calinos ortaya çıkmıştır. Yüzden fazla telifi vardır.

Yunanlılar ilk zamanlarındaki vahşi yaşayışlarında ziraat ve çiftçiliği hoş görmemişlerdi.

Yunanlılar başlangıçlarında her şeyden habersizdiler. Hayvanlar gibi ömür geçirirlerdi. İçlerine giden gariplerden işittikleri hurafelerden çeşitli tanrı/tanrıçalar kabul ederek birçok ilah kabul ettiler. Yunanlılar ilaha inandıklarında birinci ve ikinci derecelere taksim ederek birinci dereceyi büyük ilahlar ikinci dereceyi ise ulûhiyet ile beşeriyet arasında olduğuna inanmışlardır.

Birinci kısımda bulunan tanrı/tanrıçaların en büyüğü Uranüs(gök)du. Düşüncelerine göre yer ve göğün eşi ve Saturun ile Titân oğulları ve Jupiter(müşteri) Satürün'ün oğlu imiş.

Satürnün oğlu Jupiter ki buna ilahü'l-ilaha derler babasının mülküne varis olmalarından korkarak amcası Titânîk oğullarını öldürüp babası Satürnün mülkünü ele geçirdiğinden ölümlerin dağları üzerine koyup Jüpiteri öldürmek için göğe çıkarken Jüpiter müdafaa ile hepsini yere düşürdü ise de Jüpiteri korkuttukları için Jüpşter bşaka ilahlardan yardım talep eyledi. Artık direnemeyeceklerini anlayıp Mısra firar ve çeşitli hayvanların şekilleriyle canlandırdılar. Yunanlıların bu batıl itikatları yayıldıktan sonra bu söylenti eski Mısırlıların hayvanlara tapmalarına sebep olmuştur.

2.1.5.19.İtalya'nın Coğrafya ve Akvâm-ı Asliyesi

İtalya kıtası kuzeyde Fransa ve Solira ve Avusturya, doğuda Ederya(Venedik) denizi, güneyde ve batıda Bahr-ı Mütevassıt ile sınırlıdır. 20000000 nüfûstur.

İtalya'da büyük nehirler yoktur. Mevcut nehirlerin en büyüğü İtalya ve Avusturya arasını ayıran Povroma şehrine akan Tiber nehirleridir.

İtalya kıtası yedi kısma ayırır.

a)Sardunya.

b)Lombardiya.

c)Barma.

d)Modina

e)Toskana

f)Papanın mülküdür. Roma şehri ve Sisliya adası bu kısımdadır.

g) Napoli kısmıdır.

İtalya kıtasının havası Avrupa'nın diğer memleketlerinden güzeldir. Fakat fiyatı Avrupa'nın diğer şehirlerine göre fazladır.

İbn-i Haldun der ki; "Rumlar, Rum bin Yunan bin 'Alicân bin Yafes bin Nûh 'aleyhi's-salam neslindendirler. Araştırmacılar Rumların tamamını Yunanlılara nispet ediyorlar. Ağrikiler ve Latinler dahi onlardandır. Tevratta Yunan(Yafan) kelimesi ile

kayıtlı ve Yafes'in evladı olduğu belirtilmektedir. Yafan kelimesinde eki fa harfinin çıkış yeri vav harfinin çıkış yerine yakındır. Araplar arapçalaştırarak ile Yunan deniler. İbn-i Sa'id Beyhaki'nin ve diğer tarihçiler müşrik tarihlerinden nakl ederek Yunan 'Alicân bin Yafet'in oğlu Rumlar ve Latinler Yunanlıların oğulları olduğunu rivayet eyledi."

Eski zamanlarda İlleryadan İtalya'ya göç eden Omberinler Roma'nın kuruluşundan çok önce o bölgeye gelmiş olduklarından bazı tarihçiler İtalya hakkının Omberinler olduğunu düşünmektedirler.

Tru'a savaşından sonra Ana nâmlı şahıs Latyum(Latin) bölgesine nakil ederek Latinos'un kızı Lavini ile evlenerek ve ismine nispetle Lavinyum şehri ve oğlu Eskagin Elben dağı üzerinde Alp ve Lalonağ şehrini bina etmiş olduğu rivayet edilmektedir.

2.1.5.20.İtalya'nın Bedâyet Ma'muriyetinden Roma Şehrini Te'sisine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

İtalya'da Roma hükûmetinin kuruluşuna kadar hüküm süren hükümdârların durumları vahşi kabile reislerinin durumları ile uyuşmaktaydı. Eski tarihleri birçok kabile gibi hurafeler ile doludur. Rumların kaynağı olan İtalya yaklaşık olarak hicretten 2520 sene önce kurulmuştur. Eski kavimler buna Satürnuya derler di. Sonra İtalya hükümdârlarından İtalusa nispetle İtalya ismi kullanılmaya başlandı. İtalusun zamanı hicretten önce ki 21. Asırdır.

Ana sülalesinden on iki kişi hükümdârlık eylediler. Bu hükümdârların on ikincisi Prokastı. Prokas'ın vefatında Nomitor ve Emolius isminde iki oğlu kaldığından aralarında yönetim için sirtüşme ve savaş vuku buldu

2.1.5.21.Roma'nın Binasından Roma Cumhuriyetinin Teşkiline Kadar Vakâyı'-i Cârîye

Romolos Roma'yı kurduktan sonra kendisine ve arkadaşlarına birer eş bulmaya başladı. O vakitlerde İtalya halkı ve Roma civarında sâkin Saben(Sâ'ibin) kabilesinden

evlenmek için birer kız istediler. Kabile halkı buna izin vermediler. Romolos bir gün kabile reisine bir ziyafet vererek onlarda ziyafet yerine gelmiş ve eğlence ile meşgul etmiştir. Romolos'un daha önce arkadaşlarına verdiği talimat üzerine arkadaşları reise saldırarak ve çocuğunu idam ettikten sonra kabileden birer kız zorla alarak eş kabul ettiler.

Romolos ve arkadaşının bu zalimce eylemleri kabile halkını intikam almaya mecbur etti. Romolos'un vefatından sonra Sabinlerden Bombelyos hükümdâr olmuştur.

İkinci Târkın yönetime geçtikten sonra halk hakkında zulüm ve kötülüğün her türlüünü uyguladı. Halk bunu “mütekebbir Târkın” diye çağırdılar. Târkın'ın zulümlerine halkın artık tahammülleri kalmadığından yönetime geçtikten 25'inci senesinde ailesi ile beraber dövülerek 1131 yılında Roma'da bir cumhuriyet kuruldu.

2.1.5.22.Roma'da Cumhuriyet Teşkilinden Ököstön İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyı'-i Târihiye

Roma halkı o tarihlerde birisi eşraf, diğeri avamdan olmak üzere iki kısımdı. Büyük meclis erbabının hepsi ve büyük ve çoğunluğu birinci kısımdan seçilenlerdi. Konsolların seçimi de bunlara aittir. Bu birinci kısmın kuvvet ve hırsları güç kazarak halkın avam takımı bunların nüfuzları altında esir gibi oldular.

Roma kumandanlarından Sezar(Kayser Yolyanos) fetihleri ile Romanya'da gösterdiği iktidar, şanını yüceltmış ve şöhret bulmuştu. Fakat kendisi konsollardan Maryos'un taraftarı olup diğerkumandan Silla ile Maryus arasında tekrar eden husumet ve Silla'nın nüfûs ve haysiyeti ile Maryus taraftarlarının itibarını kırmış olduğu gibi Sezar dahi Silla'dan ihtizaren Besinya hükümdârı Nikımedin'in yanına ve sonra Rodosa gitmiş, hicretten önce 683 yılında Roma'ya kuvvetli bir asker kumandanlığı ve hâkimlik vazifelerini yapmak üzere geri dönmüştür.

Cumhuriyetin aleyhinde bulunan bir takım grup ile hayli uğraşıp galip gelmesi nedeniyle 682 yılında konsol tayin edilmiştir.

680 yılında Sezar'ın kuzey kollarına galip gelmesiyle fetihlerin genişlemesi ve emri altındaki ordunun aleyhine isyan eden Belçikalılar ile hükûmet ortağı bulunan Pompe ile aralarında husumet düştü. Sezer merkez hükûmet haricinde iktidarı altındaki yerleri genişletip başarılar denizinde yüzüp giderken Pompe haset ateşi ile yanmaya başladı. Asker kumandasını bırakıp Roma'ya dönmek üzere senatodan ayrılma kararı Sezara tebliğ edildiğinde Sezar bu eylemden Pompe'nin makasını anlayarak yönetimindeki orduyu düşmanda Roma'nın üzerine doğru saldırttı. Bu askerlerin Roma'ya doğru akıp gelmekte olduğu dedikodusu halkı ve Pompeyi korkuya düşürmüş ve telaşa düşmelerine neden olmuş, Pompe ve senato ve diğer hükûmet yöneticileri Romayı terk ederek kapı şehrine çekilmeye mecbur kaldılar. Sezar iktidarını her tarafa işittirdikten sonra İtalya'nın hükûmetini Mark Entavan'a havale ederek kendisi Pompeyi yakalamak üzere ordu ile hücum ve Pompe'nin ordusunu önemli savaş araçları ile ele geçirdi. Pompe bir müddet daha direnmiş ise de yenilerek Mısır taraflarına kaçmış ve orada bir askerin kılıcı ile 670 yılında ölmüştür.

Sezar'ın Pompe'yi takip ederek İskenderiye'ye ulaştığında Pompe'nin vefat ettiğini öğrenmiş ve o sıralarda İskenderiye'de hükümdâr olan Klopatra'nın güzelliğine vuruldu. Roma'ya döndüğünde nâmı İmparator(Kayser) diye karşılanmıştır.

2.1.5.23.Roma'da İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

Sezar imparator olduktan sonra Roma'da erkân ve ayan tanrı/tanrıçaları için büyük anma töreni düzenleyerek Sezar'ı kutsayarak nâmına nispetle yaptıkları heykelin üzerine “ yarı ilah” ibaresini yazıp heykeli kapitol sarayındaki tanrı/tanrıçaları Müşteri'nin heykelinin yanına koydular.

608 senesinde Tiber isimli kişi yönetime geçmiştir. Tiber yaratılış olarak ağır, şeklen çirkin, kendini büyük gören, alkollü içeceklere bağımlı birisidir. Ben kendimden öncekilerden daha büyüğüm derdi. Hazret-i İsa aleyhis-selâm bunun zamanında gökyüzüne yükseltilmiştir.

Se'odos isimli hükümdâr hicretten önce 227 tarihinde vefat ettikten sonra vasiyeti nedeniyle Arkadyus Doğu İmparatoru unvanı ile İstanbul'da ve Honoriyus Batı İmparatoru unvanı ile Roma'da hüküm sürdüler.

Bu iki imparatorluk önceki kurallar üzere yönetilmiştir.

Garb imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	'Aded-i liva
İtalya	Asıl italya	17
	İlerikum garbi (Bosna havalisi)	6
	Afrika	6
Gavl(fransa)	Asıl gavl	17
	İspanya	7
	Britanya	5

Şark imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	'Aded-i liva
Şark	Trakya (Tuna-Edirne)	6
	Asya (Anadolu)	11
	Pontos (Trabzon)	11
	Suriye	15
	Mısır	6
İlirikum	Makedonya	
	Selanik-Arnabuvdluk-Tırhala	

Sırb- Yunanistan

6

Daçya

Memleketyn

Besarabya

Kırım

5

Bu taksim üzerine Batı imparatorluğu 2 vilayet, 6 eyalet, 58 sancak ve Doğu imparatorluğu 2 vilayet, 7 eyalet, 60 sancaktan ibaret olmak üzere oluşturulmuştur.

2.1.5.24.Garp İmparatorluğunun Teşkilinden İnkizarına Kadar Vakâyı‘-i Târihîyesi

Rum imparatorluğunun ikiye bölünmesinden ve Honoryos Roma’da imparatorluk kürsüsüne oturduktan sonra Vondal kabilesinden yetenekli olarak bilinen Sitolikoyu başvekil kabul etti.

Üçüncü Valentin’in yönetim zamanında hicretten önce 170 yılında Hun kabilesi reisi Atilla, İtalya’ya saldırmıştır.

Atilla Hun kabilesi hükümdârları neslinden Montezok’un oğludur. Cesur ve usta savaşıydı. Rum’un batı memleketlerine zarar vermek maksadıyla 500.000 mevcutlu orduya kumandan olduğu halde Ren, Muzel, Sin nehirlerini geçerek Fransa şehirlerine saldırmıştır. Uğradığı yerleri harap ede de Orliyan’a ve daha sonra Paris’e kadar ilerledi.

2.1.5.25.Romalıların Medeniyet ve ‘Ava’id ve Ma‘arif ve Sanayi‘ ve Mezâhibi

Romalılar ilk zamanlarında vahşi kabileler gibi her türlü medeni eserlerden nasipsizdiler. Romolos Roma şehrini kurduktan sonra bazı siyasi ve medeni kurallar koydu.

Romalılarca evlilik zaruri bir durum ve mecburiyetten sayılmaktaydı. Vakti geldiğinde hiç kimse evlilikten kaçınmazdı. Kızlar evliliğe buluğlarından çok önce hazır sayılırdı. Ve evlilik sözleşmesi kâhinin ve müneccimin huzurunda büyük bir tören ile gerçekleştirilirdi. Müneccim yıldızların hükmünden yola çıkarak tespit ettikleri durumu bir kâğıda yazarak hazır olan tanıkların bu kâğıda imzalarını aldıktan sonra eşleri topluluğun huzurunda durdurup sol ellerinin orta parmağına bir yüzük takardı. Orta parmakta bir damar olduğu ve bu damarın kalbe kadar ulaştığına inanılıyordu.

Gerdek zamanında gelinin saçları taranıp saç bölükleri bir kargı ucu ile ayrılırdı. Bu adet gelinin yakın vaktinde bir şahsın eşi olacağına işaret için tercih edilmişti.

Eski Romalılar Yunanlılar ve Hintliler gibi ölülerini yakarlardı. Bu adeti cumhuriyet zamanında kabul ettiler. Hristiyanlığın oralara yayılmasına kadar bu adet devam etti.

Romalılar sokağa çıkarken üzerlerine softan geniş bir gömlek, altına da darca bir elbise giyip evlerinde gömleği çıkarırlardı. Erkekler çoğu zaman başları açık gezip ayaklarına iplerle bağlı bir ayakkabı ve bazen çizme giyerlerdi.

Eski Romalılar mezheplerini Yunanlılardan aldılar. Jüpiter'in ve diğer Yunan tanrı/tanrıçalarının hepsini tanrı/tanrıça kabul etmişlerdi. Bundan başka içlerinde faziletli, bedeni veya akli olarak güçlü, methedilen insanlardan ve idrak edilen veya edilemeyen, maddi, cevheri eşyadan çoğunu da tanrı/tanrıça olarak kabul ettiler. Yine derelerde, dağlarda karşılaştıkları ve yücelttikleri şeyleri de özel ilahlar olarak kabul ettiler.

Bunlar putperestliği adet edinmelerine rağmen Yahudiler ve Hristiyanlara etmedikleri hakaret ve eziyet kalmadı. Sonra içlerinde Hristiyanlık yayıldı.

Romalıların 400 kadar heykelleri vardı. Bu heykellerin binaları vardı ve içlerinde kâhinler hizmet ediyor, heykellere öküzlerden, koyunlardan ve diğer hayvanlardan kurbanlar sunarlardı.

Romada Hristiyanlık yayıldığında Hristiyanlığa meyledenlere hükûmet ve putperestliğe inananlar pek çok şiddet gösterdiler. Hicretten önce 568 yılında imparator Niron Hristiyanlar aleyhine her türlü eziyet ve işkenceye devam etti. Romalılardan Hristiyanlık inancını kabul edenleri haber aldığıında orada Hristiyanlık dinin öğretmekle meşgul bulunan Pavlos'u ve sonra İskenderiye'de İncili Mirkası öldürttü. Annesini, eşini ve öğretmenini dahi Hristiyanlığa meyilleri vardır diyerek idam etti.

İmparator Domitin Hristiyanlığı yasaklamak için pek çok adam öldürmüştür.

İmparator Edriyin Hristiyanlara ve Yahudilere pek bağnazdı. Ecdanının mezheplerini yaşatmak için pek çok kişiyi öldürttü.

Büyük Kostantin zamanına kadar Hristiyanlar nadiren asayiş yüzünü görebilip çoğunlukla hükûmet ve Roma memurlarının eziyet ve işkenceleri altındaydılar.

Büyük Kostantin miladın 306 senesinde yönetime geçtiğinde hükûmetin yedinci senesi annesi Heylanı'nın rehberliği ile yumuşadı ve ondan sonra Hristiyanlık Roma'da yayıldı.

Hazret-i İsa'ya İncil-i Şerif'in nüzulü Kur'ân-ı Kerim ile sabittir. Bundan şüphe duyulmaz. Ancak nebinin göğe yükseltilmesinde önce ve sonra İncil-i Şerifin isnatlarını ve zincirleme isnatlarını kayıt altına almada başarılı olamadılar. Havarilerin öğrencileri sonradan bir takım kitaplar yazdılar. Bu kitaplar incil ismiyle meşhur oldu ise de bunların hiç birisi Hazret-i İsa'ya nazil olduğu vahiy ile sabit olan İncil-i şerif olmadığı içeriğinden ve Nebi'nin göğe yükseltilmesinden sonra bir takım olayların anlatılmasından anlaşılmaktadır. Dört İncil bir diğerine uygun olmayıp kendi içlerinde olan ihtilaf ve çelişkiler pek çoktur.

Birinci cemiyyet miladın 325 tarihinde ve hicretten 297 sene önce Büyük Kostantin'in emriyle İznik'te İskenderiye patriği Aleksandır'ın başkanlığında 318 kişilik grup tarafından imzalanmıştır.

Patrik Aleksandır'ın oyu ile Hristiyan inancına aşağıdaki hususlar konuldu.

“Baba ki İlâh-ı vahiddir ona inanırım. ‘umumun zabıt ve hafızı, yer ve gök ile meşhûd ve gayrı meşhûd olan bi’l-cümle eşyanın halıkıdır. Kezâlik Rabb-i vâhid olan ‘isâ el-mesihâ inanırım ki İlâhın oğludur. Nurdan nur, haktan haktır. Herşeyden evvel doğmuştur. Mahlûk değildir. Cevherde babaya müsavi ve onun şerik ve nazırıdır. Herşeyi kendisiyle vucud bulmuştur. Bizim halâsımız için gökden inip ruhu’l-kudüs ve Meryem ‘azerâ ile tecsîd eyledi. Ve bilâtus tarafından salb olundu. Kabre konulduktan üç gün sonra kalkıp göğe çıktı. Ve babasının sağ tarafında oturdu.”

İkinci cemiyet miladın 381 tarihinde İmparator Se’odosun emriyle İstanbul’da imzalanmıştır. Bu cemiyetin toplanmış amacı “ruhu’l-kudus yaratılmıştır” iddiasından dolaydır. Bu cemiyet 150 kişiden oluşmuş ve ruhu’l-kudüsün ilahiliği ve Hz. İsa’nın ruh ve cesedinin hakiki ve nefs-i hakiki olarak tam bir ilah ve tam bir insan olduğuna dair kararlar alındı. Ve bunu da önceki karar gibi bunlara inanmayanların küfür içerisinde olduğunu ilan ettiler.

Üçüncü cemiyet miladın 431 tarihinde ikinci Se’odos’un emriyle Efes şehrinde toplandı. İnsiyas isimli papaz “Hazret-i Meryem Allah’ın annesi değildir” iddiası için cemiyet toplanmıştır. Roma’da bulunan papa 1. Şelesitnos tarafından vekil tayin edilen İskenderiye patriği Sirilik başkanlığında olmak üzere 200 kişilik grup oy kullanarak İstanbul patriği Nesturun ve taraftarlarının delalette olduklarını ve Hz. Meryem’in ilahın anası olduğu inancını kabul ettiler.

Dördüncü cemiyet 451 senesinde Halkdonya(Kadıköy)köyünde Kayser Marsili’nin emriyle 520 kişiden oluşmuştur. Bu cemiyetin sebebi Otisis isimli papaz ile İskenderiye piskopusu arasında Hz. İsa’nın tabiatının tek bir ulûhiyetten ibaret olduğu ve iki cevherden bir cevher iki meşiyetten bir meşiyet, iki aknomdan bir aknom olduğu inancını kabul ettiler.

Beşinci cemiyet miladın 533 senesinde ve hicretten 69 sene önce İmparator Bostina’nın emriyle İstanbul’da toplanmıştır. Bu cemiyetin toplanış sebebi Orijan isimli papa ile tabiiyeti vahide öğretmenlerinin ilan eyledikleri inançtı. Cemiyet onların aleyhlerinde karar vererek şu karar üzerine Kıbtî ve Ermenî, Yakubî milletleri Doğu Kenisasından ayrılmışlardır.

2.1.5.26.Papalar

Papa, Yunanca baba demektir. Bu lakabı bir vakit doğu Hristiyanları kasislerin ve batı Hristiyanların eskafları için kullanılmaktaydı. Sonraları Roma’da bulunan Latin katoliği kilisesinin başkanına tahsis edildi.

Papa, Roma’daki meşhur ve havarilerden Patris’e mensup kilisede oturan Katoliklerce her türlü ruhi başkanlığı kapsar.

Papaların isimleri ve yönetime geliş tarihleri aşağıda verilmiştir.

(Papanın isimleri)	(Yönetime geliş tarihleri)
Patris	42
Linus	67 (66)
Kalitus	78
Aklimanid (1)	90 (91)
Enkalitus	100
Oristos	112 (100)
İskender (1)	121
Saksatos (1)	132 (119)
Telisfores	142 (127)
İjinos	154(139)
Biyos (1)	158 (142)
Enistiyos	167 (157)
Sotiros	175 (168)
Visriyos	182(177)

Viktor (1)	193
Zifirinos	203 (202)
Kalkastos	217
Orbanos (1)	227 (223)
Bontayanos	232 (230)
Enitros	238 (235)
Fabyanos	240 (236)
Kornilyos	254 (250)
Lostos	255 (252)
Estofanos	257 (253)
Sasksetos (2)	260 (257)
Deyonisyos	261(259)
Filikos(1)	272 (296)
Tikyanos	275
Kayos	283
Merişlinos	296
Merişle'os (1)	304 (309)
Osabyos	309 (310)
Milkayadis	311
Selosteros	314
Mirkas	336

Yolyos (1)	341 (337)
Libaryos	352
Filikos (2)	363 (355)
Damasos (1)	366
Sirişos	384
İnsitasyos	399 (397)
İnoşnisyus (1)	402
Zosimos	417
Bonifaşyos (1)	418
Şelistinos (1)	423 (422)
Sakastos (3)	432
Büyük lavan (1)	440
İlâryos	461
Sembilişiyos	468
Felikos (3)	483
Jilasyos (1)	492
İnsitasyos (2)	496
Simahos	498
Hermezdas	514
Yuhana	523
Filikos (4)	526

Bonifaşyos (2)	530
Yuhana (2)	532 (533)
Ağabityus (1)	535
Selvaryus (1)	536
Vijiliyus (1)	537
Belaziyus (1)	555
Yuhana (3)	560
Bendektus (1)	574
Belajyus (2)	578
Büyük gariğoryus (1)	590
Sabanyanus	604
Bonifaşyus (3)	607
Bonifaşyos (4)	608
Adyodatos (1)	615
Bonifaşyos (5)	619
Ernorios	625

Diğer isimleri ikinci ve üçüncü kitaplarda yazılacaktır.

2.1.5.27.Gavtlar

Gavt kabilesi su'i ve Cermanta kavimlerinden sayılır ve daha önceleri Asya'da sâkindiler. Hicretten önceki 6. asırda Avrupa'da vaki Çebladi ve daha sonra Islav memleketine giderek oraları vatan olarak kabul ettiler.

Bu kabile birisi Esteregot(Şark gavtları) diğeri Vizigot(garb gavtları) ismiyle iki büyük kısma ayrılmış olup Esteregotlar İslav şehirlerinin doğu taraflarında, Vizigotlar garb bölgesine yerleştikten sonra Tuna sahilindeki Roma memleketlerine saldırarak hasar vermeyi hedef etmişlerdi.

Gavtlar 286 senesinde Eriyos mezhebini kabul ettiler.

2.1.5.28. Lombar Diyalolar

Lombardiya'nın aslı Cermanya yahut Longored ismiyle anılırlardı. Sonra Lombared diye şöhet oldular. Bunlar Alp dağlarıyla Elir nehrinin arasındaki bölgede sâkindiler.

Bu kabile hicretten 93 sene önce Lombarek, Odevin isimli bir kişi üzerlerine seçtiler. 61 tarihinde Odevin'in vefatıyla oğlu 1. Elbovin yerine oturdu.

2.1.5.29. İtalya Romanyada Eksârhoslar

İtalya'nın bir kısmı Lombardyalıların diğerk kısmı Romanilerin ellerinde olmak üzere ikiye bölündüğünde Kayasere taraflarında İtalya'yı Romani bölgesi Eksarhos unvanı altında valiler marifetiyle yönettiler.

Bu valilerin idareleri hicretten 55 sene önce başlayıp hicretin 130 senesine kadar sürmüştür.

Eksarhos kelimesi Yunanca kumandan anlamındadır. Romaniler zamanlarında kiliselerden bazılarının başkanlarına bu isim verilmiştir. Sonra bir de medeni Eksarhos itibariyle İtalya Romani şehirlerinin valilerine bu unvan verildi.

İtalya Romani şehirlerine tayin olunan Eksarhosların birincisi Narsis isimli biridir. Tamamı 19 kişi olmak üzere Narsis, Lonin, Semargad, Romen, Kalinik, Jeanirimjus, İlosir, Lasak, Platon, Sidor, Oliçyus, Jirokvar, ikinci Siyodor, Janplatin, Seyoflak, Jandeyokop, Sekolastik, Pol, Otihos isimli şahıslardan ibarettir.

Hicri 130 tarihlerinde batı ve doğu kiliseleri aralarında meydana gelen ihtilaf Roma bağımsızlığını sonlandırarak iksarhosluğun ortadan kaldırılmasıyla bu şehirler papanın başkanlığı altında bir cumhuriyete bağlanmışlardır.

2.2.METİN AKTARILMASINDA İZLENEN YÖNTEM

1.Eserdeki metinlerin yerini göstermek amacıyla sayfa numaraları muhafaza edilerek [] içinde gösterilmiştir.

2.Metin çeviri yazı sistemi ile yeni yazıya aktarılmayıp sadece uzun vokallar(â, î, û) belirtilmiştir. Hemze ve ayn konsonantları ise (‘), (’) işaretleri ile gösterilmiştir.

3.Farsçada kelimelerde ön ve son ekler ile Arapaç harf-i cerler (-be, -ber, -zi, -ez, -der, fî, min, bi, li, ‘ala vb.) ile Arapça ek konumundaki ibareler kısa çizgi kullanılarak yazılmıştır.

4. Harf-i cer bir kelimeye harf-i ta’rîf (elif-lâm) ile bağlanmışsa izâfet durumu korunmuştur.

5.Son dönem dil özellikleri esas alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

METİN

MİR'ÂTÜ'L-İBER

Müellifi

Diyârbekirli Sa'îd Paşa

Sâhib ve Nâşiri

‘Asr Kütüphânesi sâhibi Kirkor

Üçüncü Cild

Ma‘ârif Nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla tab‘ olunmuşdur

Der-sa‘adet

(Karabat ve Kasbâr) Matba‘ası-Bâb-ı ‘âli caddesinde numara 25

1304

Üçüncü Kısım

Afrika kıt'asının coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi

Afrika kıt'asının coğrafyası ve Afrikaca iktişâfât. Bilâd-ı Niliye. Bilâd-ı Mağrib. Afrika-i Şarkıyye ve Afrika-i Vustâ. Afrika-i Ğarbiye. Afrika-i Cenûbiye ve Cezâir-i Afrika

Birinci Fasıl

Afrika kıt'asının coğrafyasıyla Afrikaca iktişâfat

-1-

Coğrafya

Afrika kıt'ası mukaddemleri bir şibhi cezîre idi ki bir taraftan Suveyş berzahına muttasıl ve etraf-ı sâ'iresi deryâ idi. (1869) sene-i milâdiyesinde Suveyş kanalı küşâd olduğundan her tarafı su ile muhâd oldu.

[3]Şu kıt'a Asya'dan küçük ve Avrupa'dan büyüktür. Tûl-ı ğarbiyeden on yedi derece ve otuz dakika ve tûl-ı şarkiden elli bir derece yirmi iki dakika beyninde 'arz-ı şimâliden otuz yedi derece ve yirmi dakika ile 'arz-ı cenûbiyeden otuz dört derece ve elli dakika miyânında vâkîdir.

Kıt'a-i mezkûre şimâlden Akdeniz, Sebte (Cebeli târık) boğazı, bahr-ı muhid-i Atlantika ve şarkdan Suveyş kanalı, bahr-ı Ahmer, bâbü'l-mendeb boğazı, bahr-ı muhid-i Hindi ve cenûbden bahr-ı muhid-i cenûbi ve ğarbdan bahr-ı muhid-i Atlantika ile mahduttur.

Gayr-ı muntazam bir müselles şeklinde olup a'zam-ı tûl-i re's-i recâi sâlihine cihet-i şarkiyesinde bulunan Agulhas burnundan Tunus'da Bisertâ nâm mevk'ia karib

Beyangu nehrine kadar (4330) ve a‘zam-ı ‘arzı Atlantikte vâki‘i yeşil burundan bahr-i muhid-i Hindide bulunan Guardafui burununa kadar (4000) mil coğrafi ve kıt‘anın mesâhi-i ‘umumiyesi Madakaskar (Madağaşkar) ve cezâir-i Afrikiye müstesna olmak üzere (1136000) mil murabbâ’dır.

Haritaya atf-ı nazar-ı dikkat olursa Afrika ile Amerika’nın yek-diğerine ittisalı takdirinde Afrika’nın cüz’i [4] şimâli-i ğarbiyesi Meksika halicine ve Amarika-i cenûbiyenin Santrok burunu Kenya körfezine temâs ve tevâfuk edecek bir surette görülür. Binâen‘aleyh coğrafilerin ekseri şu ikisi vaktiyle bir kıt‘a iken bir ‘ârza-i şedideye tesadüfle yekdiğerinden ayrılmış olmasına zâhib oluyorlar.

Afrika’da bulunan selâsil-i cibâlden birisi Atlas Dağları silsilesidir. Şu silsile bir tâkım selâsil-i ‘adiyede ve mütevâzîyedir ki bilâd-ı ğarbda ‘arz-ı şimâlinin yirmi yedi ve otuz yedi dereceleri beyninde vâki‘ ve şimâlen kibret körfezi burnundan ğarbda buna burununa ve oradan ğarben Fas’a ve Fas’dan nun burununa kadar mümtedir. Silsile-i mezkûrenin en yüksek mahâli Fas ve Marakeş aralarında bulunan kısımdır ki şu kısmın sath-ı bahirden ‘azam-ı irtifâ‘ı (13200) kademdir.

Şu dağlarda vuhûşun ve büyük büyük yılanların ilticâ eyledikleri pek çok mağaralar vardır.

Afrika dağlarından ma’dûd bir silsile dahi cenûben bahş-ı bilâdından re’s-i recâi sâlihın sâhil-i şarkîsine kadar imtidâd ider.

Kıt‘anın ortasındaki dağlara cibâl-ı kamer denilir. Cibâl-ı mezkûre bilâd-ı Habeş’in cenûbundan ğarbe doğru mümtedi [5] olmakla vasat kıt‘ayamı yoksa cibâl-ı ğarbiyeye mi müntehî oluyor henüz ma‘lûm olmamıştır.

Kıt‘a-i mezkûrede daha başka dağlar dahi vardır ki bu dağların ekserisi kıt‘anın keşf olunmamış olan cihetlerindedir.

Afrika’nın vasatında bir büyük kısım olmakla şu kısım derûnündaki dağlar ve ahâli şimdiye değin keşf edilememiştir. Keşf olmamış olan mahallerde vâsi’ sahrâlar ve bâdiyeler vardır ki bilâd-ı ğarbin cenûbunda vâki‘ ve ‘arz-ı şimâlinin on altıncı

derecesinde yirmi dokuzuncu derecesine kadar mümtedi olan sahrâ-i kebire o cümleden ma'dûdtur.

Sahrâ-i mezkûrenin muaddil-i 'arzı (1000) ve müntehâyı tûlî (3000) mil coğrafyadır. Nehr-i Nil'den bahr-i muhid-i Atlantika'ya kadar mümted olup mesâhası bahr-ı mütevasıtın mesâhasından çoktur. Ba'zı mahallerdeki sathı bahr-ı mezkûrden daha alçaktır. Şu sahrânın hudûd-ı cenûbiyesi henüz keşf olunmamıştır.

Fasl-ı i'tidâlde sahrâ-i mezkûre derûnunda riyâh-ı şedide-i [6] şarkiyeye eser. Ve şu hubûbun müddeti senenin üç rebî'î mikdarı imtidâd eder. Riyâh-ı mezkûrenin tesâdüf eylediği kumlar bir suret-i ha'ilede mürtefi' olur ki ol esnada müsâdif olacağı kabileleri helâk eder. Sahrânın kısm-ı ğarbiyesi akferdir. Libya diye ma'ruf olan kısm-ı şarkiyede yenâbî' ve otlu mahaller ve hurma ve ba'zı eş'âr bulunur. Sahrâ-i mezkûrenin çok yerleri kumlukdan 'ibâret ve eş'a-i şemsin oralarda 'amûden intikâz etmesinden dolayı harâret pek müşted olmakla ba'zı vakitlerde harâretin şiddeti fahrenheitin ikiyüz derecesine bâliğ olurki santiğratin doksan yedi derecesinden ziyâdedir. Riyâh-ı semûmun hubûbı esnasında Doktor Bukhart (1813) sene-i milâdiyesinde gölgede harâreti kıyas eyledikde fahrenheitin (122) derecesine ve (1871) senesinde Samuel (Bâkır Pâşâ) ma'rifetle vuku'u bulan kıyasa nazaran (114) dereceye bâliğ olduğu görülmüştür.

Afrikada ki nehirler pek çoktur. Siyâhilerin tesâdüf eyledikleri ta'ab ve muhâtarâtndan dolayı enhâr-ı mezkûreden çoğunun mahreçleri ve ekserisinin mesableri ma'lûm değildir.

[7] Asl-ı nehr-i Nil iki nehirden tereküb eder ki birisine Nehr-i Ebyaz ve diğerine Bahr-i Erzak denilir. Bahr-i Erzak, birtâkım küçük nehirlerden teşekkül eder. Şu nehirlerin mahreçleri bilâd-ı Habeş'de vâki'dir. Şimâl-i ğarbiye doğru cereyân ederek medine-i Hartum yanında Nil-i Ebyaz ile birleşir. Nehr-i ebyazın mahrecini siyâhiler tettebbü' eylediler. Mahreç-i mezkûr 'arz-ı cenûbiyenin üçüncü derecesinde ki iki bahirenin sularından teşekkül eylediği tahkik etmiştir. Şu bahirlerin şark cihetinde Nyanza Viktorya ve ğarb cihetinde Nyanza Albert nâmiyla diğer iki bahire vardır ki suları yakınlarında ki dağlardan gelip dökülür. Ve birincisinden bir nehir çıkarak şimâl-ı şarkı cihetinde ikincisine mansıb olur. Sonra şu mansıbın kurbunda

ikincisinden bahr-i ebyaz hurûç ile şimâle doğru ceryân ve zikr olunduğu üzere medine-i Hartum'un yanında bahr-i Erzak denilen nehir ile iltikâ eder. Ve Nevb'e ve Mısır bilâdından mürûr ile Akdeniz'e dökülür.

Enhâr-ı mezkûreden birisi de Senegâl nehridir. Şu nehir sahrâ-i kebirenin cihet-i cenûbiyesinden çıkarak 'arz-ı şimâlinin on altı derece ve beş dakika sında bahr-i muhid-i Atlantika'ya dökülür. Tûl-ı ceryânesi sekiz yüz mildir.

[8] Enhâr-ı mezbûrenin biriside Kambiya Nehridir. Şu nehrin mahreci sahrânın cenûb-ı ğarbiyesinde ki dağlarda ve 'arz-ı şimâlinin on derece ve otuz altı dakikasındadır. Şimâl-ı ğarbiyeden haylice inhirâflar ahz ederek cenûb-ı ğarbiye in'itâf ve 'arz-ı şimâlinin on derece ve otuz dakikasında bahr-i muhide insibâb eder. Tûl-ı ceryânesi altıyüz on mildir.

O nehirlerden birisi de Nicer nehridir. Şu nehrin mahreci sahrânın cihet-i cenûbiyersindeki dağda ve (1638) kadem irtifâğında bulunan bir mahalde ve 'arz-ı şimâlinin dokuz derece ve on dakikasındadır. Bir def'a şarka sonra ğarba ba'de cenûba dönerek müte'addid şu'belere ayrılır. Ve en büyük şu'besi Fermusa Burnu'nun yanında bahr-i muhid-i Atlantika'ya dökülür. Bu şu'benin tûl-i ceryânesi bindört yüz kırk mildir. Delta şeklinde bulunan diğer şu'belerden kâ'ide makamındaki Kongo nehri 'arz-ı cenûbiyenin altı buçuk derecesinde ve Orina nehri 'arz-ı mezkûrenin altı derece ve dokuz dakikasında ve Kavilman nehri yine o civarda bahr-i muhid-i Hindiye dökülür.

[9] Kıt'a-i mezkûrede daha başka nehirlerde vardır.

Afrikadaki bahirelerden Teşad bahiresi karrenin ortasında ve 'arz-ı şimâlinin on üç derecesindedir. Cenûb-i ğarbi cihetinden buna müte'addid nehirler dökülür bahire-i mezkûrede pek çok balıklar vardır. Etrafındaki arazi pek güzeldir.

Şu bahirlerden Debou bahriyesi Tenbekto kurbunda ve Carron bahriyesi Mısır'da ve debine bahriyesi bilad-ı Habeş'te ve Albert bahriyesiyle Viktorya bahriyesi kezâlik bilâd-ı habeştedir. Dâhil-i bilâdda daha ba'zı bahirler var ise de ma'ruf değildir.

Afrikanın havası ekâlim-i istivâiyede vâki‘ ve sahrâları çok olduğu için hâr-ı yâbisdir. Şems-i had-ı istivânın şimâlinde bulunduğu mevsimlerde şimâl taraflarında yağmular yağar. İki had i‘tidâl arasında sis ziyâde vâki‘ olur. Sahrâlarda suların azlığından ve kumların kesretiyle beraber rüzgârların şiddetinden hâsıl olan ğubârlardan nâşî sefer müşkildir. Ba‘zı mahallerinde hayvânat ve nebâtatı ızrâr edecek sâmm rüzgârları eser.

Afrikada hayvânat-ı beriyye ve arslan ve kaplan gibi [10]vuhûş-ı zârîbe çoktur. Maymunların enva‘ı, gergedan, fil, deve, zürafa, feres-i nehr, himâr-ı beri ve timsah bulunur. Türlü türlü ve pek büyük yılanlar da vardır. Şu yılanlardan boa diye ma‘ruf olan bir nev‘in uzunluğu kırk kademdir.

Afrikada ekâlim-i istivâiyeye mahsus her türlü hâsılât-ı altın, teymur, nühâs, civa, tuz, kömür ve billûr ma‘denleri ve ma‘âdin-i sâ‘ire bulunur.

Kudemâ-i coğrafînin Afrika kıt‘asında yüz milyon nüfûs olduğunu beyân etmişler ise de müte‘ahhirin ikiyüz milyon nüfûs bulunduğunu gösteriyorlar. Lakin ekseri muhakkikin derûn kıt‘ada yüz otuz milyon siyâhiler ve yirmi milyon Hâmîler, on üç milyon Pantusiler, sekiz milyon Felate (felahin), bir buçuk milyon Nubîler, elli bin nüfûs Hotintotlar olduğunu tahmin eylediklerinden mu‘addil takribi vechile yüz yetmiş iki milyon nüfûs i‘tibâr ediliyor.

Afrika kıt‘asında yüz elli türlü lisan musta‘meldir. Şu kıt‘anın şâmil olduğu vilâyet ve memâlik aralarında hudûd ta’yini ğayr-ı mümkün ve ekseri mahalleri ğayr-ı mekşûfdır. Va’ziyet-i cihatiyle yedi kısma taksim olunur.

[11]

- 1- Bilâd-ı Niliye; Mısır ve Eşyobyâ ve Habeş ile mücâvir olan sair vilâyet-i sağıredir.
- 2- Bilâd-ı Mağrib; Buna bilâd-ı Berber dahi denilir. Sahrâ-i Kebire, Berka, Fizan, Tunus, ve Trablus ve cezâir ve Merakeş ile Fas’dır.
- 3- Afrika-i Şarkiye; Zangibar, Mozambik, Sofala bilâdiye sair ba‘zı mahallerdir.
- 4- Afrika-i Vasiti; Bilâd-ı Sudandır. Kıt‘adan aksâm-ı muhtelifeyi hâvidir.
- 5- Afika-i Ğarbiye; Singambiye ve Guyenne ye bilâdini şamildir.

- 6- Afika-i cenûbiye; Re's ve Kfra denilen bilâd-i şamildir.
- 7- Cezâir-i Afrika; Şu kıt'aya tabi' cezirelere hâvidir

-2-

Afrikaca İktisâfât ve Müsta'merât

Kudemâ Mısır ve sâhil şimâlinde mâ'adâ Afrika'nın hâvi olduğu yerlerin cümlesine Libya itlâk ederler idi.

[12] Heredot der ki "Fir'avn Nahv zamânında bir cemâ'at Afrika'nın her tarafını gezmiştir."

Ba'zı rivayete nazaran Kartâcnalılar kıt'anın dâhilini istikrâ suretiyle tahkik eylediler. Lakin Portoğalların keşfiyatına kadar. Şu kıt'a için sebkât eden mükteşiflerin iktisâflarından fâide mefkûddur.

Portoğal siyâhileri miladın on beşinci 'asrında Mısır'dan bahr-i muhid-i Hindiye kadar Afrikada vâki'î sâhillerin hepsini tetebbu' ettiler. Portoğalların oralarda te'sis etmiş oldukları müsta'merâtın tarîk-i inşâ'âtı ondan sonra açıldı. Portoğal mükteşiflerinin en meşhuru Vosco da Gama nâm zattır. Şu zatın re's-i recâi sâlih taraflarını geşt u güzârı milâdın (1497) senesinde idi. Mükteşif mûmâileyh Afrika sularında seyr u seyâhatı Mombasa nâm mahle ve oradan Hinde kadar istimrâr eyledi.

Prens Hanry, bundan mukaddem bir tâkım kumandanların riyâseti altında haylice techizât ihtiyariyle cebren sevk ve ba'zı mertebe keşfiyât icra etmiştir.

Fransalılar milâdın on yedinci 'asrında Afrikada müsta'merât inşâ eylediler.

[13] Portoğallıların hind şarkı şirketleri milâdın (1650) senesinde te'sis ederek re's-i ricâ-i sâlihde merâkiz inşâ ettiler.

İngiliz büyük meclisinin reyiyle te'sis eden Afrika şirketinin te'sisi (1750) senesindedir. Mûte'âkiben Kenya ticâret şirketi merkezleri dahi te'sis edildi.

(1772) senesinde Skotlandı Brus nâm siyâh Nil ezrakın menba'ını taharrî için metâ'ib-i şedide ihtiyârıyla seyâhat ve İngiltere'ye ric'atle meşhudâtını haber verdi. Lakin ifadelerini işitenlerin hiçbirisi tasdik etmedi.

Skotlandı Menkubir'in (1806) senesi Nijer Bahri havâlisine vukû' bulan ikinci seferinde Tenbektuya kadar gidebildi.

(1822) senesinde Denham ve Kloborton'un taht-ı riyâsetinde olarak Bornou'ya doğru giden mükteşifler Trablustan hareketle iktişâfât-ı 'adideye devam eylediler. Teşad bahriyesi ibtidâ bunların vasıtalarıyla ma'lûm oldu.

Kloborton keşfe devamıyla (1827) senesi Sekato nâm mahalde vefât eyledi.

Bundan sonra Bart, Vojel, Ofroğ nâm zevât bilâd-ı Sudanın cümlesini görüp tettebbü' eylediler.

[14] Kloborton'un hâdimlerinden Lensor İle karındâşı Nicer havâlisinde ba'zı mertebe-i keşfiyâta muvâfık olmuşlardır.

(1841) senesinden sonra Doktor Loniston Londra'dan bahr-i muhid-i Atlantik sâhillerinde Mozambik Boğazı'na kadar seyâhat eyledi. Şu zat hayli ma'lûmât istihsâl ve i'tâ etmiştir. Ngami, Nyasa bahirleri hakkında ma'lûmât veren budur.

Sebîk, bâkır, borton, Nil'in menba'ını keşf ile ma'lûmât verdiler.

Mısır hidivi sâbık İsmâ'il Pâşâ'nın esnâ-i hükûmetinde Samuel(Bâkır) bir mefrûze-i 'askeriye ile Nil vadisinde geşt u güzar ve haylice fevâid-i coğrafya istihsâl eyledi.

[15]

İKİNCİ FASIL

MISIR MEMLEKETİ

Mısır coğrafyası. Mısır vakâyi‘-i târihiyesinin bidâyeti. Mısır‘da fira‘una hükûmeti.

Eski Mısırlıların medeniyet ve ‘avâid ve mezhepleri. Mısır‘da Batalma hükûmeti.

Eşyobyâ. Habeş.

-3-

Mısır Coğrafyası

Mısır memleketi Afrika kıt‘asında vâki‘ bir dâire-i vâsi‘adır ki şimâlen Akdeniz, cenûben bilâd-ı Nubie, şarken Hân Yûnus‘dan Suveyş ve bahr-i Ahmere kadar mefrûz-hat, ğarben Sahrâ-i Kebire ve bilâd-ı Burka ile mahduttur. ‘Arzı şimâlinin yirmi üç derece ve kırk dakikasıyla otuz derece ve yirmi sekiz dakikası beyninde ve tûl-i şarkının otuz derecesiyle otuz dört derece ve otuz altı dakikası meyânında vâk‘idir. Mu‘azzam ‘arzı dörtyüz altmış sekiz ve mu‘azzam tûli ikiyüz otuz mil coğrafi ve mesâhâsı sekiz bin mil murabbâ‘dır. Ahâlisi bundan dokuz sene mukaddem vuku‘ bulan ta‘dad ve tahrîr [16] hükmünce beş milyon onyedî bin altıyüz yirmi yedi nüfûsdan ‘ibârettir.

Dâire-i mezkûrenin şark ve ğarb cihetlerinde iki dağ olduğundan hey‘et arazisi pek vâsi‘ bir dere şeklindedir. Arazi-i mezkûrenin ortasında cereyân eden nehr-i Nil‘in mahreci mebhas-ı sâbıkada beyân olundu. Şu nehir dünyanın enhâr-ı ‘azîmesinden ma‘duddur. Dâire-i merkûmede yağmur nadirdir. Hasbe‘l-iklim hattı-üstüvâce her sene haziran ayında pek çok yağmurlar yağdığından şu yağmurlar Nil‘in sularını teşrîn ol kadar artırıp etrafındaki yerler üzerinde hâsıl olan bahçeler kuvve-i inbâtiyayı had-ı lâyıkına iblâğ eder. Binâen‘aleyh nehrin mu‘tâd olan tuğyânı buğday, pirinç, hurmâ, zeytin, şeker kamışı, pamuk, hıyârşenber, keten ve sair şeyler zira‘atlerinden büyük büyük istifâdelere sebep oluyor.

Mısır memleketi (Mısır-ı ‘Ulyâ), (Mısır-ı Vasati), (Mısır-ı Suflâ) nâmlarıyla üç büyük kısma hâvidir.

Mısır-1 ‘ulyâ bilâd-1 sa‘idtir. Şu kısım bilâd-1 Nubieye ittisâl eder. Kısım-1 mezkûr sath-1 deryâdan biraz mürtefi’ ve Mısır memleketindenin mahsûlâtından istifâdesi ise nehr-i Nil’in tuğyânına tâbi’ olduğundan nehrin tuğyânı derece-i matlûbeyeye [17] varamayan senelerde Mısır-1 ‘ulyâca mahsûlât muhâfazası cedvellere muhtaç olur.

Mısır-1 vasiti kısmında kâide-i kadîmesi Cizre-i ehrâmının yakınında ve şimdiki Kâhire şehrinin hizasında vâki’ Menfis diye ma‘ruf bir büyük medine idi. Şu medine ezmine-i kadîmede müdün-i dünyânın en meşhuru olduğu halde el-yevm âşâr-1 ‘imâretından hâlîdir.

Mısır-1 suflâ kısmı delta ismiyle ma‘ruf ve hatt-ı Rum harufundan (delta) harfi gibi şekli müsellesde vâki’dir. Şark ve garb cihetlerinde bulunan iki dıl’ı iki cetveldin ve dıl’-1 şimâlisi denizden ‘ibârettir. Kısım-1 mezkûrun ‘asimesi Heliopolis şehri idi şehir-i mezkûr harap olmakla sonraları İskenderiye şehri onun yerine binâ olundu.

Dâire-i mezkûrenin nehr-i Nilden istifâde eden mahalleri her türlü ma‘mûriyete müsta‘id ise de nehirden uzak olan yerler kumsal çöllerden ‘ibâret olmakla kâbil-i ‘imârat değildir.

Ehrâm- Mısırdaki âşâr-1 ‘atîkadan fir‘avn tepeleri demekle meşhur bir takım ehrâm vardır. Bunlardan Cize’de bulunan üç herem denilen ‘acâib seb‘adan ma‘dûddur. Ehrâm-1 [18] mezkûre murabbâ‘i şekil olarak aşağısı vüs‘atlı ve yukarısı bir noktaya müntehîdir. Şu heremlerden büyüğünün irtifâ‘ı beş yüz altmış ve kâ‘idesinin her nâhiyesi yedi yüz kırk altı ve muhiti iki bin dokuz yüz seksen dört kadimdir ki elli bin dört yüz zirâ‘ murabbâ‘ı bir mesâfeyi istî‘âb etmiştir. Bunlar fir‘avn-i kadîmeye ve ‘aileleriyle mukaddes ‘ad eylemiş oldukları hayvânâta mahsûs kabirler imiş.

Ehrâm silsile-i mezkûreden başka mecrâ-i Nil cihetinde daha çok heremler vardır ki bir büyük mesâfeyi istî‘âb etmişlerdir. Büyük hermi ferâ‘ineden Şufu ile karındaşı Nuşufu orta hermi Şafri, üçüncü hermi Menkari yaptırmış olduğu keşfiyyât-1 ahireden anlaşılmıştır.

Heremlerin inşâsında ferâ'ine taraflarından fevka'l-âde tekellüfât-ı ihtiyâr olunmuştur. Bunun için istihdâm olunan 'amele pek çok olup yüz bin nefer kadar âdem mütemâdiyen kullanılıyor ve her üçü de bir değışlöp yerlerine yüzer bin 'amele konuluyor imiş.

Ebü-l-hevl- Ceziredeki ehrâmın yakınında ki Ebü-l-hevl sanemi dahi âşâr-ı ğarbiyedendir. Yunanlılar buna isfıks derler idi. Sanem-i mezkûrun cesedi arslan ve başı bir Habeşî [19] insân resmindedir. Kudemâ-i Mısırîyenin ma'bûd-ı ittihâz eyledikleri şemsin her sene Habeş taraflarında yağdırdığı yağmurlarla Nil feyezân ederek mezzûatca hisb ve rehâ vukû'na işâret imiş. Şu sanemin ne vakit yapıldığına dair yakın vakitlere değin ma'lûmât yok idi. Sonraları üzerinde bulunan yazılardan Keops'un zamânından mukaddem inşâ olunduğu istifâde edilmiştir. Sanem-i mezkûrun tepesinden çenesine kadar kıyâs-ı re'si yirmi altı, cesedinin tûlû yüz kırk altı, ketifinin 'arzı otuz altı kadem olup iki kolu ellışer kadim mesafeye kadar mümtedir. Kolları aralarındaki bir küçük heykel taştan binâ olunmuş ve cesedi yekpâre kayadan yolunmuştur. Ebü-l-hevlin yanında mevzu' taştan bir levha üzerinde dördüncü Thutmose'nin sûreti müressesem ve ismi hiyeroglif kalemîyle o levhada menkûştur. İki kolu üzerinde Rumlar zamânından kalma ba'zı yazılar dahi vardır. Rumlar tenessür etmezden mukaddem bu gibi ma'bûdât-ı Mısırîyeye taptıkları anlaşılıyor. Sanem-i mezkûr bunca cesâmeti hâvi iken bi-gâyet tenâsub üzere yayılmıştır.

Dikili taşlar- havli-i Mısırîyede bir takım dikili taşlar dahi vardır ki hepsi âşâr-ı 'atikiyedendir. Bunlardan [20]birisi yüz doksan kadem irtifâ'ındadır. Bir parça taştandır. Şu taş Kleopaatraya mensuptur. Lâkin beyne'l-'avâm fir'avne nisbet olunuyor. Hacer-i mezkûr üzerinde kalem-i kadîm ile yazılar vardır. Fir'avn Thutmose'nin zamânında İskenderiye'ye nakl ve nasp edilmiş olduğu mervîdir. Birisi İstanbul'da diğeri Roma'da bulunan iki 'aded dikili taş dahi Thutmose'nin âşârından olduğu üzerlerinde ki yazılardan ma'lûm olup bunlar İskenderiyeden getirilmiş oldukları da cümle-i rivâyettendir.

İskenderiye minâresi - İskenderiyede bir vakit mevcûd olan meşhûr minâre dahi dünyâ'nın 'acâib-i seb'adan idi. Şu minâreyi hicretten dokuz yüz dört sene mukaddem Mısır hükümdârı bulunan Batlamyus Suter İskenderiye karşısında vâki'

Karus ceziyesinde ve yüksek bir kaya üstünde binâ ettirmişti ki beşyüz kadem irtifâ'ında bir eser-i 'acib idi. Geceleri üzerinde büyük fener yakılır ve ziyâsı mesâfe-i ba'ideyi tenvîr eder idi. Üzerine çıkılmak için hâricden bir musanna' neredubân dahi var idi. Vaz'ıyyet binâsı üç tabakayı hâvi olduğundan birinci tabaka murabbâ', ikincisi müsemmen, üçüncüsü müdevver idi. Mülûk-i Emeviyye'den [21]Velid b. 'Abdul-Melik devrinde emvâl-i mahfûza vardır zannıyla 'asker gönderip yarısına kadar yaktırmış ise de bir şey zuhur etmediğinden bakiyesi hâli üzere terk edilmiş ve Mısır hükümdârı el-Zâhir Baybars zamânında ba'zı mahalleri yakmakla başladığından bakiyesinde hedm ettirilmiştir.

-4-

Mısır Vakâyi'-i Târihiyesinin Bidâyeti

Eski Mısır'ın ve orada hükûmet eden fira'unanın ihbâr-ı târihiyeleri layıkıyla mazbut olmadığından 'umran 'âleminde biri suret-i müteselsilede ve şâyân u şevk 'ad olunabilecek derecede vakâyi'ni hâvi kitâb yoktur.

Ahâli-i kadîme bir vakt kameri şemse zevce ve 'uttâridi karındaş ittihâz ile Şemsi (Osiris), Kameri (İsis), 'Uttâridi (Hermes) nâmlarıyla yâd ve bunların her birisini ma'bûd i'tikâd etmişler idi. Şu i'tikâd üzerine pek çok hurâfâta i'tibâr ederek hatta kevâkib-i mezkûreden mukaddem Birkân nâmında bir ma'bûdun dokuz bin sene müddet hükûmet etmiş olduğunada zâhib olmuşlardır. Mısır [22] ahâli-i kadîmesinin ezmîne-i mütekaddimede 'ibâdet evsâne temessuklerinin esbâb-ı asliyesi i'tikâd-ı mezkûrden neş'et eyledi.

Misraim bidâyet-i hükûmetine kadar Mısır ülkesinde sebkat eden hükûmât hakkında zikr olunan mevhumâtdan başka târihlerce ma'lûmât-ı sahîhe yoktur.

Müverrihlerin ifadelerine göre Misraim'den Fürslerin zabtına kadar Mısır ülkesinde yirmi altı 'âilenin hükûmeti sebkat ederek şu 'âilelerin efrâd-ı mülûkî ba'zı vakitlerde yekdiğeri ile mu'âsır ve bir takımı havâlî-i Mısırîyenin cihât-ı mûte'addesine mekâti'e suretiyle mutasarrıf idiler. Bunların cümlesine fira'una ve her birine fir'avn itlâk olundu.

Mısır ahâli-i kadîmesinin Kıbtî diye kesb iştiâh etmeleri sa'îdde kıbt nâmıyla mevsûm bir medineye nispetlerindendir. Medine-i mezkûrenin bânisi Kıbt nâmında bir kimse imiş.

Fira'unun birincisi Menes (Menfis) bin Hâm bin Nûh 'aleyhi's-selâmdır.

Şu zât Tevrat'ta Misraim nâmıyla zikr olunmuştur. Hükûmet-i Mısriye ondan mukaddem 'itikâd-ı mezkûrı tervîç eden kâhinler ellerinde iken hükûmet-i 'askeriyenin intihâb ve ihtimâmıyla [23] kühenenin medâhileti ilgâ ve Misraim hükümdâr ittihâz olundu.

-5-

Misraim Fûruslerin zabtına kadar Fira'une-i Mısır'ın Vakâyi'-i Târihiyyesi

Kable'l-Hicri

(945-3295)

(Misraim) takriben hicretten üçbin ikiyüz doksan sene mukaddem tufandan yedi yüz yetmiş dört sene sonra mesned-nişîn hükûmet olmuştur. Teba'ası kendisini ma'bûd ittihâz edecek bir dereceye kadar hakkında ri'âyet gösterdiler. Binâ'en'aleyh eski Mısır ahâlisi içlerinde putperestlik 'âdet-i bâtilesi tahdîs eyledi.

Eski Mısır denilen Menfis şehri bunun eseridir. Nehr-i Nil mecrâ-i asliyesinden çevirip ahâlinin zirâ'atını tahsîn ve içlerinde kavânin-i siyâsiyye vaz' ve te'sîs eden Misraim'dir. Ba'zı müverrihler müddet-i hükûmetini altmış iki sene rivâyet ediyorlar. Zamân-ı hayâtında oğlu Eşveş otuz sene kadar [24] Mısır-ı 'Ulyâ denilen sa'id havâlisinde valilik etmiştir.

(Eşveş) Misraimden sonra mesned-i saltanata oturdu. Bunun müddet-i hükûmeti yirmi sekiz sene gösteriliyor. Menfiste bir takım heykeller, güzel kasrlar yaptırdı. Zamânında ikinci ve üçüncü 'âilelerden zuhûr eden hükümdârlar etrâfı memâlike tasallut eylediler. İkinci 'âileden fir'avn Kayhos saltanatı zapt etti.

(Kayhos) Menfis şehrini bâlâsetile Halkı ma'bûd ittihâz ettiği Abis(Apis) denilen öküze taptırmıştır.

Üçüncü 'âile Menfis şehrinden neş'et etti. Hiyeroglif diye ma'ruf olan Mısır'ın eski yazısı şu 'âileden Nesterus zamânında zuhûr etmiştir.

Kayhos'tan sonra Menfisde hükümdâr olan zatın ba'zı müverrihin (Sezohris) ve ba'zıları (Busiros) nâmıyla mevsûm olduğunu yazıyorlar.

Bilâd-ı sa'idden Şibe şehrini Busiros binâ eylediği mervîdir. Ezmine-i kadîmede Medain Mısır'ın en büyük şehri mezkûr idi.

Dördüncü 'âilenin 'âsimesi yine Menfis şehri idi. (Şuri), (Menkaure), birinci (Sufis) ve birâderi [25] ikinci (Sufis), (Şofu) ve karındaşı (Nuşofu) şu 'âile mulûkının meşhurlarıdır.

Ehrâm Mısırdan Cize havâlisinde ki büyük herem yukarıda gösterildiği üzere Şofu ile Nuşofunun eserleri olduğu üzerinde menkûş isimlerinden anlaşılıyor. Medfenleri heremin yanında yekdiğerine karîb iki hacere içinde olduğu ba'zı târîhlerde mezkûrdur.

Minkârin'in ismi üçüncü heremde menkûş bulunmakla tâbutu buldurulmuştur.

Beşinci 'âilenin mülûkî dokuz pâdişâhdan 'ibâret idi. Meşhûrları (Userkif), (Şafri), (Nekrakis)dir. Şafri ehrâm Mısırdan ikinci hermi yaptırdı.

Altıncı 'âile mülûkûnün şöhretlisi (Apapus) ve (Nitokris)dir. Nitokris nisvândan bigâyet hüsnâdâr bir kârî idi. Müşârûn ileyhânın ricâl-i devleti ba'zı mertebe hased ve garaz üzerine karındaşını öldürdüklerinden hîle ile kâtilleri kasrında tertip eylediği ziyâfete celb edip esnâ-i ta'âmda bağteten ğark ettirdi.

Yedinci ve sekizinci 'âileden hükûmet eden fira'unanın ahbâr-ı târîhiyelerine dair henüz bir şey keşf olunamamıştır.

[26] Dokuzuncu 'âileden (Aksois)in ismi ma'rûfdur. Şu âdem fira'unanın zülûmlerinden ma'dûddur. Bir timsâhın telefkerdesi olmuştur.

Onuncu ve on birinci ‘âilelerin vakâyi’-i târihîyeleri meçhûldür.

On ikinci ‘âile zamânında Mısır ülkesi ihtilâfdan kurtulup bir memâliket-i müttehid şeklini almış ve Şibe şehri o memlekete kâ’ide ittihâz olunmuştur. Üçüncü(Osirtazin) bu ‘âile-i mülûkündendir. Matriyedeki dikili taş ile Teb(Şibe) şehrindeki kârnâk ma’bedi bunun âsârlarındandır. Osirtazin hükûmetin istiklâlina ve habeşenin dahi zabtına muvâfık olmuştur. Şu zât Mısır ‘askerini Asya kıt’asına ve Rum ili taraflarına sevk ile âsâr-ı muzafferiyet olmak üzere gittiği yerlerde yazılı taşlar rekz ettiği mervîdir.

Osirtazin’in halefi (Amnemis)dir. Taştan inşâ olunan ve labirent diye meşhûr olan yeraltı sarayaları bunun eseri olduğunu rivayet olunuyor. Şu saraylar âsâr-ı ‘atike içinde en ziyâde hayreti mûcib olacak eser-i ğariptir. Amnemissin müddeti hükûmeti kırk dört senedir.

[27] On üçüncü ve on dördüncü ‘âilelere dair ahbâr-ı târihiye meçhûldür.

On beşinci ve on altınca ‘âilelerin Şibe şehrinde neş’et eyledikleri mervî ise de vuku’at-ı târihiyelerinin tafsîlâtına ma’lûmât yoktur. Fakat on altıncı ‘âilenin hükûmdâr ahiri(Temaus) olduğu ve ‘Arablardan ‘Amâlika tâ’ifesi Mısır-ı vasati ile Mısır-ı suflâ bunun elinden aldıkları târihçe sabittir.

On yedinci ‘âile mezkûr ‘Amâlika tâ’ifesinden teşkil eden hükûmettir. Şu hükûmetin birinci pâdişâhı (Velid bin Domg)dır. Eski Yunaniler buna Selatis ve hükûmet-i mezkûreye(Hiksos) itlâk eylediler. (Hik) hükûmet ve (sos) çobân ma’nâsına olduğundan (Hiksos) “çobân hükûmeti” demektir.

(Velid) bir büyük ordu ile Mısır havalisine giderek Mısır memâlikini duçâr ihtilâl ve yerli ‘askerini perişan eyledikten sonra Nil deresine kadar zapt ile beraber hükûmeti istilâ ve Menfis şehrini kâ’ide ittihâz etti ki şu istilâ kabl-ı hicre iki bin sekiz yüz otuz altı senesinde idi. [28] Velid lâzım gelen mahallerde ‘asâkir-i muhâfıza ta’yin ve heyâkilin tahrîbiyle yerlerine kal’alar inşâ eyledi. Muahharen Abaris nâm şehrin mevki’inde kâbiliyyet gördüğünden orasını bit-ta’mîr bir takım ‘asker ikamesiyle her sene yaz mevsimlerinde şehr-i mezbûre ‘azîmet ve ‘askerin levâzımâtını ikmâl ile ta’lîm ve te’allumlerine dikkat eder idi. Lakin yerli sulâle’-i hükûmdârının

memâlikten tamamı tamamına yed-i idâreleri kat‘ olunamadığından memâlikin bir kısmı dahi onların ellerinde idi. Velid on dokuz sene hükûmet ettikten sonra fevt oldu.

‘Amâlikadan Mısır’da hükûmet eden mülûkden mezkûr Velid bin Domg, Riyân bin el-Velid, Darim bin er-Reyyân, Kâsım bin Ma’dân, Velid bin Mus’ab, nâm hükûmdârların isimleri ma’lûm ve diğerleri meçhûldür.

Hazret-i Yûsuf’u ihvânının satması ve nebi-i müşârûn ileyhin ‘azîz-i Mısır olması Reyyân beni bin Velid zamânında olduğu cümle-i rivâyândandır.

‘Amâlika hükûmetinin tecâvüzât mütemâdiye ve imtidâd müddetlerinden ahâlî dilgir ve müteneffir olduklarından Şibe şehriyle vilâyât-ı sâ’ire ahâlîleri ekâbir ve erkânı bil-ittifâk hükûmet-i mezkûre ‘aleyhine kiyâm-ı ‘umûmî gösterdiler. Aralarında pek çok [29] muhârebeler vuku‘ buldu. Bi’l-âhire hükûmet mağlûb olmakla ‘Amâlika ‘âilesi ve müte’allikâtı Şibe havâlisinden tard olundukları gibi müte’âkiben sâir havâli-i Mısırîyeden dahi çıkarıldılar. Efrâd-ı ‘âile mensûbât ve müte’allikât-ı kesîreleriyle beraber Ovadis kal‘asına ilticâ ve tehassun eylediler.

Ekâbir-i mezkûreden on sekizinci ‘âile-i hükûmeti teşkîl eden (Amosis) kal‘adeki ‘Amâlika cem’iyyetiyle hayli uğraştı lâkin kal‘anın metânети cihetiyle oradan ihrâçlarına muvâfık olamadı. Amosisin ‘âile-i mezkûreyi teşkîli hicretten mukaddem (2322) senesindedir.

Amosis’in vefâtından sonra oğlu (Tutmozis) hükümdâr olup kulliyetli ‘askerle kal‘a-i mezkûreyi muhâsara eyledi ise de kuvve-i cebriye isti‘mâliyle maksûdına muvâfık olamamıştı. Lâkin ‘â’ile-i merkûmede artık mezâyikât-ı ‘azîme ile düşmanın muhâtarâtı arasında yaşayamıyacaklarını anladıklarından ta’arruzdan masûn olmak şartıyla Mısır havâlisini terk etmeğe razı oldular. Tarafeyn beyinde ulucehle muâhede yapıldıktan sonra mahsûreyn ikiyüz bin neferden ziyâde galibeliyle kal‘adan çıkıp ta’arruza tesâdüf etmeksizin Suriye havâlisine ‘azîmet ve havâli-i merkûmenin [30]ahâlî-i asliyesi olan Fenikeli ve Ken‘ânilerle ihtilâd etmişlerdir.

On sekizinci ‘â’ilenin mülûkı bunlardır.

Amosis, birinci Tutmozis, birinci Aminofis, ikinci Tutmozis, üçüncü Tutmozis, üçüncü Aminofis, Buziris, Ozimandiyas, Muris, dördüncü Aminofis.

Tutmozisin vefâtında oğlu birinci Aminofis yerine geçti. Mısır ve muzâfâtı ‘aliyyü’l-‘umûm Aminofisin yed istiklâlinde kalmış ve bunun zamânına mahsûs âsârdan olmak üzere pek çok at sûretleri bulunmuştur. ‘Amâlika zamânına değin Mısır havâlisinde at yoktu. Ondan sonra tekessür etmiştir. Âsâr-ı ‘atike arasında Aminofisin kendi sûretinde bulunmakla el-yevm Mısır müzehânesinde mahfûzdur. Şu suretin yanında bir melîke-i Habeşîye resmi dahi görülmüştür. Mısırîlerin Sudanîlerden tezevvüç eyledikleri bundan istidlâl olunuyor.

Çend sene mukaddem Aminofisin tâbûtu dahi bulunup Mısır müzehânesine konuldu. Şu tâbûtun üzerinde [31] altından bir kılâde ve altın kordonlu bir kılıç ve bir tâc olup tâcın üstünde altından ma’mûl iki timsâl var imiş.

Ahâli-i Mısır Aminofis zamânında büyük intizâma mazhar olmuş ve Karnakdaki meşhûr revâk bunun âsârından ma’dûd bulunmuştur.

Şu ‘â’ileden kable-l hicre (2222) senesinde teferru‘en iden üçüncü Tutmozis ‘â’ile-i mezkûrenin en büyük fir‘avnıdır. Futûhâtı eslâfından ziyâdedir.

Bâbil ve Âsur hükümdârları bunun dâire-i itâ‘atına girmişlerdir. Yukarıda zikr olunduğu üzere sonraları Rumların İstanbula ve Romaya nakl eyledikleri dikili taşları Tutmozis İskenderiyeden nasb ettirip ismini de üzerlerine yazdırmıştır.

Hazret-i Yûsuf ‘aleyhi’s-selâm ile ihvânının kazıyyeleri bunun zamânında olduğunu müte’ahhirin yazıyor. Kudemâ-i ‘Amâlikadan Velid’in oğlu Reyyân zamânında gösteriyorlar. Müte’ahhirinin ekseri şu rivâyetin ‘ademi sıhhatını beyân eylediler ise de Tevrât Yunânîyeden istidlâl olunan târihler hükmünce de ‘Amâlika zamânında olması anlaşılıyor.

‘Â’ile-i mezkûreden üçüncü(Aminofis) Yunânîlerce [32] Memnûn lakabıyla ma‘rûfdur. Bu da fir‘avnın büyüklerinden ve aktâr-ı ğarbiyede sıyt-ı ‘azîmeyi hâ’iz mülûkdendir. Kabri Şibe şehrinde suret-i münferitte olmak üzere mevcûttur. Şu fir‘avn

nefsî için ulûhiyyet iddi'âsına kalkışmış ve Nil'in sol tarafında şehir-i mezkûre muhâzî bir heykel inşâ etmişti.

Şu 'â'ileden (Buziris) ve (Ozimandiyas) nâm fir'avnlar dahi meşhûrlarındandır. Buziri Şibe şehrinin ziynet ve 'imâretini artırmış ve Ozimandiyas harben Belh şehrine kadar giderek 'avdetine yaptırdığı ebniye duvarlarına fütûhâtını yazdırmıştır.

Bunun zamânında Mısırîler bir seneyi on iki aya ve her ayı otuz güne taksim edip sene'î tâmmeyi üçyüz almış beş gün altı sâ'at i'tibâr ettiklerinden beş gün altı sâ'at son iki aya 'ilâve eylediler. Mısır ahâlîsinin 'ilm-i hey'etdeki mehâretleri olduğu bundan anlaşılıyor.

'Â'ile-i mezkûrenin hükûmeti dördüncü (Aminofis) zamânında zühûr eden ihtilâl sırasında munkariz oldu.

[33] On dokuzuncu 'â'ilenin birinci fir'avnı Ramzes(Ramses) olup teferr'unı kable-l hicie (2122)senesindedir. Fiumdaki büyük havz bunun eseridir. Havz-ı mezkûrun (180) sâ'at muhîdi ve (300) kadem-i 'umku olup Nil'in esnâ-i feyzânında derûnuna su doldurulur. Ve feyzân-ı zirâ'ata kâfi olamadığı vakitlerde mezrû'âtca o havzdan istifâde olunuyor idi.

Ramsesden sonra oğlu (Setus-Seti) teferr'un eyledi. Buna ba'zı târihlerde beşinci (Aminofis) deniliyor. Mezkûr Setus bir vakitten beri Mısır'da yerleşmiş olan Benî İsra'il'i hidemât-ı şâkkada istihdâm ile nesillerini mahv etmek için etfâl-ı mevlûdelerinin i'dâmını emr eyledi. O esnâda kendi 'iyâli Nil'de istihmâm ederken uzaktan su üzerinde bir sandık gözüne iliştiğinden getirtip açtıkda içinde bir çocuk zühûr etmekle babasının Benî İsra'il etfâlî haklarında ki umûrî üzerine ebeveyni i'dâmından havfen çocuğu sandığa vaz' ile Nile atıklarını anladığı cihetle çocuğu merhameten kendi sarâyına götürmüş ve terbiye ettirmiştir. Şu çocuk Hazreti Mûsâ 'aleyhi's-selâm efendimizdir.

[34] Setustan sonraki h.(2112) de oğlu ikinci Ramses tasalluden eyledi. Yunânîler buna (Sizosteris) derler Sizosteris kuvvet ve şöhetçe eslâfına tevaffuk etmiştir. Pederinin hayâtında funûn-ı siyâsiye ve 'askeriyece güzel terbiye edilip

fetânet ve zekâvet-i fitriyesine fevka'l-âde olduğundan Sinbulug vardıkta 'askerle bi'z-zât 'azîmet ve cezîretü-l 'arabı feth etmiş ve Mısır'ın cânib-i ğarbiyesinde bulunan ba'zı bilâdı dahi yed-i teshîre almıştı. Fütûhât-ı ahîrede 'avdetinde pederi vefât etmekle yerine oturdu.

Zamân-ı hükûmetinde muhârebât ve fütûhâta devam ile beraber memâlikinin âsâyiş ve zirâ'atını muhafazaya ğayret ederek vilâyetini otuz altı dâ'ireye bit- taksim her birisine ashâb istikâmet ve ehliyyetden ve iller ta'yîn eylemiştir. Kuvve-i 'askeriyesini otuz altı bin piyâde ve yirmi dört bin suvâri ile yirmi yedi bin harb 'arabasına iblâğ edip kuvve-i mezkûreye nasb eylediği bin yediyüz zâbıtın hepsi liyâkat ve iktidarca mu'temed ve mücerreb idiler.

Habeş memâlikini bit- teshîr mikdâr-ı muîn altın ve abnos ve fil dişî verilmek üzere vergiye rabtla tedârik etmiş [35] olduğu dörtyüz pâre sefîneden mürekkeb kuvve-i bahriyye ile şab denizinin sâhilinde ki bilâdı yed-i tasarrufuna aldı. Asya kıt'asındada fütûhâtını ileri götürüp memâliki Hind'de vukû' Ğanj Nehrinden Avrupa kıt'asında bulunan Dinup(Tuna) Nehrine kadar mümted olmuştur. Feth eylediği mahallerde heyâkil ve âsâr-ı sâ'ire inşasıyla üzerlerine intisârât ve fütûhâtını nakş ve terkim ve mevâki' lâzimedede 'asâkir-i kâfiye ikâmesiyle diyânet ve 'avâ'id-i sâ'iresine neşr ve ta'mîm eyledi. Âsâr-ı mezkûrenin ba'zıları hâlâ mevcûttur. Mısırdaki dahi ismine mensûb heyâkil-i mute'addide yaptırıp ve vâdî-i Nil'in ekser mahallerinde âsârını ibkâ etmiştir.

Nilden zarar-dîde olan alçak yerleri yükseltip lâzım gelen mahallerde köprüler inşâ ve cedveller küşâd eyledi. Zamânında Mısır ülkesi ekvâm-ı sâ'irenin mağbûdı olacak derecede ma'mûriyyet ve sa'âdet hale bâliĝ olmuş idiği mervîdir.

Harîtanın icâdı bunun zamânındadır. Memâlikinin cümlesini yaptırdığı harîta üzerine kayd ve tasvîr ettirdi.

[36] Muhârebelerde esîr eylediği mülûku bâr-gîrler gibi 'arabasına koşturup haklarında hakâretler göstermiş ve mevkibine rucu'ât eyledikte o mu'âmeleleri mu'âmelât-ı cemileye tahvîl ettirmiştir.

Fars devleti Mısır'ı istîlâ eylediği zamân Birinci Dara revâk üzerinde Sizosteris'in sûretini görüp kendi resmini o suretin üst tarafına asmak istemiş olduğu hâlde muhâfazasına me'mûr olan kâhin fûtûhât ve sa'âdet ahâlîce onun yetiştiği dereceye varmadıkça resmini suretinin üstüne asmağa salâhiyeti olmadığını Dara'ya söylemekle Dara bu sözden müte'essir olmaktan başka kâhinin sözünü tasdîk ve "bende Sizosteris kadar ma'mûr oldum ise memleketinize onun gibi hizmet ederim" diyerek va'd-ı cemîl ile kâhini taltîf eyledi.

Müverrih Manitonun rivâyetine göre Sizosteris altmış iki ve Busifiosun kavline göre almış altı sene ma'mur olmuştur. Ahîr 'ömründe gözlerine 'amâ 'ârız olduğundan intihâr eylediği mervîdir.

Ba'zı seyaheyn Nuba ve Karnak ve Şîbe de ki taş direkler [37] ve harâbe kasrların üzerlerinde Sizosterisin ismine fûtûhâtına da'ir hayli şeyler bulmuşlardır.

Bundan sonra oğlu(Menfet) teferru'en eyledi (2050).

Fir'avn merkûm babası gibi 'ulû himmet ashâbından olmaktan başka kibir ve gurûr ile de mecbûl idi. dâ'vâ-i ulûhiyete kadar cür'et etmiştir. Zamânında bir sene Nîl'in ziyâdece tuğyânını gördüğünden gazaba gelip Nili te'dib için bir mızrâk atıverdi. Lâkin şu kibir ve 'azimetini su'i 'âkıbetini muntic olduğundan kendiside Hazreti Mûsâ 'aleyhi's-selâm efendimizin darb-ı 'asâ mu'cizesiyle münfelik olan denize gark ile nâ-bedîd oldu.

Fir'avn Menfet Benî İsrâ'il haklarında tahammül olunamayacak derecede mezâlim gösterdi. Hazreti Mûsâ Benî İsrâ'ili kurtarmak için beraber olup Mısırdan hicret ederken Menfet Bi-t ta'kîb Bahr-i Ahmerde garîki deryâ-i helâk olmuştur.

Kudemâ-i Mısıreyn fir'avn merkûmun o suretle mağrûkiyetini işâ'aden 'âr eylediklerinden şu hâdiseyi ketm için sa'idede nâmına bir kabir teşhîr eylediler. Halbu ki öyle bir kabrin vücûdi içinde medfûn olmasına delâlet [38] etmeyeceği ve ma'a-mâfiye fir'avn hayâtında öyle bir kabir hazırlayıp gark olduktan sonra boş kalmış olacağı bedîhîdir.

Yirminci ‘â’ileden üçüncü (Ramses) k.h(1922) den ve dördüncü (Ramses) ondan sonra hükûmet etmişler ise de bunların ve şu ‘â’ileye mensûb fir‘aune’i sâ’irenin vakâyi‘-i târihiyeleri meçhûldur.

Yirmi birinci ‘â’ileden (Keops) ve (Şefrn) nâmlarında iki hükümdârın birincisi elli ve ikincisi elli altı sene Mısırdâ hükûmetle ikisi de mezâlîm ve küfriyyâtın envâ‘ını irtikâb ederek beyne’l-‘umûm mutahhar la‘net olmuşlardır.

Bunlardan sonra Keopsun oğlu (Mistrbtobus) yedi sene hükûmet ve halkı ‘adâletle memnûn eylediği mervîdir.

Ba‘zı târihlerde bu ‘â’ileden (Ashis) nâmıyla birisinin teferru‘en etmiş olduğu rivâyet ve Feyyum ile Benî Suveyf arasında vâki‘ Lahun karyesindeki tuğladan ma‘mûl fir‘avn tepesi bunun zamânına nispet olunuyor.

Yirmi ikinci ‘â’ilenin birinci fir‘avnı (Şeşonk)dir. Târih-i tefer‘unı kable-l hirc(1732)senesidir.

[39] Şu ‘â’ilenin ‘âsimesi Basta medinesi idi. Hazreti Süleymân ‘aleyhi’s-selâmın oğlu veyahut meliki Rahbâm ile muhârib olan Benî İsrâ’il melûkundan Yarb‘oâm mağlûben Bastaya firâr ve Şeşonk’a ilticâ eyledi. Şeşonk Mısırlilerden ve Sudân ve Habeşelilerden mürekkeb bir büyük ordu ile Rahbâm üzerine yürüyüo bi-l muhârebe galebe ve Beyti-l Makdisin hazâ’inini yağmâ etmiştir. Fütûhât ve intisârâtını Kârnâk heyâkilinin duvarlarında menkûştur.

Şeşonktan sonra k.h.(1720) târihlerinde oğlu (Osorkon) teferru‘en eyledi. Tevratda bunun ismi Zarehü’l Habeşiyu diye zikr olunuyor. Osorkon pek büyük bir ordu ve üç yüz harp ‘arabasıyla giderek vâdî’i safedde yehûda meliki ile muhârebe için sufûf-ı ‘askeriyesini tesviye eylediği esnâda Mısırlilerin kalplerine havf ‘arız olduğundan ‘umûmu firâr eylediler. Osorkonun müddeti onbeş senedir. Bundan sonra (herşasib) ba‘de ikinci(sorhon), ikinci(şoşenk), birinci(tekalas), üçüncü (sorhon), üçüncü (şeşonk), ikinci (tekalas) tertib üzere teferru‘en eylediler.

Yirmi üçüncü ve yirmi dördüncü ‘â’ilelerden [40] (Birdipyos) ve (Buşuri) (Hius), (Suis) nâmlarında dört fir‘avn isimleri ma‘lûm ve tafsîlât-ı târihiyeleri meçhûldur.

Yirmi beşinci ‘â’ile habeşeden neş’et etmiş ve bunların birincisi (Sebako) olup (1372)den tasallüden eylemiştir. Sebakodan sonra karındaşı (Sevahos) serîr-i mülke oturdu. Tivratta Sevahosun ismi (So)dır.Asur hükümdârı Salmaneserin Benî İsrâ’il memâlikine tecâvüzi cihetiyle Benî İsrâ’il meliki Hoşe‘a Sohostan istigâse eyledi.

Bundan sonra Tahrak cülûs etmiştir. Tahrak meşhûrlarındandır. Abu medinesindeki heykele bir büyük kâ‘a izafesiyle Senahirib zamânında Asurîlerle vukû’ bulan muhârebesindeki galebâtını şu kâ‘a üzerine yazdırdı. Yakın vakitlerde Abu şehrinin harâbeleri arasında Tahrakın timsâli bulunmakla şu timsâl üzerinde Mısır ve Habeşe ve bi’l-cümle memâlik Afrikaya hüküm eylediğine da’ir yazılar görülmüştür. Müddeti yirmi beş senedir. Hükûmet-i Habeşe bunda münkariz oldu.

Mülûk-i Habeşe’nin inkırazından ve iki sene müddet ihtilâf-ı hüküm yürüttükten sonra memâlik-i Mısır-ı kübrâ on iki hükümdârın eyâdî’i idârelerinde kaldı. O sırada bir kâhin [41] gûyâ hâtif-i gaybiyenin telkîni ile şu hükümdârlardan kanğı birisi Velkin denilen sanemin ‘aşkına bakır kadehten şarâb içen ise hükûmette kesb-i istiklâl edeceğini haber vermiştir. Binâen‘aleyh kâhinin söylediği sözün zuhûrına mahall kalmamak üzere zikir olunan hükümdârlar miyânelerinde revâbit-ı ittifâkı ‘akd ve te’sîs ve bunu yemin ile dahi te’kîd ve te’mîn eylediler. Hepsi mütehammidâne ve müsâlemet-kârâne hareket ederken birgün ma‘bûdlarında Velkin nâm sanemin ‘aşkına beraberce şarâb içtikleri sırada kâhinlerin getirdikleri altın kadehler onbir ‘aded olduğu cihetle hükümdârlardan (Absamis) hâtırına başka bir şey gelmeksizin ittifâk ve yemîn-i sâbıktan ğafletle bakırdan ma‘mûl tâcını başından çıkarıp içine şarâb doldurduktan sonra Velkin ‘aşkına deyip içmiş olduğundan refîkası bunu görmeleriyle beraber kâhinin sözü hâtırlarına gelip gazab ve hiddetle Absamisi nefy ve tağrîb ettiler. Absamis ahz-ı intikâm esbâbını ararken Akdenizde fırtınaya tutulmuş bir Yunân gemisi ‘askerle memlû olduğu halde Mısır sevâhiline doğru geldiğini görüp şu gemideki ‘askeri bilâ istishâb kendi hevâdarlar ile tevhit ve sâ’ir hükümdârlara ğalebe ile Mısır ülkesini zabt eyledi.(1286).

[42] Yirmi altıncı ‘a’ilenin birinci hükümdârı budur. Mısırın temeddün ve ma‘ârif ve servetinin tezyidinde Absamisin ‘inâyet-i ‘azîmesi vukû‘ bulmuştur. Kendi hükûmetiyle Yunân ve Sur hükûmetleri aralarında ticâret mu‘âhedesi ‘akd ederek bu vesile ile Mısırı ticâretgâh-ı ‘umûm ‘add edilecek bir dereceye vardırdı. Lakin ordularında Yunân zâbıtlarını istihdâm ile beraber menâsıbın parlaklarını dahi Yunânîleri ta‘yîn eylemesi hakkında ahâli-i Mısırın gayz ve nefretlerini mûcib olmuştur.

Filistin muhârebesinde Yunân ‘askerini sağ, Mısırlıları sol cenâha alması da başkaca tehevvüre sebep olmakla Mısır ‘askeri harb etmeksizin ma‘rekeden çekilip diyârlarına doğru dağıldılar. Binâen‘aleyh bir işe muvâfık olmaksızın Mısıra ‘avdet eyledi.

Absamis diyâr-ı Mısırdaki müzeyyen binâlar ve dikili taşlar inşâ ve ikamesiyle haylî eser ibkâ etmiştir. Müddeti hükûmeti elli dört senedir.

Bundan sonra oğlu (Neho)teferru‘en eyledi. (1232). Bununda babası gibi ahvâlî re‘âyânın tahsîni ve dâ‘ire-i [43] ticâretin tevsî‘i hakkında büyük himmetleri vukû‘ bulmuştur. Nehr-i Nilin bir cedvel vasıtasıyla Şap denizine îsâli için ‘indelkeş küşâde lüzum görünen doksan altı mil mesâfenin hafriyyâtına başlamış ve bu yolda yüz yirmi bin kadar nüfûs telef olmuş iken ikmalen muvâfık olamadı.

Neho Âsyaca haylî memleketler istilâ ve Bâbil hükümdârına harben ğalebe etmiştir. Bâbil muhârebesinden sonra Mısıra ‘avdet ederken Orşelim meliki Yehoya hazi ‘azl ile yerine karındaşı Yakmi nasb ve yehud tâ‘ifesi üzerine harâç vaz‘ eyledi. Lakin Yakmin Orşelim hükûmeti zamânında Bâbil hükümdârı birinci Buhtunnasr ‘asâkir-i kesîre ile giderek Orşelim memâlikini zabt ve fir‘avnın oralardan yed-i hükümünü kat‘ eylemiştir.

Nechonun vefâtında oğlu ikinci(Absamis) teferru‘en eyledi.(1216).

Bu da fevt oldukça yerine fir‘avn (Hofra‘) diye ma‘rûf olan oğlu (Apries) cülûs etmiştir.(1210).

Apries cünûd-ı ‘azime ile Âsya muhârebesine giderek sur ve sadayı muhâsara ve Finike bilâdını da’ire’i itâ’ata idhâl etti. Lakin zamânında Buhtunnas kulliyatlı ‘askerle [44] Mısır memâlikini bâlâ-istilâ burçları ve heykelleri tahrîb ve Apriesi de esîr etmiştir. Buhtunnasr Mısır hükûmetine a’yân-ı Mısırdan (Amasis)i ta’yîn eyledi.(1191).

Amasis bir müddet hükûmet Mısırîyede kaldıktan sonra kesb-i istiklâl ederek Kıbrıs ceziresini da’ire’i itâ’atına almıştır. Müddeti kırk dört senedir.

Vefâtında oğlu üçüncü(Absamis) müsned nişîn hükümdârı oldu.(1147).

Fars hükümdârı Kâmpozis (Keykâvus) bunun zamânında ‘askerle Mısırâ hücum ederek beynlerinde büyük muhârebeler vukû’ buldu. Bi’l-âhire Psamtiki esîr ve tesmîmen i’dâm ettikten sonra Mısır memâlikini teshîr ve Farsın bir vilâyeti sürresine idhâl ediverdi.(1146).

O târihten kable-l hicre (1035)senesine kadar Mısırdâ mülûk-i farsın valileri hükûmet eylediler. Târih-i mezkûrde Mısır ahâlisi vilâyet-i farstan tenfirle i’lân ve ‘isyân ettiklerinden fars me’mûrlarını tard ve istiklâllarını i’âde etmiş oldukları hâlde üçüncü Dârâ büyük bir ordu ile giderek memâlik-i Mısırî harben yine istilâ etmiştir.(980).

Dârâ’nın sukûtuna kadar memâlik-i mezkûre vilâyet-i farsın [45] eyâdî’-i idârelerinde kalıp ondan sonra İskender Yunâniye müntakil oldu.(980).

İskenderin vefâtından sonra memâlik ümerâsı beynlerinde taksîm olduğu sırada Mısır ülkesinde Batlamyus Sotire hisse düştüğünden orada Ptolemaios devleti teşkil eyledi. Kable-l hicre (945).

-5-

Eski Mısırîlerin Medeniyet ve ‘Avâ’id ve Mezâhibi

Umûr-ı siyâsiyye- Mısırlıların idâre-i mülkiyye ve siyâsiyyeleri bir takım meclislerin vücûdlarıyla mukayyed olup hükümdârlarının sukûtu kâhinlerden başka re’âyânın cümlesine nâfiz idi. Kâhine ashâb-ı şerâyi’ ve ‘ulûm ‘add olunduklarından

sukût-ı fira‘unadan her vechle sâlim idiler. Mesâha-i arâzi, vergi tevzî‘ hep keheneye ‘â’id vezaîfeden idi. Arâzinin cümlesi fira‘une ve kehenenin mülkleri olmakla ahâli ortaklıkla zirâ‘at ederler idi.

Mahkemeler fira‘unenin her türlü a‘mâl nüfûzundan sâlim [46] ve hükümdârlar halkı muhâkeme etmekten memnû‘ idiler. İşbu büyük mahkemenin hükkâmı ahâlinin intihâbıyla ta‘yîn olunup hâkimler ba‘de-l intihâb içlerinden birisini re’îs ta‘yîn ederler idi. Vilâyât-ı muhâkemenin a‘zâsı hükkâm-ı mezkûrenin intihâbıyla nasp olunur idi.

Mısırîlerin her birisi her sene ticâret ve ta‘ayyüşün suret-i ceryanını hâkimlerin inzâr-ı tedkikine ‘arz edip gayr-ı meşrû‘ geçinmekte olduğu tahakkük edenler a‘dâm ve harekâtını doğru söylemeyipte ketm edenler ba‘de-l tahkîk ağır cezâlarla mücâzât ediliyorlar idi.

Br cinâyet sâhibini rüşvetle cezadan kurtaran ve bî-günâhı ithâm eden hâkimlerin cezâları pek ağır idi.

‘Irz ve edip ashâbından olmayanlardan zükûrun alt tenâsülleri kat‘ ile reculiyyetleri ve nisvânın burunları kesilip esbâb-ı hüsn ve cemâlleri iskât olunur idi.

Me‘ârif ve sanâyi‘- âsâr ve tevârih mevcuda gösteriyor ki eski Mısır ahâlisi me‘ârif ve funûn-i ‘akliye ve felsefede pek ileride idiler. Hey’et, nucûm, hendese, tıp fenlerince berâ‘atleri istiğrâb olunacak derece idi. ‘İlm-i hey’ette [47] ne derece mahâretli olduğu bir zâtın Dandarah karyesinde bulduğu taştan ma‘mûl mıntikatü-l burûc sûretinden ma‘lûmdur ki Fransa hey’et-i şinasanı sûret-i mezkûreden pek çok netâyic-i ‘ilmiye istifâde eylediler.

Fenn-i mi‘mâriyette ittikân ve mahâretleri ise eserleri el-yevm meşhûd-i ‘uyûn-ı hayret olan ebniye ve ehrâm gibi şeylerden ma‘lûmdur. O ‘azîmet ve irtifâ‘ı hâvi heremler- ki her parçası on zirâ‘adan yirmi zirâ‘a kadar tûl iki zirâ‘dan üç zirâ‘a kadar ‘arzı olan- büyük büyük taşlardan yapılmıştır. İki taşın arasında bir iğne, belki bir kıl bile geçemeyecek derece mi‘mâriyetinin ittikân ve san‘atlarını isbât ediyor.

Şîbe şehriyle Sa‘id içindeki Medain harâbelerinin âsâr-ı ‘atîkasi ise ‘acâib ve ‘azîmet asliyyesini ve oralardaki heykelleri, dikili taşları, timsâlları, müzeyyen

ma‘bedleri nazar-ı dikkatden geçiren seyyâhlar manzarlarını, şekillerini, binâlarını âsâr-ı hâzıraya tatbîke çalıştıkça geçmişlerin hemen ‘azîmelerini mu‘âsırın ile nisbet-i kabûl edemeyecek derecede buluyorlar.

Îlâhe-i silsilelerine nispetle yapmış oldukları hadîka’i Mısriye heykeli o kadar sanâyi‘ garibeyi hâvidki görenlerin nazar-ı [48] endâz te‘accub olmaması mümkün olamıyor. Şu heykelde ziyâ olmak için pek çok menfezler olup duvarlarında tesâvir-i ‘acîbe ve taştan yolunmuş temâsîl-i musta‘ribe mevcûdudur. Cümlesi ümmet-i kadîme’i Mısriyenin ‘avâ’id ve tasarrufâtını lisân-ı hâl ile ‘ilân edip duruyor. Şu suretler gûyâ ‘ale’l-infirâd ve takım takım ‘ameliyyât mütenevvi‘a ile meşgûldurlar. Kimisi şarâb çıkarıyor, kimisi av avlıyor, avcılar ağlarla balıkları, tutsaklarla türlü türlü hayvanları sayd etmeye çalışıyorlar. Gemiciler su üzerinde yekdiğerine hamleler gösteriyorlar. Oyuncular tuhaf tuhaf oyunlar oynuyorlar

Kuyumcular avâni i‘mal, hamallar arkalarına ağır yükler tahmil ediyorlar. Taşçılar kayalar yarmakta, masurlar temâsîl yapmakta, tacirler ticaret etmekte, aşçılar aş pişirmekte, çobanlar koyun gütmekte, ekinciler arazi ekmekte, tohum serpmekte, bağçıvanlar bağ dikmekte, sefine ustaları gemiler inşasına çalışmakta görünüyorlar. Mısırın sanayi‘ ve âsâr-ı garibe’i kadîmesinin çoğu şu duvarların üzerlerinde müşâhede olunuyor ki ahâli-i kadîmenin medeniyet ve sanayi‘ce baliğ olmuş oldukları mertebe’i ‘âliye hayret fezâyı ‘ukûl olacal derecede olduğu anlaşılıyor.

[49] Altun, gümüş, avani’i muhtelif, san‘at-ı züccâciye, alat-ı zirâ‘iyede, şişeyi eritip zümrüd ve ‘akik gibi dürlü dürlü renklere tahvilde ki hünerleri ne büyük iktidârı ha’iz olduklarına başka başka delâlet eder.

Kitabet- eski Mısırlıların lağnetleri huruf-ı hece ile yazılmayıp eşbâh-ı tabi‘iyeden isti‘are olunmuş işaretten ibâret idi. Hirolif denilen hat budur. Hatt-ı mezkûr iki nev‘idir. Bu nev‘i nokta işaretidir ki ba‘zı nukuş u tesâvir buna delâlet eder. İkincisi ba‘zı cümle muhtasıraya delâlet edecek işaretlerdir. Şu nev‘ ru’sâyı köhneye mahsus bir kalem idi. Hatt-ı mezkûr ‘asrımıza gelinceye değin beyne’l-halk meçhûl iken milâdın (1822) senesinde Fransalı mu‘allim meşhur şebilyun keşif ve hal eyledi.

‘Avâ’id-i mahsusa- ahâli-i merkûmenin kendilere mahsus bir takım ahkâm-ı garibe ve ‘avâ’id-i ‘acibeleri dahi var idi. Bir kimse diğerinden akçe istikrâz etse babasının kabrini dâiyine terhin etmesi lazım gelir ve borcunu verinceye kadar mevtânın kabri dâiyinin yed-i zabıtında bulunur idi. Medyûn borcunu vermeksizin vefât eylediği halde kendisinin ve [50] evlâdı dahi ifâ etmez ise kezâlik onların cenâzeleri tabutu medfûn olan mevtânın kabristanında defin ve takbirden memnu‘ olur idi.

Ahâli-i merkûme ecânibe ol kadar bağaz ile me’lûf idiler ki hiçbir ecnebi ile bir mahalde oturmaz ve beraberce ta‘am yemezler idi.

İçlerinde eşraftan birisi fevt olsa nisvân ve ricâlden bi’l-cümle akarbı yüzlerine çamurlar sürüp göğüslerine evre evre şehrin sokaklarında nevhalar ettikten ve meyyitin cesedini tabutçuya götürüp tahnit ettirdikten sonra kürsi’i kuzat önünde bi’l-ihzar tezkiye olunur idi. Meyyit i’tikâdlarına muvâfık salâh ve takvâ ashabından olduğu kuzât huzurunda tahkik eder ise mu‘azzezen defnine hüküm edilir ve mezmûmiyeti sabit olur ise liyakatın hilâfetinde bir suretle defin ettiriliyor idi. Şu ka‘ide eşrafa bile şâmil olup hatta pek çok masrafla hayatında kabrini yaptırmış iken memâtında tezkiyece hüsn-i haline hüküm olunmayan ba‘zı fera‘ına hakkında dahi şu mu‘amele icrâ ve o mekuleler cenâze alaylarından mahrum tutulmuşlardır.

Sana‘at-ı tahnit- cenâze vech-i âti üzere mumya [51] edilir idi. Dimağını burun deliklerinden ve im‘asını boş böğründe deldikleri delikten çıkarıp hurma şurâbıyla yıkarlar ve başına ve o im‘anın içine reyhan ve darçın ve güzel kokulu şeyler doldurup ‘ataryât ile tedhin ettikten sonra 30 gün şu hal üzere terk ederler idi. Ba‘dehu 40 gün natron suyu içinde bırakılır. Ve reyhan suyuna yatırılmış sargılar ile sarıp şu sargıları dış tarafından sumağ suyu ile serâpâ sularlar ve ağaçtan, yahut taştan ma‘mûl tabut içine koyduktan sonra sahibine verirler idi. Sahibi şu tâbutu ya hanesinde ibka yahut kabre defin eder idi. Ol vakitler bu veçhile mumya edilmiş pek çok emvâtın ecsâdı şimdiye değin duruyor.

Mezhep- Eski Mısırlıların diyânetleri bitlere, hayvanlara yıldızlara, tapmaktan ‘ibâret. Ve ma‘budlarının en büyüğü buzâğı idi. Şu buzağı ‘indlerinde (iblis) deyu meşum idi. Ma‘bud ittihâz edecekleri buzâğı tüyleri siyah, alnında meselseten ilzivâya

bir beyaz, arkasında nesre ve zal'inde helâle ve lisânı altında hanefsâya benzer birer suret bulunmak, kuyruğunun tüyleri iki türlü olmak üzere meşrut olduğundan tedârikinde büyük müşkilata tesadüf ederler idi. [52] Köhne bunu ma'bud ittihâz etmiş oldukları üzerisi (şems) den ve hayvanât sâ'ireyi Özis (kamer) ve hürmüş ('atared) gibi nucumdan remz olmak i'tikâd edip hayvanât-ı merkûmenin hizmetine eşhâs-ı mahsusata' yin etmişler idi. Her kim şu hayvanlardan birisini öldürür ise katl ile mücâzât olunur idi.

Ma'bud ittihâz eyledikleri iblis ve kedi, yılan, çaylak ve sa'ir hayvanlar öldükte teşrifât ve ta'zimat-ı mükemmele ile mekâbir-i mahsusaya defn edilir idi.

Ahâli-i merkûmenin emûr-ı mezhebiyeden başka i'mâl ve 'âdât ve ahlak müttehizelerinin cümlesi Memduh ve makbul olup yalnız diyanetlerine müte'allık halleri küfriyâtın envâ'ını hâvi idi.

6

Mısırdaki Batalma Devleti

Kable'l-Hicre

(651-945)

İskender-i Yunani'nin vefâtından sonra mülkünün mukasimeye vazî' edildiği sırada Mısır, Kıbrıs, Finike, Filistin [53] ve Afrika kıt'asının Trablusgarba kadar mümted olan Libya memâliki İskenderin emirâsından birinci batalmiyus sütünbin lâgosa hisse düşmüştü. Sütün kable'l-hicre (945) senesinde Mısırdaki Batalme devletini te'sis eyledi. Sütün İskenderin babası Filbik ba'zı civarisinden mütevellid oğlu olduğu mervidir.

Hükümdâr müşârun-ileyh hazâk, muhib-i 'ulûm, 'adâletle mevsuf idi. İskenderiyeyi darü'l-mülk ittihâz ederek orada meşhur kütüphaneyi inşa ve bir büyük medrese dahi bina etti. Bir takım medineler i'mar ve cetveller küşadıyla ticaret ve zira'atin tevsî' ve ıslâhınada muvâfık olmuştur. Zamânında İskenderiye Gana ve ma'arifçe hayli terakki etti. Lakin Mısırlılar mezhep ve 'avâ'idce Yunanlılarla kâbil-i

ihtilat olmadıklarından sütir ve ihlafı ahâli-i asliyeye hiçbir vakit kendilerini sevdiremediler.

Sütir'in efkârı i' mar-ı memleket ve neşr-i 'adâlet olduğundan muhârebe ile kan dökmeğe meyil etmiyor idi. İskenderin kumandanlarından mukâseme'i mülk esnâsında Asyayı sağirayı temelin itmiş olan intiğonosun sür'at takdimi ve Kıbrıs ve Finike ahâlilerinin dâ'ire-i itâ'atten çıkmağa meyl [54] göstermeleri muhârebeye kıyamını muceb olmakla harekât-ı askeriyeğe teşebbüs ederek sur ve sadayı istilâ eyledi. Meyuntâde ser askerlerinden Kilyelis büyük bir hezimete düşâr olduğundan bir müddet ihtiyâr sükûnetle kendisini topladıktan sonra (933) senesinde bi't-tekrâr muhârebelere başlamıştır.

Hayli vakit uğraştı ise de Kıbrıs ceziyesinde de bir inhizama tesadûf edip şu hezimetten sonra Entinoğos'un oğlu Dimitriyus memâlikinin ba'zısına sokulmuş olduğu halde bi'l-ikdam def' ve tenkiline muvâfık olmuş ve mahlas ma'nâsına olan sütir lakabını şu muvaffakiyet üzerine almıştır.

Hükümdâr müşârun ileyh Şam memâlikine de sevk-i cenûd eylediğinden 'asâkir-i merkûme kumandanı o havaliyi feth ile tâ'ife-i yahuddan yüz bin kadar nüfûs esir ve beytü'l-mukaddesde ki avani'i zehbiyeyi ahz edip İskenderiyeye gönderdi.

Fütuhâtını bi'l-ikmâl memâlikinin tanzimat ve 'asımasının tezyin ve islâhâtına ikdâm ve ba'zı heyakel ve ebniye'i fahire inşasıyla kendisinden sonra veresei beyninde ihtilaf zuhur etmemek için mevtinden iki sene mukaddem serir-i hükûmetten inip ikinci oğlu Batalmiyus Filodalfos [55] iclâs eyledi (905). Minare-i İskenderiye Sütirin âsârındandır.

Filodalfos karındaşına muhabbet edici ma'nâsınadır. Hâlbuki karındaşına bağaz idi. Tehkimen öyle telkib olunmuştur.

Filodalfos dâ'ire-i 'ulum ve funnunun tevsi'ine ve her dürlü sanayi'in tezyidine ma'il olmakla babasının yaptığı İskenderiye kütüphanesine pek çok kitap vazı' ettirilmiştir. Babasının zamânında taht-ı esârete alınmış olan Yahudileri itlak ve Beytü'l-Mukaddesden götürülmüş olan avâni-i zehbiyeyi i'ade eyledi. Zamânında lûgat-ı Yunaniye akasi-i memâlike kadar intişâr ettiğinden Tevrat-ı 'İbrâniyenin lisan-

ı Yunaniye tercümesini emir etmekle yetmiş nefer ‘ulema içtima’ ve kemâl-i dikkatle tercüme eylediler. Bunun için Tevrat-ı Yunaniyeye (tercüme’i seb‘ayniye) denildi. Mısırlı kâhin Manito Filodalfos’un emriyle heykellerde mahfuz defâtir-i resmiye ve evrak-ı kadîmeden Mısır târihini cem’ ve te’lif etmiştir.

Filodalfos babasından tevris ettiği memâlik ile bi’l-iktifâ hurûb ve fütuhâta tam’ etmemiş ve tezyid-i menâfî’ ve ma‘arîf ile tarîk-i bahriyenin ve Habeş ve Sudan bilâdıyla [56] menba’-ı Nilin iktisâfını bi’l-iltizam müddet-i hükûmetini ikmâl etmiştir. Vefâtında oğlu Batalmiyus Orkitis câlis-i mesned hükûmet oldu. (879)

Orkitis kerim ma‘nasınadır. Hüsn-i idâre ve ‘adâletce babasının ve dedesinin mesleğinde gitmiş ve hurub-ı kesîre ile dest-i muzafferiyet ve fütuhatını cezire-i mabeynü’l-nehreyn, Irak, Huzistan ve Azerbaycan’a kadar uzatmıştır. Memâlik-i mezkûrenin istilâsını kuvve-i karibeye götürmüş iken ecl-i müsa‘id olmadığından maksadını kuvveden fi’ile isal etmeksizin vefât ve yerine oğlu Batalmiyus Filopater cülûs etti (844)

Filopater babasına muhib demektir. Şu zât ahlak-ı zımmiye ile mevsuf ve erâke’i dima ile me’lûf idi. Ba‘zı akrabasını bile i‘dâm etmiş ve Yahudilere etmediği mezâlim kalmamıştır. Bir vakit gaflete esir ve su’i siretinden halk dilgir olmakla devlet-i selefkiye o gafletten istifâde ederek ba‘zı memâlikini istilâyâ kıyam eyledi. Binâ’en‘aleyh gafletten ayılıp harben hasımasına galebe ettikten sonra yine fezâyih-i if‘al irtikâb ettiğinden artık kimsede tahammüle takat kalmadığı cihetle ahâli tarafından hakkında büyük büyük hakaretler [57] gösterilmiş ve ‘akıbet mesmumen terk-i hayat etmiştir. (827)

Vefâtından sonra oğlu Batalmiyus İpifanis İskenderiyede serir-i hükûmete oturdu. İpifanisin vüzerat hizmetinde bulunan ağa Sokal idâre’i emûra kıyâm ve zulmü iltizam eylediğinden ahâli bi’l-ittifâk ağa Sokolu def’ ile yerine Hipominyus nâmında birisini ikame eylediler. Ve Hipominyusun dahi emr-i munsibe liyâkatı görülemediğinden ânıda def’ ederek Aristomitusu yerine nasb ettiler. Batalmiyus İpifanisin hadâset sinni ve idâre’i emûrda müstahdem olanların ‘adem iktidârlarıyla emûr-ı inzibatiyenin düçâr-ı ihtilâl olması selefkiye hükümdârı büyük Antiyohasın Suriye ve Finikenin zabtına kıyamını muceb olmuştur. Meyane-i tarafeynde

muhârebeler ceryânıyla Şam ve Filistin vilayetleri Antiyohosun yedd-i zabtına geçti, ve açılan gavâ'ilden nâşi ipifânis hiçbir vakit muvâfık olamayıp zayı'arı 'azmiyeden sonra a'vânının tesmimiyle i'dâm ve melik elinden istihlâs edilerek Filomatra câlis-i taht-ı hükûmet oldu. (803)

Filomatra anasına muhib demektir. Cülûsunda beş yaşında idi. İdare'i emûru der'uhde eden anası Klopatra himmet ve iktidâr ile mülkü hüsn-i idâre eyledi ise de vefâtında [58] vüzerâ'i devletinin tam' ve irtikâbıyla Filomatrânın 'aczi Suriye hükümdârının harekât-ı hasımanesini celbe sebep olarak Baloz nâm mahalde bi'l-muhârebe hükümdâr müşârun ileyh galebe etmekle menfisi şehrini istilâ ile Batalmiyus Filomatrâbı dahi esir eyledi. Filomatra dört sene kadar esârette kaldıktan sonra itlâk ve mülküne i'ade olundu ise de gıyâbında 'anân hükûmeti yed-i istibdâdına almış olan karındaşı Orkitis itlâkından sonra dahi hükûmet iştirakinden el çekmemiştir. Suriye hükümdârı yine harekât-ı hasımaneye başlayıp 'askerle İskenderiyeye gittikte Roma sefiri Bopilyus maksadına mümâne'at gösterdi. Bundan sonra Filomatra ile karındaşı arasına niza' düşerek Romalıların tavassutuyla karındaşı Kırvan hükûmetine def' edilip Filomatra rakipten kurtuldu ise de biraz sonra 'Asi nehri üzerinde bir muhârebede mecrûhan vefât eyledi.(767)

Filomatrânın vefâtında oğlu yerine ka'im olacak iken karındaşı Oriktis İskenderiye'ye gelip memleket-i Mısırı iğtisâb ile biraderinin zevcesi Klopatrâyı kendisiyle tezvice icbâr ve biraderinin cülûs eden sağır oğluna şerik-i hükûmet olmasına ısrar etti. Bu maksadına [59] cevap-ı red aldığı cihetle sağır mezbûru i'dâm ve türlü türlü fezâyih irtikâb eylediğinden ahâlinin envâ' hakaret ve husumetine tesâdüfle İskenderiyeyi terk etmesi teklif olundu. Mısıra giderek orada ikamet ve (739) târihinde vefât edip oğlu Batalmiyus ikinci Sütir yerine cülûs eyledi.

Bunun zamânında İskenderiye'de cereyân eden mezâlimin gösterdiği te'sirat ve hayme kendi zamânına münhasır kalmayıp ihlâfında intikal etmiştir. Ba'de'l-cülûs idâre-i memleket on sene müddet anası Klopatra'nın zir idâresinde bulundu. Bir vakit sonra selefkiye hükümdârı Entiyohas ile aralarında bab-ı münâza'a açılıp türlü türlü fenâlıklar tahdis etmekle bi'l-ahire 703 senesinde birinci el- İskender cülûs etmiş ise

de ez bir müddet hükûmet ettikten sonra yerine cülûs eden ikinci el-iskender matrud ve hükûmetinin 19. günü maktûl oldu. (702)

Batalma sülâlesi ikinci İskenderin maktûliyeti ile munkariz olmuş ve batalmiyus sütrik veled-i gayr-ı meşru‘u olan Oletis cülûs etmiştir. Oletisin veled-i gayr-ı [60] meşru‘ olduğu için Romalılar bir taraftan ve selefikiler diğer taraftan Mısırın istilâsına göz dikti. Ahâli ise Oletise 3. Sütir lakabını verip sütir hayli vakitler Mısırı tecâvüz ecânibden muhafaza etmiş olduğu halde muttasıf olduğu dinâ‘et halkı tenfir ettiğinden ahâli kendisini hal‘ ve tard etmekle 3 sene menfâde kaldıktan sonra Suriye hükümdârının teşhiz ettiği askeri bi‘l-istishab tekrâr iskenderiyeye dâhil olmuştur. 3 sene sonra vefât ederek oğlu Batalmiyus Denyosyos cülûs eyledi. (673) Denyosyos cülûsunda 13 yaşında idi.

Hadâset sinni cihetiyle vasileri idâre-i hükûmet etmiş ve hemşiresi Klopatra Batalmiyusu tezvic ile zemam-ı saltanatı kendi eline almak istemiş olduğundan Denyosyosun vasileri muhalefetle Klopatrayı tard eylediler. Mezbûre kayser Ağustos ilticâ eyledi. Lakin Ağustos’un zamânında Klopatra na‘il-i maksad olamadı. Mezbûre hüsn ü cemâlde balater olmaktan nâşi efharseyâbını iltibas ve Roma ser askerlerinden Antonin ile estinâs eyledikte cazibe‘i hüsn ve ânı Antonini a‘câb etmekle Antonin mezbûreden ayrılmâğa tahammül [61] edemeyip bi‘l-ahire vezâyif me‘muresini terk ile beraberce İskenderiyeye giderek orada Klopatra ile tezvic eyledi. Binâ‘en‘aleyh diğer zevcesi Oktavyanın biraderi ve Roma ser askeri Oktava ile aralarında husumet tahdis etmiştir.

Batalmiyus Denyosyos (660) târihinde vefât ederek hükûmet-i Mısıriye Klopatra‘ya intikal etmiş ve Oktava ‘asâkir-i kesîre ile Mısır azimet ve uzun uzadı muhârebelerle Mısır‘ı zabt etmiş olduğundan bu sırada Antonin nefsinin hançerle i‘dâm eyledi. Klopatra ise Oktava‘yı dam ‘aşkına düşürmek için her dürlü cehdini sarf etmiş olduğu halde maksadını tahsil edemediğinden hafiyen bir va‘a içinde celb ettirmiş olduğu bir engerek yılanını memeleri üzerine vazi‘ ederek yılanın les‘iyle vefât etmiştir. (651)

Batalma hükûmetinin müddeti (294) sene olup bundan sonra Mısır Romalılar istilâ eylediler.

Esyobyaya ve Esyobiler

(Esyobiler) siyahlardır. Esyobyaya kıt'ası ezmine-i kadîmede Mısırın cenûb cihetinde ki katarın 'umumuna itlâk [62] olunur idi. Sonra Nil a'lâ vadisinde ki şelâlelerden Dalfâduya kadar mümted olan Nuba, Habeş, Gerdufân, Darfur, 'Adil, Makdeşu, Melendeye ve ol vadideki bilâd-ı sâ'ireye itlak olundu.

Esyobyaya lafzı esyobikösdendir yanmış yüz demektir. Tesmiye'i vasfiye kabilindendir ki katarın harareti ve beşerelerinin siyahlığı için bilâd-ı mezkûrede ki ecnâs-ı ahâliye Esyobi lafzı ism-i 'umumi olmuştur.

Eski coğrafiler şu bilâdi Esyobyâyı şarki ve Esyobyâyı garbi nâmlarıyla ikiye takdim eylediler. Bu tesmiye Nil'in sahil yemininde ki Esyobileri temyiz içindir. Kıt'a-i mezkûrede Nil ile bilâd-ı Habeş'de vaki' etbara nehiresi meyanında sâkin Esyobilerin asıl Medineleri mervedir. Bunlardan belâmı kabilesi mervenin şarkında ve nobiler garbında, semiriyetler cenûbunda ki bilâd-ı habeşede sâkindirler. Semiriyetlerin bilâdı arasında sembubitis ve eksum Medineleri vaki'dir.

Bunlardan sonra Elifontoca (fil ekl edenler) Setrosyofaca (devekuşu ekl edenler) Efyofaca (yılan ekl edenler) kabâ'ili dâhil-i bilâdda sâkin olmuşlardır. Bunlar Afrika'nın akvâm-ı vahşiyesi olduklarından ihbar târihiyeleri külliyyen meçhûldür.

[63] Esyobilerden Trağladit kabilesi hudut-ı Mısırın sahili üzerinde bab-ı Elmendeb boğazına kadar vatan ittihâz etmişlerdir. Bunların iskelelerinden birisi Odelisdir.

Ahsayofca (balık ekl edenler) cenûb tarafındadırlar. Kabâ'il-i mezkûrenin ba'zısı da Keryofaca (lahm ekl edenler) haylonofaca (kaplumbağa ekl edenler)dir. Makrobi kabilesi dahi Esyobilerdendir ki yüz yirmiden yüz elli seneye kadar ma'mur olurlar.

Esyobilerin yerleri Tivrâtta arz-ı küş deyu mezkûr olduğuna nazaran Küş bin Ham sülâlesinden oldukları melhuzdur.

Mısırlıların enbiyelerinden Nil'in şelâle cihetinde vaki' Kamne ve Semne kalelerinden anlaşılıyor ki hicretten 3000 seneden ziyâde mukaddem şu kaleleri Esyobiler bina eylediler. Mısır fir'avnlarından Esirtazin Esyobileri dâ'ire-i itâ'ate idhâl eylemiş oldukları keşfiyât-ı cedide hükmünce asâr-ı 'atikâdan istidlâl olunuyor. Bunlarla ceryân eden muhârebelerin târihi fir'avn merkûmun ser 'askerlerinden emini nâmında birisinin kabri üzerinde yazılıdır.

Hicretten yirmi üç 'asır mukaddem Mısırlılarla Esyobiler [64] aralarında hayli muhârebeler vuku' buldu. Fir'avn birinci Tetmozis ve birinci Eminofis muhârebelerce Esyobilere galebe eyledikleri Nil etrafında vaki' Tombos ceziresinde bulunan âsâr-ı 'atika yazılarından anlaşılmıştır. Binâ'en'aleyh fir'avnlar Esyobileri dâ'ire-i itâ'atlerinde tutabildiler ise de kable'l-hicre yirmi ikinci 'asırda 'isyan eylediler.

Fir'avn Ramsesin zamânında açıktan açığa 'isyânlarını i'lân ederek Mısır mülhakatından sa'ir kabâ'il-i zenciye dahi bunlarla iştirak ettiler. Lakin Mısırlılar uzun uzun muhârebelerle galebe ettiklerinden kabâ'il-i mezkûre bir müddet-i dâ'ire-i mezellet ve hakaret altında yaşamış ve mısırlılar bunları nehib ve garetle ellerine geçenleri köle ve cariye deyu istihdâm etmişlerdir. Sonra kesb-i istiklâl eylediler.

Kiyânyan devletinin Mısır'a kadar mümted olan istilâsı sırasında Esyobiler istiklâllerini muhafaza ederek Fars Devleti'nin dâ'ire-i itâ'atine girmediler. İskender'in zamânında dahi Yunan hükûmetinin boyunduruğu altına girmeyip Mısır'da teşkil eden Batalma devleti bir müddet bunları kendi hallerine bırakmıştı. Batalma zamânlarına kadar Esyobyâ'da kâhinlerin şevketleri kuvvet üzere idi.

[65] Hicretten (869) sene mukaddem cülûs eden Batalmiyus Oriktis Esyobyâ'nın kısm-ı cenûbisini istilâ ederek târih-i intisârâtını beyaz mermer üzerine yazdırmış ise de Batalmiyus müşârun ileyhin vefâtından sonra Esvabilerine hal aslilerine rücu' idi virdiler.

Rumların Mısır istilâlarından sonra Kayser Ağustos Esyobileri dahi teshire kıyam eyledi. O târihlerde Esyobyâ kıt'ası yerlûden Kandaka nâm melekemin taht-ı hükmünde idi. Kandâka cem' askerle Romalıların üzerlerine gitti ise de Roma ser

askeri ve Mısır valisi Galyos müdafa‘a gösterdiğinden muzafferiyet kazanamayıp bi‘l-ahire Rumlara biraz vergi i‘tâsını kabul etmiştir.

Esyobiler ezmine-i kadîmede sahur cibâlde bir takım heykeller hafır ve inşâ ve cibâl bir kalde heremler bina eylediler. Şu heremler asâr Mısıriyeden farklıdır. Nil’in üst taraflarında ki âsârın hepsi Esyobilerindir.

Esyobiler ezmine-i kadîmede servet ve temdince meşhur idiler. Kendilere mahsus hükûmetleri ve hükümdârları olup hükûmet veraset üzere ebna’i melûkun büyüklerine ve meliğin [66] zevcesi ber-hayat olduğu halde kayd-ı hayat şartıyla ânâ intikal eder idi.

Esyobiler ezmine-i kadîmede ibtidâ din-i yehud üzere idiler. Kandaka zamânında tansir eylediler.

Tâ’ife-i merkûmenin ezmine-i mezkûre de Hiroğlifiye ve Dimotgarafya kitâbetlerini isti‘mâl eyledikleri ve kitâbetleri Mısırlıların kitâbetlerine müşabih ve lugatları muhtelif olduğu Esyobyâ ihrâmı üzerlerinde ki yazılardan anlaşılıyor. Sonraları yunanilerin kitaplarını tahsil ettiler. Ba‘zı heykellerinin duvarlarında hudûd-ı yunaniye görülmüştür.

El-yevm lûgat-ı Esyobiye denilen lisan-ı Habeşe memleket müte’ehhiresinde müsta‘mel idi. Şu lûgat-ı Afrika’da ki akvâm-ı samiye araplarının isti‘mal eyledikleri lûgatin bir fer‘idir. Ba‘zı mahallerinde tayağriye ve emhiriye nâmlarıyla birer lisan dahi isti‘mal olunmuştur. Şu lugatlarda Esyobyâ lugatına müşâbihdir.

8

Habeşe ve Habeşeliler

Habeşe bilâdı Afrikayı şarkiye dâiresinde bir memleket olup şâb denizinin cenûb-ı garbisinde vaki‘dir. [67] Hudûdu tamamıyla mukırr değildir. Bu isim çok kere Habeşe bilâd-ı asliyesi dâiresinde kalmayıp hariç-i dâ’ireye de tevsi‘ etmiştir.

Habeşe bilâd-ı sâbıklarda taygırı, mihre, şeva bilâdını şâmil idi. Yeni coğrafiler şevâyı ihraç ediyorlar.

Keyt Joneston nâm coğrafi Habeşe bılâdı ‘arz-ı şimâlinin yedi derece kırk dakikasından on altı derece kırk dakikasına ve tul-i şarkiyenin otuz dört derece yirmi dakikasından kırk üç derece yirmi dakikasına kadar mümted olmasına zâhib oluyor.

Şimâlde Nobenin cânib-i garbisi ve senâr ve cenûb ile Şarkta Gâli, Somali, ‘Adil bilâdı olup arz-ı semhere Habeşe’i hakikiyeyi Şâb denizinden fasl eder. Şu dâ’irenin mu‘azzam tûli takriben altı yüz mil mürebbi‘iye ve ‘arzı dahi bu miktara karibdir. ‘Aded-i ahâlisi beş milyon raddelerindedir.

Habeşe dâ’iresi mübde’inden vasatına doğru bir takım irtifâ‘at mestaha teşkil eder ki şu irtifâ‘at şimâlen ve cenûben mümteddir. Mevaki‘ muhtelifesinde selâsil cibâle tesadûf ve a‘lâyı selâseleden bir ciheti bahr-ı ahmere ve diğer tarafı Karaya doğru kesb-i inhinâ eder. Dâ’ire-i mezkûrenin [68] sath-ı bahirden yüksek olan mahallerinin mu‘addel irtifâ‘ı yedi binden sekiz bin kademe kadardır. Oralarda ba‘zı enhâr macerâları vardır. Şu inhârın ba‘zıları sath-ı ‘umumiden binlerle kadem-i imtidâdında derin yarıklar ihdâs ve arazi-i mücâvereye ceryân ederler.

Mister Kalimtis bir kehhâm İngilizlerin ba‘zılarına refâkatle o havaliye giderek bir dereceye kadar tahkikat icrâ etmiş olduğundan şu zât-ı arazi-i habeşeyi vech-i âti üzere tertip eylemiştir.

- (1) Suların Mareb nehrine döküldükleri cihet.
- (2) Suların nakkaze ve etbâra nehirlerine döküldükleri cihet.
- (3) Suların Abay nehrine döküldükleri cihet

Aksâm-ı mezkûrenin birincisi tayğir havalisindedir.

Habeşenin kısım-ı şimâlisi bunda dâhil olup arazinin denizden orada ki irtifâ‘ı (9000) kademdir. Şu kısımda vasi‘ dereler vardır. Havali-i mezkûrede ki yüksek mahallerin en mürtefi‘i Soyra dağıdır ki irtifâ‘ı (10328) kademdir. Sinâ nâm mevki‘ kurbunda bir de Arabi Tiriki nâmıyla bir dağ olduğundan bunun irtifâ‘ı da (8560) kademdir.

[69] İkinci kısım-1 nakkaza ve etbâra nehirlerinin ceryan eylediği cihet-i mezkûre olup şu cihetlerin ba‘zı mahallerinin sath-ı bahirden irtifâ‘ı (8000) kademdir. Şâmil olduğu arazi ise zira‘ate kâbil ve pek güzeldir. Kısmı mezbûrun cihet-i şimâliye‘i garbiyesi ise bir takım yüksek tepeleri hâvi olmakla dâhil-ı kısımda bulunan bilâd-1 Simyanda ve 13 derece 10 dakika ‘arzında bulunan cibalin en yükseği (15088) ve 13 derece 12 dakikada vaki‘ bu ahat cibâlinin a‘azam irtifâ‘ı (14362) kademdir.

Üçüncü kısım Nîl ezrakın eska ettiği mahallerdir ki Emherenin a‘zami kısmı bunda dâhildir. İhtilâfat mukata‘at ile şu kısmın a‘zam-ı irtifâ‘ı (11000) ve vâbelâ ve Zaltenta tepelerinin a‘zam irtifâ‘ı (9000) kademdir. Nahiye‘i merkûmede Ceta nâmıyla bir büyük nehr-i câridir ki şu nehrin mecrâsına tesâdüf eden derenin ‘amiki (3500) kademdir.

Bilâd-1 merkûmede ba‘zı bahriyeler vardır. Bunlardan Esenci bahriyesinin tûl-i dört ve ‘arızı üç mildir. Suyu tatlıdır.

Bilâd-1 Habeşeden Müceddelâ nâm mahalde hararet-i yaz mevsiminde altmış beş buçuk ve kış mevsiminde beş derecedir.

[70] Bilâd-1 merkûmenin ehem hâsılâtı hinta, şi‘ir, darı, pirinç, pamuk, alçak olan yerlerde bazen kahve, şeker kamışı, keten, lobya, limon, portakal, incirdir. Tayğiri bilâdının ba‘zı mahallerinde üzüm bulunur.

Habeşe ahâlisi evvela tayğiri (Esyobi) kabileleridir. Saniyen emhiri kabâ‘ilidir ki emhere ve şevâ taraflarında ikamet ederler. Salisen Ağus kabileleridir. Bunlar dağ ve lâstâ ile şu kısmın diğer vilayetlerinde bulunurlar. İş bu kabilelerin asılları Finikeli oldukları zan olunuyor.

Habeşeliler şehvetleri galip ve kan dökmeğe haris akvamdandırılar. Pek çok adât-ı hususiyeleri de vardır. İçlerinde ba‘zı mertebe ma‘arîf dahi bulunur çoğu küçük şeyhlerin evâmirine tabi‘dirler.

Habeşe ahâlisinin ezmine-i kadîmede taklidât-ı siyasiyeleri Seba nâmında bir melekemin kavaneyn-i siyâsiyesi idi. Müşârun ileyha Eksum memleketine hüküm etmiş ve rical-i devleti memleket mezkûrede mukîm bulunmuştu. Habeşenin

medeniyetçe ba‘zı mertebe şöhratleri ve kavmiyetçe bir dereceye kadar galebeleri meşhur idi.

Hicretten mukaddem ki on beşinci ‘asırda fera‘ne-i Mısır’ın [71] yirmi beşinci ‘â’ilesi Habeşeden zuhur etmiştir. Mısır mübhasinde gösterildiği üzere ‘â’ile-i mezkûreyi Habeşelilerden Sebâko te’sis etti. Şu ‘â’ile Mısır’da kable’l-hicre (1335) senesine kadar hükûmet ettiler.

Ahâli-i merkûme ezmine-i kadîmede ve sünni oldukları halde hicretten (222) sene mukaddem İskenderiye patriki Fromentiyosun evvel ahâliye sevk ve ikâme eylediği papaslar vasıtalarıyla ekserisi din-i Nasraniyeti kabul eylediler. Hükûmetleri bir dereceye kadar terakki ederek cild-i sâbıkta tefsil olunduğu üzere kurûn-ı evvel evâhirinde yemin-i memleketini dahi zabt ve istilâ eylemişler idi.

Din-i Mübin-i İslâm’ın bidâyet-i zuhurunda Habeşe hükümdârı bulunan Necâşinin hak ‘âli’i hazret-i risâletpenâhîde gösterdiği hürmet ve müşrikinin ezalarından nâşi müvakkaten Habeşeye hicret eden ashab-ı kirâm haklarında iltizâm eylediği ri‘ayet kitâb-ı sâlide tefsil olunacaktır. İnşallah te‘ala.

Memleket-i Habeş’de sâkin emem lûgat ve ‘adatca muhtelifirler. Ehl-i seyr-i emem merkûmenin cümlesini beyaz insan kısmından ‘ad eylediler. Hâlbuki emem merkûmenin renkleri bigâyet [72] esmerdir. Cinsiyetleri zenci ve Sudanlılara beyazlardan ziyâde karib ve tüyleri kıvrıkcık, dudakları kalınca, burunları Sudanlılardan ziyâde yassı olup nazar-ı dikkat temyiz eder ki bunlar hakikatte ne zenci, ne de beyazlardan ‘ad olunabilirler. Belki şu iki beyninde bir kavm-i mahsus sayılırlar. Emem merkûmenin bu suretleri Sudan ve Şark bilâdi aralarında bulunduklarından nâşidir.

Habeş hakiki, berabere, teybo, gale kabileleri habeş kabâ’il-i meşhuresinden ma‘duddurlar. Mübahesemiz habeş hakiki tâ’ifesi üzerine mebnidir. Kabâ’il-i sâ’ire haklarındaki ma‘lumât pek azdır.

‘Aile-i samiyeden Habeş bilâdına giderek orada kalmış ve nesilleri teksir etmiş olan takımlar fi’l-asl emem samiyeden iken habeşelilerle ihtilât ve tenâkih eyledikleri

cihetle fera'larının renklerinde siyahlık hâsıl olmuş ise de bu takımlar levn ve simaca Habeş-i hakikiyeden mümtazdırlar.

Doktor Rublik re'yine göre Habeş-i hakiki akvâmı iki asl-ı a'zâmın fer'idir. Bu asılların en büyüğü 'araplara ve diğeri Sudan'a karibdir. Birinci asl-ı şekilce yakışıklı ve heyetçe bedevilere müşâbihdirler. Bu takımların yüzleri yassı, [73] burunları ince, dâ'ire-i vecihleri sahih, ağızları mütenâsib, dudakları kalınca, gözleri hadidü'l-nazar, dişleri güzel ve intizâmlı, tüyleri az kıvırcık, boyları mu'tedildir. Akvâm-ı mezkûre habeşenin cibâl taraflarında ve tezâna bahriyesini muhitolan ovalarda sâkin ahâlidir.

Felişe, ağda, ve sünni takımları şu ahâlden ma'duddurlar. İkinci asıl birinci asıla nispetle imtiyâz hususiyeyi ha'izdirler. Bu kısmın burunları birinci kısımdan az ince ve tulen yassı, tüyleri felfeli ve serttir. Kısm-ı sani-i mezkûr sevâhil-i Habeşe ve Hamasin vilâyetle Habeşenin cihet-i şemâliyesinden aktar-ı sâ'ireden mütevattin ahâlidir.

Baronları Habeşi ve zenci takımları beyinde mukabele icra eyledikte vech-i âti üzere bulmuştur. Zencilere nisbetle Habeşilerin gözleri büyük, munzırları latif, gözlerinin zaviye'i dâhiliyeleri ez ma'il, yanaklarıyla yüzlerinin kavisleri zencilerden ziyâde bariz, yanaklarıyla çene zaviyelerinden mürekkeb olan mesles pek ziyâde istikâmetli ve dudakları kalındır. Fakat zenciler gibi maktûb değildir. Ve dişleri güzel ve az çıkıktır. Renkleri evâsıt-ı Afrika'da ki zenciler gibi bigâyet siyâh değildir.

[74] Mısır havâlisindeki timsâllerin başları ve hususuyla Ebu'l-Hevl saneminin başı Habeşilerin başları resmindedir.

Kadîm-i Habeş ahâlisinin silahları piyadelerce kılıç ve kalkandan ve süvâriyelerinin silahları kılıç ve karğıdan 'ibâret idi. Şimdi piyâdelerin de tüfenk dahi vardır. Süvarileri atlarının dizginlerini bırakıp iki el ile muhârebe ve fahazlarının müsa'adesiyle atları istedikleri gibi tahrîk ederler. On beş metre mahalden attıkları kargıları kime dokunur ise ekseriya hayattan mahrum eder. Her atlı ile bir kılıç dahi mevcut olmadığından kendilere doğru atılan kargıya kılıç isti'maliyle def' ve kat' ederler. Atlılıkta ol kadar mahâretleri vardır ki sür'at-i şedide üzere at sürerken tesâdüf

eyledikleri insanların başları üzerinden öte tarafa sıçradılar. Muhârebe esnâsında saf beste bir şekilde dururlar iken bi'l-icâb atlarını geriye doğru dahi yürüdürler. Attıkları tüfenk kurşunları nadiren hata eder.

Habeş hükümdârlarının tevârih-i 'arabiye de 'ünvânları necâşidir.

[75]

ÜÇÜNCÜ FASIL

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi beyanındadır.

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla akvamı. Bilâd-ı mağrib kurûn-ı evveli târihi.

Kartâcına. Kartâcına vereme muhârebeleri

9

Bilâd-ı mağrib coğrafyasıyla akvâmı

Bilâd-ı mağrib şimâlen bahr-ı muhit ve bahr-ı Rum, şarken bilâd-ı Mısır, cenûben Sahra-i kebir, garben bahr-ı muhit garbi ile mahduddur. Bilâd-ı mezkûre Berka, Fezaz, Tunus, Trablus, Merâkiş ile Fasdan 'ibârettir. Şarktan garba mu'azzam tuli (2600) ve 'arzı ba'zı mahallerde (556) ve ba'zı mahallerde (140) mildir. Ezmine-i kadîmede buna bilâd-ı berber denilir idi. Yirmi milyon nüfûsu hâvidir.

Bilâd-ı mağribi şarktan garba doğru atlas dağlarının silsileleri kat' ve ikiye tefrik eder. Cihet-i şimâliyedeki [76] arazi kesirü'l-meyah ve münbit yerlerdir. Cihet-i cenûbiye bilâd-ı cerid deyu ma'ruf olup vasi' ve muvahhaş ve pek sıcak mahallerdir.

Atlas dağları mürtefi' ve Fas ile merâkeş aralarını fasıldır. Etrafında pek çok orman ve harman, zeytin, narenç, incir, dut, palut ağaçları, üzüm bağları, şeker kamışı vardır. Arazisinde ve hoş, büyük yalanlar, 'akrablar kesret üzeredir. Oralarda güzel etler ve hecyenler bulunur.

Mısırdan cenûb-ı muhite ve bilâd-ı Berber'e doğru mümted olan mevâki' şimâliye kadîmaca ma'lum idi. Öbür cihetler pekte ma'lum değil idi. 'Asar-ı kadîmede yalnız bilâd-ı Mısır ve civarlarına Afrika denilir idi. Arazi-i sâ'ire kartâcına devletinin

teşkilinden sonra Afrika nâmını almağa başlayıp gide gide şimdiki Afrika kıt'asına ta'ammim eyledi.

Bilâd-ı mağribin ahâli-i asliyesi hakkında akvâl-i muvarrihin ihtilâf üzeredir. Kimisi Afrikanın cihet-i şimâliyesine giderek orada menâzil ve mesâkin inşâ eylediklerine, kimisi Yemen 'Araplarından ve bir takımı da Beni Gassandan olduklarına zahibdirler. Ba'zıları da Beni Ken'andan ve 'amâlikadan mahlût olduklarına ve evtân-ı asliyelerine 'asâkirle hücum eden melûkun önlerinden [77] kaçıp diyâr-ı Mısır'a gittiklerinde melûk-ı Mısır civarlarına nüzullerini kabul etmediklerinden bilâd-ı mağribin ortasına doğru intişâr ile bir takımı sevâhil-i bahirde, ba'zıları da cihât-ı dâhiliyede tavattun eylediklerine zâhib oluyorlar. Ba'zı asâr-ı kadîme üzerlerinde Finike lisanıyla “ bizler muğtesib Yeşu' ben bunun önünde münhezim olanlarız” 'ibaresi görülmüştür. Beni İsrâ'ilin Ken'aniler yedlerindeki mahalleri istilâ ettikleri vakit ahâlisinin o havaliye doğru hicret etmiş olmaları âsâr-ı mezkûrenin mevcut olduğu havalide sâkin olanlar Beni Kenan olduklarını gösteriyor.

Bilâd-ı mağribde bulunan Berber şa'ob ve Betonun asılları Berans ve madiğis nâmlarıyla iki biradere mensubdur. Bunlardan kabâ'il layihası münşa'ib olmuştur.

Berans Şa'obu nesâbin 'indlerinde yedi cezmi cem' eder. Eczâm-ı mezkûrre izdivâca, Masmude, orba, 'acibe, kesâme, sanhaca, oriğa batvindir. Selim bin sâbık nâm nesâba lamta, Heskure, Gezule batanlarını da 'ilâve eyledi.

Ebu Muhammed bin Hazm der ki “ sanhaca ve lamta nâm biraderler Yaski nâmında bir ananın oğullarıdır. Lakin bunların babaları ma'ruf değildir. Mezbûre Yaski Oriğ nâmında birisiyle [78] tezvic ettikten sonra Oriğden Havar nâmında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Sanhaca ve Lamta Havarın ana bir karındaşları olduğuna ma'lumat yoktur”

Kelebi der ki “ keşâme ve sanhaca berber kabâ'ilinden değildirler. Bunlar Yemen Arabları şu'ubundandır. Yemen meliki Afrikaş bin Sayfî Afrika taraflarına Gazaya gittikte kesâme ve sanhaca kabileleri beraberce giderek oralara nüzul eylediler.” İş bu rivâyet sahihtir.

Eczâm-ı mezkûreden ma‘dud izdivâca nâm-ı babadan mestate ve masnudeden gammara ve Oriğden havvara, melik-i Mağd, Kalden, ve havvareden melile, benukhılan, ve melikten satit, ve rafel, seyl, mesrate betuni inşi‘ab eyledi. Bunların cümlesine lehâne itlâk olunur. Ma‘az bin Oriğden madâs, zemur, keba, mesray ve kaldenden mümsate, beyanafel, melile batuni teş‘ib etmiştir.

Benumadiğis şa‘ubi- ki bunlara beter dahi denilir dört cezmi cem‘ eder. Eczâm-ı mezkûre edasa, Nufusa, Zarye, benulu, Alakebirden ‘ibârettir. Nefzâve batuni levâla kebirin ve levâta levâla sağirin oğullarıdır.

Levâteden serdâta batnı münşe‘ib oldu. Nefzâveden [79] betun kesîre inşi‘ab etmiştir ki Lehâsa, Gasasa, Zehle, Somata, Versif, Merinze, Zatime, Vergül, Mersine, Verdagos, Verden kabâ‘ilinin cümlesi onlardandır. Şu kabâ‘ile benû tatûfet denilir. Tatufet nefzâvenin oğludur.

Kabâ‘il-i Berber‘den nesebleri emem maziye raci‘ olanlar haklarında nesâbin-i muhteliftirler. Ba‘zıları bunlar İbrahim ‘Aleyhisselâm evladından nekkaşâne ve ba‘zıları Yemen ‘Araplarına mensûb olduklarını beyan eylediler. Mes‘udi kabâ‘il-i mezkûrenin gassân ve sa‘ir kabâ‘il-i yemenden olduklarını ve seyl-i ‘aramdan sonra tefrik ederek bilâd-ı Mağriba geldiklerini söyledi. İhtilâf ise pek çoktur.

Yemen ‘Araplarından oldukları ekseriyet akvâle merbut olan sanhâca ve kesâmeden ma‘ada bilâd-ı mağrib kabâ‘ilinin cümlesi Ken‘an bin Ham bin Nûh evladından oldukları kaffe‘i rivâyâtta sahihtir.

10

Bilâd-ı mağribin kurûn-ı evveli târihi

Bilâd-ı mezkûrenin kurûn-ı evveli vakâyı‘ını sıhhat ve tertib üzere beyân edecek bir târih kitâbı yoktur.

[80] Bir dereceye kadar ma‘lum olan vakâyı‘ melûk yeminin o havaliye hücumuyla galebeleri ve oralarda ba‘zı medâyin binâ ettirmeleridir. Melûk-ı yemen bilâd-ı mağriba gazalar ederek tebâbe‘adan Afrikaş bin Sayfi ve zü‘l-menâr- mübhas mahsusunda zikri sebkate eylediği veçhile- ‘askerle o havaliye ‘azimet ve akvâmına

galebe etmiş ve Sabtale, celûlâ, mernâk, taka, Afrikiye, Zanata şehirleriyle sair medineler melûk-ı yeminin istilâları zamânlarında te'sis olunmuştur ki bunlar futuhât-ı islâmiye evâ'ilinde 'inde'l-muhârebeye harab olmuştur.

Atide beyân olunacağı veçhile el-yevm Tunus ve ezmine-i kadîmede Terşîş deyu ma'ruf olan medinenin civârında asâr-ı 'atıkası mevcut kartâcına hakkında ba'zı ma'lumât-ı târihiye vardır.

Bilâd-ı Mağribi Romalılar harben istilâ ettikten sonra ahâlinin bir takımı fîrar ve tahfizlerine medâr olacak dağlara ilticâ etmişlerdir. Dağlara ilticâ eden kabâ'il-i Nevmediye deyu ma'rufdurlar. Moriyânyâ itlâk olunan merâkiş ve cezâ'ir gibi bilâd-ı Heyn-i istilâda Romalılara itâ'atla diyânet-i mesihiyeyi kabul eylediler. Hicretten (605) sene mukaddem beraberden Takferas nâmıyla bir şahıs kıyam ederek ahâlinin itâ'atine mazhar olmuş [81] ve ahâliyi Rumların 'aleyhlerine kaldırmıştı. Bilâd-ı Berberin Rumlar ellerinden kurtarılması için yedi sene muhârebe ettirilir ise maksadlarına na'il olamadılar.

Hicretten (295) sene mukaddem bilâd-ı mağribde Romalıların valisi bulunan Bonifâs neşr-i livâyı 'isyân ve devlet metbu'asının dâ'ire-i itâ'atinden huruç ederek istiklâl emeline düşdüğünden ve Vendâliler (Endülüsler)den bi'l-isti'âne cem' eylediği seksen bin 'askerle maksadını tervice teşebbüs etti ise de müsa'ade me'mul eylediği akvâmın çoğu kendisine husumet gösterdiler. Bonifas if'alinden nâdim olup 'aleyhine 'adâvet gösteren ve Vendâlilerle aralarında hayli muhârebeler vuku' buldu. Bi'l-ahire başındaki 'asker mağlub ve münhezim olduğundan dâ'ire-i idâresinde ki mahalleri ve Vendâliler istilâ idi verdiler. İmparator Jostini'nin zamânına kadar bilâd-ı mezkûre ve Vendâlilerin yedlerinde kalmış olduğu halde kable'l-hicre (187) senesinde İmparator müşârun ileyh Bisaryus nâm kumandan refakatiyle 'asâkir-i kesîre sevk ederek bilâd-ı mezkûreyi zabt etmiştir.

Bilâd-ı Mağrib Rumların istilâlarından zuhur-ı İslâm'a kadar Rumların yedlerinde ve kabâ'il ve şu'ubu Rum hükûmetine [82] vergi vermek üzere kendi şuyuh ve ru'sâlarının ayâdi'i idârelerinde idi. İmparator Heraklin zamânına değin Berka ve Trablus ve Endülüs ve sa'ir bilâd-ı miğrab emirâ ve ru'sâsı Rum imparatorluğuna vergi verip Herakil zamânında Efreciler bilâd-ı mezkûreye tecâvüzle ba'zı mahalleri istilâ

eylediler. Afrika ahâlisi ol vakitlere kadar Rum kayserini meel nasrâniyenin kaffesine hükümdâr bilip Rumlardan başka meel mesihiye olduğunda bilmezler idi. Efrencilerin oralara hücûmlarında bilâd-ı mağrib Rumlar taraflarından mensûb Cercir nâmında birisinin taht-ı idâre’i ‘umumiyesinde idiler. Cercir efrencilerle muhârebe ederken maktûl olmuştur.

Berâberenin bir kısmıda din-i Yehudi üzere idiler. Bu diyâneti Beni İsrâ’ilden almışlar idi. Devr-i islâmda Afrikaca din-i Mübin-i islâmın intişârı sırasında berberlerin aksâm-ı ma’rifesi dahi şeref-i islâmiyetle müşerref oldular. Bilâd-ı mağribce vuku‘ bulan futuhât-ı islâmiye kitâb-ı sanide tefsil olunacaktır inşallah te‘âlâ.

[83]

11

Kartâcna ve Kartâcnalılar

Ezmine-i kadîmede Kartâcna denilen şehir şimdi Tunus denilen medinenin iki mil ba‘dinde ve nâmına mensub olan Halicin kurbunda idi.

A‘sâr-ı kadîmede gelin gibi parlak, ebniyesi güzel, manzarası ferâhfezâ idi.

Finikelilerden Sur hükümdârı Biğmaliyun kız karındaşı Didonun zevci re‘isü’l-kehne esirbâsı malına tam‘an i‘dâm eyledikte Didon maktûl merkûmun emvâl ve eşyâsını toplayıp a‘yân-ı beyt ve müte‘allıkatiyla beraber Afrikada vaki‘ sisilya denilen mevzi‘ karşısında ki mahalle firar etmişti. Orada arazi-i vasi‘a satın aldıktan sonra arazi-i mezkûrede ahâlinin ve kendi yanında ki Finikelilerin mu‘avenetleriyle Kartâcna şehrini binâ eyledi. (kartâcna) lafzı cedid ma‘nâsına olduğundan Yenişehir demektir. Şehr-i mezkûrun binâsı Kable’l-Hicre (1468)senesindedir ki Yehuda mülkü yehvâşın zamânına müsadiftir.

O havâli melûkundan Cârbâs Kartâcna’yı ba‘de’l-istilâ [84] Didon ile tezvic etmemek istedi. Didon ise Kocaya varmak ‘azminde olmadığından Carbâs cebren maksadını icraya kıyam eylediğini gördükte nefsinin ihrâk ile helâk etmiştir. Kartâcna memleketinin bedâyet ‘ömürânı vech-i mezkûr üzeredir.

Şehir mezbûr ibtidâ bir ticâret-i medeniyesi idi. Finikelilerden ma'dud ve tabi'atlarındaki ticaret isti'dâdı baba ve dedelerinden mevrûs olanların sa'i ve ikdâmlarıyla servetleri pek ziyâde vasi'at ve memleketleri 'azimet kesb ederek dâ'ire-i hükûmetleri a'sâr-ı kadîmede memâlik-i sâ'ireden ziyâde ittisa' ile meşhur oldu. Ve içlerinde bir büyük devlet dahi teşkil etti. Hükûmetleri evvel emirde hükümdârlık suretiyle mü'esses idi. Sonra iki zatın riyâsetine tabi' ve üç yüz a'zadan mürekkeb olmak üzere bir meclis-i 'âli teşkil ile te'sis-i cumhuriyet eylediler.

Kartâcna'nın şu'ubu muhtelifü'l-ecnâs idi. Fakat hepsinin aslı Finike havalisindendir. Hatta diyânetleri bile Finikeliler gibi olup lisanlarına 'İbrâni lûgatleri karışmış idi. Tam' ve hab mekâsib ile mevsuf idiler. Lakin bunlar gava'ilden ihtirâzen hallerini her vakit emem mücâvereden mektûm [85] tuttuklarından ahbâr-ı târihiyeleri pekte şayi' ve ma'lum olamamıştır.

Ba'zı asâr-ı menkûşa ve sâ'ireden anlaşılan hâlleri ticâretlerinin Sur ahâlisi ticaretine müşabih olması ve keşif ettikleri me'adının kesretinden ve ahz u 'itâlarının intizâm ve ezdiyâdından nâşi servet ve ticâretlerinin İskenderiyeye bile tefvik etmesi ve setûtlarının Tunus, Trablus garb, ve sa'ir bu gibi Afrikayı şimâliyenin çoğuna yayılarak Balyar ceziresiyle İspanya, Sardenya, Koriska, Malta taraflarında hayli yerleri feth ve istilâ etmiş olmalarıdır ki sisilyaya galebe ettikleri zamâna kadar setût ve tecâvüzleri mümted olmuş ve cezire'i mezkûreyi istilâları Rumlarla aralarında muharebât-ı ha'ilenin hudusuna sebebiyet vermiştir.

12

Kartâcna ve Rumlar muhârebeleri

Kable'l-Hicre

(767-886)

İtalya'nın cihet-i cenûbiyesinde sâkin bir ta'ife Romalılara ilticâ ve Sisilyada vaki' Serkosa hükümdârı heyr ve 'aleyhinde isti'ane eylediklerinden Rumlar ol taraflarda bir büyük ordu sevk [86] ederek Serkuma ve Kartâcna ahâlileri birlikte Rumlara galebe eylediler. Lakin Kartâcnalıların muhârebede gösterdikleri iktidâr ve

Besalet ve Serkoma hükümdârını vehime düşürdüğünden hükümdâr müşârun ileyh Kartâcna ‘aleyhinde rumlarla bir mu‘ahede kabul etmekle şu mu‘ahede muharebât-ı hâ’ilenin hudusuna sebep oldu.

O târihlerde Rumların harp edecek kuvve-i bahriyeleri yoğidi. Kartâcnalıların ise mükemmel kuvve-i bahriyeleri var iken Romalılar yüz kadar sefâyin-i harbiye inşasıyla harben galebe ve Kartâcnalıların elli ‘adet gemilerini zabt ettiler. Romalılar şu muzafferiyeti mübde’ muvaffakiyet ittihâz ve kuvvetlerini 300 gemiye iblağ ederek bi’t-tekrâr Kartâcnalıların muhârebe etmekle altmış gemilerini daha ahz ile beraber Korsika ve Sardenya cezirelerini de istilâ eylediler.

Bundan sonra Afrika nahiyyelerinde ileri yürümeğe başlayıp Riğolos nâm kumandan refakatiyle bir büyük ordu Kartâcnaya nüzul ve şehri muhâsara eyledi. Romalılar şu hareketlerinde Kartâcnayı istilâ edecek derecede takrib etmişken Isparta ahâlisinin Kartâcnalıları vuku’ bulan imdâd ve mu‘avenetleri üzerine Romalılar münhezim olup [87] maksadlarına na’il olamadılar. Şu muhârebe de Riğolos Kartâcnalıların ellerinde esir olmuştu. Roma devletiyle aralarında ‘akd-ı mesâlihaya da’ir olan şurutu ‘arz etmek üzere Kartâcnalıları Riğolos Romaya gönderdiler. Riğolos ise giderek Romalıları kabul-i mesâlihadan teb’id ve Kartâcnalıları bunu his ettiklerinden ‘avdetinde Riğolos’u i‘dâm etmişlerdir. Muhârebe-i mezkûre yirmi üç sene mümted olduktan sonra beyinlerinde yirmi üç sene mümted olmak üzere bir mesâliha ‘akd edildi.

Müddet-i mesâlihanın hitâmında Kartâcna ser- ‘askeri Enibal İspanyanın ba‘zı şehirlerini muhâsara eyledi. İspanyalılar Romalılardan istimdâd ile yedi mah kadar muhâsarada sabit eylediler ise de muzâyekaları şehirlerini muhafazadan ümid kesecek dereceye varmakla mahsûrin Medinelerin ihrâk bi’n-nâr idi verdiler. Bundan sonra enibâl ‘askerle ilerleyip İspanyanın iç taraflarına duhul ve Alp dağlarını geçerek İtalyanın bilâd-ı şimâliyesine nüzul eyledi.

Bilâd-ı mezkûrenin vasatında Roma ‘askerleri karşı gelip muhârebe eylediklerinde Enibal galebe ile Romalıların çoğunu öldürdü. Enibal şu galebeden sonra İtalya [88] havalisinde on üç sene müddet ikâmet etmiş olduğu halde müntezir olduğu imdâdın ‘adem vürudu ve o sırada rumlar Şeyibyo nâm kumandan refakatiyle

pek büyük ordular sevk eyledikleri cihetle bi'l-muhârebe enibal mağlub ve Kartâcnanın İspanya'da vaki' bilâdı Rumların dâ'ire-i istilâlarına dâhil olmuştur.

Bu muzafferiyetten sonra Romalılar sefinelerle Kartâcna sevâhiline hücum ederek Enibal 'asâkir-i kesîre ile müdafa'aya yürüdü. Lakin bulunduğu mahalden mevki' harbe giderken esnâyı râhide pek çok mütâ'abe tesâdüfle beraber muhârebelerde dahi kilitli 'asker zayı' ettiğinden Kartâcnalıları akbeh hezimete düşür ve orduları tarumar oldu. Binâ'en'aleyh yedlerinde ki bahr-ı met'usat cezâyirinin hepsi hepsi ve Sisilya ve İspanya dâ'ireleri sefâyin-i bahriyeleriyle beraber Romalılara teslim edilmek, on gemiden ziyâde ellerinde sefine kalmamak, fîmâ ba'de Romanın ruhsatı olmadıkça hiçbir tâ'ife ile harb edememek gibi ağır şartlar ile beyinlerinde mesâliha mün'akid olup ikinci def'ada açılmış olan bab-o muhârebe şu suretle kapandı.

Bu mesâliha kable'l-hicre (832) den (771) senesine kadar devâm edip o târihte üçüncü def'a muhârebâtı [89] parlamıştır. Bu esnâda cezâ'ir bilâdının eczâsından ma'dud Nomidyâ ahâlisiyle Romalılar aralarında 'uhud-ı mün'akid idi. Nomidyâliler Romalılara mağruren Kartâcnanın ba'zı vilâyetlerini gasb eylediler. Kartâcnalıları buna tahammül edemeyerek harbe kıyâm etmekle Romalılar gazablanıp Kartâcnalıları 'aleyhlerinde i'lân-ı harb eylemişlerdir. Bina'en'alâ zalik Romalılar 'asâkir-i kesîre sevkiyle dört sene müddet-i muhârebeye devâm ve Kartâcnayı zabt ile ihrâk bi'n-nâr ettiler. (767)

(742)de Rumlardan Grakos şehir-i mezkûru i'mâr ve derûnunda şu'ub-ı garibe iskân ettirmiştir. Kayser Ağustos şu 'imâreti daha ziyâde ileriye götürdü. 'imâret-i mezkûre ile şehrine nemâ bulmağa başlayıp Afrika bilâdının meşhurlarından 'ad olunacak bir dereceye vardı. Kable'l-Hicre (183) senesinde Kartâcnayı ve Vendâliler ve ba'dehu islâm fatihleri zabt ve tahrîb etmekle şimdi harabeleri Tunus'un iki mil şimâlinde 'azimet asliyesine nişâne'i 'ibret olmak üzere kendisini gösterip duruyor.

[90]

DÖRDÜNCÜ FASIL

Afrika-i Şarkıyye ve Afrika-i Vasati beyanındadır.

13

Afrika-ı Şarkıyye

Afrikâ-i Şarkiyenin gerek coğrafyasına ve gerek kurûn-ı evveli târihine şimdiye değin hakkıyla ma'lumat alınamamış olduğundan suret-i mücmilede ta'rifıyla iktifâ olunur.

Bu dâ'ire dört kısımdır.

(1) Zencidir. Buna Zengibar dahi denilir. Şu kısım 'arz-ı cenûbının 3 derecesinden on dereccesine kadar mümted ve havası sıhhate gayr-ı muvafıktır. Derûnunda çok filler ve sa'ir hayvânât-ı estovâ'ıye vardır. Keylo ceziresi şu kısımda dâhil olup bunda Keylo ismiyle bir medine mevcut ve mevki' iki nehirden hâsıl bir cezire'i hâdisenin karşısındadır. Orada 'ac ve devekuşu ve şem' ve 'akâkir-i tayyibe bulunur.

[91] Bu dâ'irede ve 'arz-ı cenûbiyenin dört derece ve üç dakikasında, tûl-i şarkinin otuz dokuz derece kırk bir dakikasında, deniz kenarında mümbâse nâmıyla bir medine vardır. Dâhil-i dâ'irede bir takım selâsil-i cibâl olmakla bunlardan ba'zı inhâr ceryân eder.

(2) Mozimbik dâ'iresidir. Bunun ka'idesi Mozimbik medinesidir ki mevki'i 'arz-ı cenûbunun on beş derece iki dakikasında ve tûl-i şarkinin kırk derece dört dakikasıdır. Ahâlisinin ticâreti köle ve cariye satmaktır.

(3) Mekeznika dâ'iresidir. Buna menûmetbâ dahi denilir. Mozimbik'in cenûb-ı cihetindedir. Dâ'ire-i mezkûreyi bir takım nehirler hark eder. Ahâlisi siyah 'arablardır. Cümlesi isnâmpereştirler.

(4) Delkova dâ'iresidir. Bu isim ile ma'rif bir körfez kenarında vaki' olup dâhil-i dâ'ireden bir takım nehirler câri ve haliç mezkûre münasab olur. Ahâlisi ve hayvanâtı vahşidirler.

Şu dâ'irenin kurûn-ı evveli vakâyı'-i târihiyesi külliyyen meçhûldür.

[92]

14

Afrikâ-i Vasati

Afrikâ-i Vasati dâ'iresi Sudan bilâdıdır. Hudûdu şimâlden sahra, garbdan Sinkâmbiyâ ve Gine olup bakiye-i hudûdu meçhûldür. Bilâd-ı mezkûre mıntika-i harede ve hat-ı estovânın iki canibinde olduğundan havası, havâsılı, hayvanâtı sair ekâlim-i estovâ'iyede olanlar gibidirler. Şu dâ'irenin bir büyük kısmına siyahlardan hiçbir kimse dâhil olmadığından kısmı mezkûre ma'lumat alınamamıştır. Siyahların dâhil oldukları mahallerden verdikleri ma'lumâyâ nazaran Sudan bilâdı vilayât-ı müte'addideye Munkasım ve Darfur, Bağrami Darakla, Dangala mesellü bir takım Medâyin ve Kasabatı hâvidir. Bağrami kasabası Darfurun garbında ve Daraklanın şimâlinde olup bununla Nöbenin arasında bir Gobladi vaki'dir. Berno şehri şu bilâddan ma'duddur.

Gevkâ, berni, engerno Medineleri ve mendâreden burnunun cenûbuna kadar mümted olan mahaller bilâd-ı mezkûre dâ'iresindedir. Kürsi-i bilâdı Gevkâyâ yüz seksen mil mesafede vaki' Mora medinesidir.

Sudan'da vaki' Çad bahriyesinin mevki' 'arz-ı şimâlinin [93] on dört derecesinde olup dâhil-i bilâddan ceryân eden Şâri nâm nehr-i kebir şu bahrireye dökülür. Nehr-i mezkûrun üzerinde Lağun nâmıyla bir kasaba vardır. Bu dâ'irenin garb tarafında Felâte bilâdı olup arazisi güzeldir.

Sudan dâiresinde bulunan Hartum şehri Nil ezrakla Nil-i ebyezin mültikasında ve 'arz-ı şimâlinin on beş derece otuz altı dakika, tûl-i şarkinin otuz altı derece otuz yedi dakikasında vaki'dir.

Şehr-i mezkûr esbak Mısır valisi müteveffa Muhammed Ali Paşa zamânına kadar on haneli bir köyden 'ibâret iken müşârun ileyh zamânında kesb-i 'imâret ederek şimdi yirmi bin nüfûsu hâvi bir medine olmuştur. Havası latiftir.

Emem Sudaniye esnâf ve şu'ub-ı kesîreyi hâvidir. Ba'zı nesâbin asıllarını Ham bin Nûh'a nisbet ediyorlar. İbn-i 'Abdalber Sudan akvamı Kut bin Hamın ve ba'zıları Kabt bin Hamın evladından olduklarını rivâyet eylediler.

Afrikayı vasatanın dahi kurûn-ı evveli vakâyı '-i târihiyesi meçhûldür.

[94]

Beşinci fasıl

Afrika-i Garbiye, Afrika-i Cenûbiye, Cezâir-i Afrika

15

Afrika-i Garbiye

Afrika kıt'asının sevâhil-i garbiyesi aksâm-ı mu'tedideye ve bir takım vilayete munkasımdır. Bunlardan birisi Sinkembiya dâ'iresidir. Senegal ve Kembiya nehirleri şu dâ'irede câri oldukları için öyle tesmiye olundu. Hudûdu şimâlden sahra, şarktan bilâd-ı Sudan, cenûbdan Gine-i Ulyâ, garbdan bahr-i muhit-i Atlantikidir. Aksâm-ı 'umumiyesi 'arz-ı şimâlinin 9. ve 18. dereceleri beyninde vaki'dir. Arazisinin ekseri düz ova olup Rasahzar nahiyesiyle cihât-ı cenûbiyede ve Seyrû'l-Yun Nehri üzerinde vaki' tepelerden ma'ada arazisi düz ovalardan 'ibârettir.

Dâ'ire-i merkûme arazisinde hurmâ, narcıl, temerhindi, incir, limon ve portakal ağaçları ve hayvanâtta yılanlar, mûzîler hayvanât me'lufe kesret üzere bulunur.

[95] Havalisi bigâyet sıcaktır. Oralarda hazirandan Teşrin-i sâniye kadar yağmurlar yağar. Afrikayı garbiyede câri inhârın ikisi zikrolunan Senegal ve Kembiya nehirleridir. Bunlara müte'addid nehirler ve nehireler dökülür. Şu enhârın etrafında ki arazi münbet ve mezru'durlar.

Dâ'ire-i merkûmede müte'addid bahriyeler vardır ki bunların ba'zıları her vakit bâki bulunur. Ba'zıları yaz mevsiminde kururlar. Şutût-ı bahriye üzerinde güzel ve küçük cezireler vardır.

Afrikayı garbiyenin hâvi olduğu ahâli (10,000,000) nüfustur.

Ahâli-i merkûme pek çok kabâ'ilden mürekkipdir. Ba'zıları ba'zılarıyla muhârebeler etmekte ve yağma ve esir ederek tuttıkları esirleri Amerikâyı cenûbi taraflarına gönderip satmaktadırlar. Garbi-i afrika aksâmından Kinya (Gine) denilen dâ'irenin eczâsı 'arz-ı cenûbunun on altı derecesiyle 'arz-i şimâlinin on derecesi beyinde vaki'dir. Arazisi ve havasili güzeldir. Hayvanâtı sa'ir ekâlim-i Estovâ'îye gibidir. Ahâlisi siyah olup (7000000) nüfustur.

Bilâd-ı merkûme Kinyayı 'ulyâ ve Kinyayı süflâ dâ'irelerine [96]münkasımdır. Birincisi şimâlden Sinekâmbya ve bilâd-ı Sudân, şarktan eczâ'î meçhûle, cenûb-i şarkiden Kinyayı süflâ, cenûb ve garbdan bahr-ı muhit ile mahduddur. Derûnunu bir takım nehirler hark eder. Rokel, Şerber, Mesurad nehirleri onlardan ma'duddurlar.

Nevâhi'i merkûmenin en meşhur kısmı benin memleketidir. Memleket-i mezkûre Kinya halicinin şimâlinde ve dehûmi memleketide beninin şimâlinde ve Aşenti memleketi ikisinin garbında vaki'dir. Bu dâ'irenin ahâlisi memâlik-i Sudan ahâlisinden kavi ve ekserisi betperest olup ilahelerine zibâyic-ı beşeriye takdim ederler.

Kinya'yı süflâ kısmının hudûdu şimâlden Kinyayı 'ulyâ şark ve cenûbdan arazi-i meçhûle, garbdan bahr-ı muhit Atlantikidir. Dâ'ire-i merkûmenin münkasım olduğu aksâmın meşhurları, Gönkü, Enkola, Benkovila, Levankodur.

Kinyayı süflâ derûnunda inhâr-ı müte'addide caridir. Bahr-ı muhite mensub olurlar.

Hayvanât ve havasılı sa'ir ekâlim-i hare gibidir. Şu dâ'irenin cihât-ı dâhiliyesinde ki ahâliyi kabâ'il metuhaşeden olup insan etini ekil eder takımdan [97] olduklarından siyahlardan hiç birisi oralara gidememişlerdir.

Afrika-i Garbiyenin kurûn-ı evveli târihi meçhûldür.

16

Afrika-i Cenûbiye

Afrika-i Cenûbiye Râs, Hotnetut ve Kefere bilâdı aksâmına maksumdur.

Bilâd-ı Râs: Râs recâi sâliha nisbetle öyle tesmiye olundu. Afrikanın (1493) sene'i milâdiyesinde Portokallılar ma'rifetiyle keşif olunan mahallerindendir. Bu tarikten Hinde gidilir. Sonraları İngiliz devleti temlik eyledi. (1650) târih -i milâdisinde Ras bilâdını Hollandalılar temlik etmişken (1814)de İngilterenin yed-i temlikine geçmiştir.

Bilâd-ı merkûmeyi şarktan garba doğru imtidâd eden cibâl-i mütevaziye silsileleri hark eder. Bu silsilelerin birincisi bahirden (60-20) mil mesafede vaki' ve ikincisi cibâl-i Suddur ki birincisinden mürtefi'dir. Üçüncüsü bahrdan (100-80) mil be'idü'l-mesafe olup irtifâ'ı (10000) kademdir. Şu dağların [98] aralarındaki dereler ve ovalar pek güzeldir. Dağlardan gelen nehirler ve nehirelerin sularıyla esika olunurlar. Ovaların ba'zıları sudan hâli ve kış mevsimlerinde otlar ve çiçekler ile doludur. Yaz mevsimlerinde sıcaktan muhterik ve yerleri munşak olur.

Nehr-i cebel, nehr-i fil inhâr-ı mezkûredendirler ikisinde dahi kayıklar ve 'ariz denilen nehirde büyük gemiler işler.

Bilâd-ı râsın hayvanâtı sa'ir bilâd-ı Afrikadakiler gibidir. Havasılı cenûb, keten, kahve, şeker kamışı olup otlarının içlerinde türlü türlü güzel çiçekler vardır. Oralarda üzüm pek çok olduğundan hamrın envâ'ını 'imâl ederler.

Ma'adeni gümüş, kurşun, demir, kihreçleden 'ibârettir.

Dâ'ire-i mezkûrenin ahâli-i kadîmesi Hotentonet tâ'ifesidir. Bunlardan şimdi Ras bilâdında az nüfûs kalmıştır. Lakin cihât-ı dâhiliyede Hotentotlar pek çoktur. Cümlesi hâlet-i cehil ve gabâvettedirler. Bilâd-ı merkûmede Basman nâmıyla bir takım kabâ'il dahi mevcuttur ki mağaralarda ikâmet ederler.

[99] Hepsi Kabihu'l-sura ve Galize'l-tabî'dirler. Koyun ve keçi derilerinden elbise ittihâz ve sayd ve hoş, sirkat, nehib ile ta'îş ederler.

Bilâd-ı Ras Medinelerinin meşhuru Râs medinesidir. Şu medine re's körfezi üzerinde vaki' dağeteğindedir. Sükkânı akvâm-ı muhtelifeden mahlûttur. Yirmi bin nüfûsu hâvidir.

Bilâd-ı kefare şimâlen Mezambik ve cenûben Ras bilâdı arasındadır. Ahâlisinin bir kısmı safahatça kavkasilere diğer kısmı Sudanilere benzer. Kavkasilere müşâbih olanların kafa kemükleri müstedir ve burunları ince ve Sudanlılara müşâbih bulunanların tüyleri kıvırcık ve dudakları kalındır. Ahâli-i merkûme ne mezhebe oldukları meçhûldür.

O nevâhinin dağ taraflarında ki mahallerin hevâsı latif ve sevâhil cihetlerinin hevası vahimdir. Sahralarında kurt ve fil gibi hayvanât çoktur.

Dâ'ire-i mezkûreninde kurûn-ı evveli vakâyı'-i târihiyesi meçhûldür.

[100]

17

Cezâ'ir-i Afrika

Afrika cezirelerinin birisi 'arz-ı şimâlinin otuz iki derece otuz sekiz dakikasında ve tûl-i garbının on altı derece elli dakikasında vaki' Müdbira ceziresidir. Bu cezire letâfet-i hava ile meşhurdur.

Diğeri 'arz-ı mezkûrun 12 derece 58 dakikasında ve tûl-i mezbûrun on altı derece 25 dakikasında vaki' bir Tosanto ceziresidir. Bu cezirelerin ikiside Portoğal emlakındandır.

Cezâ'ir mezkûreden ma'dud- kadîmanın mübde' tûl i'tibâr eyledikleri- cezâ'ir halidât yedi adet cezireyi ve (203000) nüfûsu hâvidir. Etrafında ba'zı cezâyir sağıre vardır ki hepsi İspanyaya tabî'dir. Bunlardan tenzif ceziresinde bu nâm ile yâd olunur bu dağ vardır. Şu dağın irtifâ'ı (12000) kademdir. Ve yeşilburun adaları on cezireden

‘ibâret olup en büyüğü ‘arz şimâlinin on dört derece elli altı dakikasında ve tûl-i garbının yirmi üç derece yirmi dokuz dakikasında vaki‘dir.

[101] Cezâyir-i mezkûrenin hevâsı latif ve toprağı münbit, havasılı kesirdir. Portoğal devletine tabi‘dirler.

Giniya halicinde dahi müte‘addid cezireler olup ‘arz-ı şimâlinin on ve tûl-i şarkının sekiz derecesinde bulunan Marto ceziresi onlardan ma‘duddur. Bu cezirenin havası vahim ve toprağı latiftir.

Râs recâi sâlih ile Brezilya beyinde üç cezire’i gayr-ı meskune vardır. En büyüğü Teristan ceziresidir. Bu cezirenin muhiti on iki mildir. Eşcar ile memludur. Oralarda yaban hınzırı ve dağ keçileri ve tuyyur-ı bahriye bulunur.

Cezâ’ir-i Afrikadan ma‘dud medekesker (Madağaşkar) ceziresi ‘arz-ı cenûbunun yirmi derece on iki dakikasıyla elli bir derece kırk dakikası beyinde vaki‘dir. Tûli (480) ve ‘arzı (220) mil-i coğrafidir.

Derûnunda şimâlden cenûba mümted selâsil-i cibâl olup şu silsilelerden inhâr-ı kesîre ceryân eder.

Havasılı şeker kamışı, narcıl, tütün, çivid, felfel, keten ve ba‘zı ‘akakirden ‘ibârettir.

Hayvanâtı öküz, Camus, koyun, siyah renkli bir [102] nev‘ kuş ve inhârında timsah olup at, fil, arslan ve kaplan oralarda yoktur.

Ma‘adeni nuhas, kurşun, kalay, demir, cıva, kehriba, zümrüd, ve sair ba‘zı ilhâcâr-ı kerimedir.

Ahâlisi (4500000) nufusdur.

Madağaşkar ceziresiyle bir Afrika arasında bir takım küçük cezireler vardır.

Ve Kömüras ve Hangevan cezireleri onlardan ma‘duddur. Yohna medinesi Hengevân ceziresinde ve ‘arz-ı cenûbunun 12 derece 9 dakika, tûl-i şarkının kırk dört derece on dokuz dakikasında vaki‘dir. Cezâyir mezkûrede ekâlim-i hare hâsılâtının

hepsi mevcuttur. Burbun ceziresi Madağaşkarın şarkında ve ‘arz cenûbunun beş derece kırk üç dakikasında olup Fransaya ve ‘arz-ı mezkûrun yirmi derece on dakikasında, tûl-i şarkının elli yedi derece yirmi dokuz dakikasında bulunan Morinos ceziresiyle sa’ir müte‘addid küçük cezireler İngiltereye tabi‘dirler.

Madağaşkar ceziresinin sayfi Teşrinisanide başlayıp [103] Nisanda ve şitâsı Mayısdan bede’ ile Teşrinievvelde müntehi olur. Arazisi pek güzeldir. Pirinci a‘lâdır.

Cezire-i mezkûre arazisinde sevâh nâmıyla bir nev‘ eşcar vardır. Her dalının aşağısında kese gibi bir şey sarılı olup nabet olmakla yağmur yağdığı vakitlerde şu keselere yağmur suları dolup lezzetini zayi‘ etmeksizin mahfuz ve her kesede yüz elli dirhem su mevcut bulunur. Yolcular kargı ile mezkûr keseleri delip sularını içerler.

Derûn-ı cezirede (9000) kadem irtifâ‘ında yüksek dağlar vardır. Cezirenin en büyük şehri İnsananyova medinesidir ki seksen bin nüfûsu hâvi olup memleketin merkez hükûmetidir. İskele-i bahriyesi olan tamataf kasabası (3000) nüfûsu şamildir.

Madağaşkar ceziresinin şu‘ubu birisi Saklavan, diğeri Malikâz akvâmıdır. Saklavan kısmı levn ve ‘avâ‘idce kölelere benzerler. Ahâli-i cezire esmer, saçları uzun, burunları kalın, gözleri büyük ve parlaktır.

[104] Dâhil-i cezirede hevâz nâmıyla bir kabile vardır ki kabâ‘il-i ‘umumiyenin setût ve şevketçe en mu‘teberi bu kabiledir. Kabile-i mezkûrenin hindde vaki‘ malakaşebe ceziresinden oralara gittikleri maznun ise de kabâ‘il-i asliyenin nereden ve ne vakit cezire’i mezkûreye gittikleri ma‘lum değildir.

Madağaşkar ceziresinde kurûn-ı evveli vakâyı‘-i târihiyesi meçhûldür.

[105]

DÖRDÜNCÜ KISIM

Avrupa kıt‘asının coğrafyasıyla kurûn-ı evveli târihi

Avrupa akvâmı ve coğrafyası- Yunan- Rumlar ve İtalya- Bizans (İstanbul) ve rum şark imparatorluğu- İspanya- Cermanya- Galyalular ve tefri‘atı- Britanya ve

tefri‘atı- Asyadan Avrupa’ya hicret ve hücûm eden Türk akvam-ı kadîme’i muhtelifesi.

Birinci Fasıl

Avrupa Kıt‘asının Coğrafyası ve Akvâmı

Ta‘rif ve Tesmiye ve Ma‘lumat-ı hâsıla. Mesaha ve Nüfûs ve Hudûd. Müstemilat.

Avrupa Akvâmı

-1-

Avrupanın Ta‘rif ve Tesmiyesiyle Avrupa’ya Hâsıl Olan Ma‘lumat

Avrupa kıt‘ası kürre’i arzın hâvi olduğu beş kıt‘anın birisi ve Avusturalya’dan ma‘adasının en küçüğüdür.

[106] Mevki‘ coğrafya cihetiyle Asya kıt‘asının şimâl garbiyesindedir. Ezmine-i kadîmede Asyadan ma‘dud Berişbe cezire iken sonraları başlıca bir kıt‘a i‘tibar olunmuştur.

Târih-i temden cihetiyle ehemmiyeti ha’izdir.

Kıt‘a-i mezkûrenin yüzde yirmisi göller, nehirler, sahralardır. Aksayı şimâlinin süknâyı beşer ittihâzına kabiliyeti yoktur. Yüzde otuz altısı zira‘ate ve mevâşi terbiyesine kâbildir. Avrupa’nın zira‘ate kâbil arazisinin en güzeli Britanya, cermanya, fransa dâireleridir.

Eski Yunaniler şu kıt‘anın kendi dâirelerine karib yerlerine Avrupa itlak ederler idi. Vech-i tesmiye: Va‘zı rivayetçe Finike hükümdârı Ağınurun kızı (Oropi)ye nisbetidir. Yunani ve Finikelilerin i‘tikadlarınca mezbûre Oropi müşterinin ma‘şukası idi. Ba‘zıları (oros)a nisbet ederler. Oros havayı cenûbu ma‘nasıdır. Kimisi eskis esanında arz-ı müsta‘rize demek olan (Oris ve Ebya)ya nisbet ediyorlar. Ba‘zılarıda lûgat-ı ‘İbraniyece beyaz yer ma‘nasını şâmil (hurafa)dan Mushaf olduğunu beyan etmişlerdir. Daha başka vech-i tesmiyeleri var ise de tefsiline lüzum görülemedi.

[107] Omirosun cetvel-i aktarında (Avrupa) ismi zikrolunmamıştır. Ba‘zı muhakkakin “ Omiros (eplon) içün tanzim eylediği kasidede Avrupa lafzını zikredip bu ismi Bilobonis ve cezâ’ir yunaniyeye tahsis eyledi” diyorlar. Lakin İtalya’nın ciheti cenûbiyesiyle ağrikya (yunan ve cezâ’ir bahr-ı sefid ve Eyonya ve Alman ve Sereka dâ’ireleri)nin ma‘adası olan Avrupa bilâd-ı dâhiliyesine Omirosun ma‘lumâtı yoğidi.

Muvarrih İkaptosun zamânına müsadif kıbeli’l-milâd (500) târihlerinde bi tarikü’l-icmâl ispânya ve galiyayı cenûbiye, Reyn nehrinin mahrecinin kurbunda vaki‘ iklim ile danub (Tuna), Karadeniz sahili, balos mines (Azak denizi) dâ’ireleri ba‘zı mertebe dâ’ire-i ma‘lumata dâhil oldu. Müte‘akiben bahr-ı mütevassıt cezâ’iriyle seraka memâlikine de tamamıyla ma‘lumat alındı.

Hirodot zamânında Avrupayı şimâlide ol vakte kadar meçhûl olan bir kısma ve sonra galiyen ve şimâlen dâ’irelerinin orta yerlerinde bir büyük kısma ma‘lumat istihsal olunmuştur. Lakin kısm-ı cenubi-i mütevassıt aksâm-ı sâ’ireye nisbetle ma‘lum idi.

[108] Esterabon ‘asrında Avrupa hudûd-ı şimâliyesinin intihâsı bahr-ı Şimâli ve Bahr-ı Baltık i‘itibar olunur idi. Ortada kısımlar ile aksâm-ı şimaliye-i mutavassıta tamamıyla ma‘lum değil idi. Rusya’nın bu günki günde Avrupa kıt‘asında ki müstemlikâtının çoğu meçhûl idi.

Romalıların Avrupa’ca istilâ eyledikleri vilayetlerce sebkât eden tahtitlerine nazaran anlaşıyor ki Derosos Nironun kıbeli’l-milâd (9-12) ve Cermanikosun ba‘de’l-milâd (15-13) târihlerinde ihdâs eyledikleri muharebât-ı şimâliye zamânlarında cermâniyayı şimâliye aklımalarına ma‘lumât-ı sahiha yoğidi. Evvel vakitlerde sakındına veya şimâli-i Rusya ve Okyanus Erketiği cihetlerine ma‘lumat hâsıl olmuştur.

Bundan sonra imtidâd eden istikra-i beledân üzerine Avrupaca ma‘lumat-ı coğrafya tevsi‘ ve tekmil eyledi.

Mesaha ve Nüfûs ve Hudut

Gota ve sa'ir mu'temed coğrafilerin takvimlerine nazaran Avrupa kıt'asının mesahası (2.627,000) mil **[109]** mürebbi'dir. Tûli hakkında ki tahkikatın sıhhate karib olanı Riter nâm zatın kavl-i atisidir.

Avrupanın şimâlden cenûba doğru tûli: 'arz-ı şimâlinin 17,10 ve tûl-i şarkının 25, 46 dakikasından 'arz-ı mezkûrun 36 ve tûl-i garbinin 5,46 dakikasına kadar

Avrupa'nın garbdan şarka doğru tûli: 'arz-ı mezkûrun 38,46 ve tûl-i garbının 9.31 dakikasından 'arz-ı mezkûrun 68 ve tûl-i şarkının 60 derecesine kadar

Binâ'en'aleyh kıt'a-i mezkûrenin mu'azzam tûli (2490) ve 'arzı (2420) mildir.

Avrupa'nın hudûdu şimâlen Bahr-ı muncemid şimâli şarken Oral dağlarıyla Oral nehri ve Bahr-i hazer, cenûben kuvve-i Kaf silsilesi ve Karadeniz ve bahr-ı mutavassıt, garben Okyanus Atlantîği ile mahduddur. Lakin Avrupa ve Asya aralarında ki had-ı fâsıl şimdiye değin ihtilâftan salim olacak derecede takrir etmemiştir. (1872) sene'i milâdiyesinde neşr olunan resmi takriirlere nazaran Avrupa kıt'ası (301,700,000) nüfûsu hâvidir.

Kıt'a-i mezkûre ka'imü'l-zaviye bir meseles şeklinde ve bu meselesin zaviye'i ka'imesi Bahr-ı Hazar üzerindedir. Meseles mezkûrun **[110]** cevni-i beskâydan nehr-i karaya kadar mümted olan kısmının mesâhası (2,650,000) ve derûnundaki mürtefi' mahallerin mesahası (860,000) ve cezirelerinin mesahası (200,000) mil mürebbi'dir.

Avrupanın üç ciheti su ile muhattır. şimâlden kıt'a-i mezkûreyi ihata eden okyanusun mesafesi (400) mildir. Akdeniz bundan ayrılıp teşkil etmiştir.

Avrupa kıt'asının müstemilâtı

Kıt'a-i mezkûre pek çok bahriyeleri ve körfezleri hâvidir. Müstemilatından birisi Bahr-ı Sefid (akdeniz)dir. Şu deniz bahr-ı muncemid şimâlden Rusya bilâdına dâhil olmuştur. Derûnuna on üç nehir munsab olur. Mesahası (40,000) mil mürebbi'inden ziyâdedir. Mu'azzam sahili mıntika'ı mu'tedilede vaki' ve garben bahr-ı Muhit-i Atlantiki ile mahduttur.

Birisi de bahr-i şimâldir. Buna bahr-i Cermani dahi derler. Şarken Norveç ve Danimarka ve garben Cezayir Britanya aralarında vaki'dir. Mu'azzam 'amiki (190) ve mu'addel 'amiki (31) kulaçtır. Mesahası (153,709) mil mürebbi'dir.

[111] Biriside Bahr-i Baltıktır ki İsveç ve Rusya beynindedir. Mesahası (151,900) mil mürebbi'i, 'amiki (60) kulaçtır. Bahr-ı Baltıkta iki körfez vardır. Birisi bu saniya haliçtir ki Rusya ve İsveç bilâdını fasıl eder. Diğer Finlanda Halicidir ki Rusya bilâdının içerisine girmiştir. Bu denizde müte'addid cezireler vardır. Bahr-ı Baltıkla Bahr-ı Cermani arasını Şelif Boğazı fasıl eder. Buna Senacrak dahi denilir.

Avrupa kıt'asında vaki' bahr-ı mütevassıt Rum Denizi demekle ma'ruftur. Bununla bahr-i Muhit arasını Cebel-i Tarık Boğazı fasıldır. Şu boğazın tûli (28) ve akl-ı 'arzı (8) mildir. Bunun ortasında sular okyanustan bahr-ı mütevassıta ve iki canibinde 'aksine ceryân eder. Bahr-i mütevassıt mezkûrun mesahası- Avrupa ve Cezayir Rum Denizleri müstesnâ olmak üzere -(860,000)mil mürebbi'i ve 'arzı Endülüsle Afrika Beyninde (150)ve sedre Körfeziyle Adriya denizi arasında (700) mildir. Bahr-ı mezkûr Avrupa ile Afrika'nın arasını fasıl ettiği için (bahr-ı mütevassıt) deyu mevsûm oldu. Şu bahirde dahi müte'addid cezireler vardır.

[112] Yine Avrupa Kıt'asında vaki' Bahr-ı Asud (Karadeniz) İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi vasıtasıyla Bahr-ı mütevassıta ittisal eder. Karadenizin mesahâsı (23300) mil mürebbi'dir.

Avrupa Bahriyelerinin ekserisi Sevisra (İsviçre), İtalya, Almanya, Rusya, İsveç bilâdındadır. Bunların en büyüğü Rusya bilâdında ki (Laduka) bahiresidir ki mesahası (6340) mil mürebbi'idir.

Avrupa nehirleri pek çoktur. Mecerâlarına tesadüf eden arazinin çoğunu iska ederler. Lakin başka kıt'alarda ki nehirler gibi büyük değildirler. En büyüğü Avrupa'nın Asyaya ittisal edeceği cihât-ı şarkiye de vaki'dir. Buna çok nehireler mensub olur.

Avrupa dağlarının başlıcaları Alp, Epen, Albert, Balkan, Oral kirbas İskandinav dağlarıdır. Alpdağı Sevisra ve şimâli'i İtalyada vaki'dir. A'lâsına Belank dağı denilir. İrtifa'ı (15700) kademdir. Şu dağ bilâd-ı sevisradan (13000) mil-i mürebbi'i miktarı selasil-i kesîre teşkil eder (8000-7000) kadem irtifâ'ında her vakir kar bulunur. Albert dağı Fransa ve İspanya beynini fasıl ve kirbas dağı Avusturya bilâdını Donu Nehrinin [113] şimâline kadar katı'dır. Balkan dağları devlet-i 'aliye'i 'osmaniye bilâdındadır. Oral dağları Avrupa ve Asya beynini fasıldır. İskandinav dağları İsveç ve Norveç aralarını fasıl eder.

Avrupa'da üç volkan vardır. Birisi Atina'da diğeri Napoli'de birisi de İslanda ceziresindedir.

Avrupa kıt'ası mıntika'i bardede bulunduğu için cihât-ı şimâliyede hevâsi soğuktur. Cihat-ı mütevassıta ve cenûbiyesinin hevası mu'tedildir. Fakat asyanın cenûbi civârında hararet ziyâdedir.

Avrupa'nın havasal ve ma'adeni ve müştemilât-ı sâ'iresi mübahas-ı âtiyede tefsil olunacaktır inşallah te'âlâ.

-4-

Avrupa Akvâm ve Emem Kadîmesi

Avrupa akvâmı emem kesîre'i muhtelif nesillerinden munşebi'dir. Bu ümmetlerin en büyüğü avruba'i Hindi fer'idir. Avrupa'nın kısım-ı garbi ve kısım

cenûbisinde ki ahâli fecr-i târihin neşr-i envâr etmeğe başladığı vakitte külleti ve ibirilir ve şark ve şimâl şarki sükkânı emem ağrıye⁴² yedlerinde idi.

[114] Lâbe (Labland) fene, macar akvâmı emem mezkûre bekâyasıdır.

Ezminete kadîmede (I)slavlar Karadeniz'in cihet-i şimâliyesinde vaki' mahallerde idiler. Sonra yüzlerini şimâl-i şarkiye çevirip ağrıların yerlerini yavaş yavaş zabt ettiler. Ezmine-i mezkûrede şarkta Ağrı ve (I)slav ve garbda külleti ümmetleri aralarında emem Cermâniye var idi. Bunlar sakandinav yayı feth için şimâlen ve Fransayı feth için cenûben takdim edildiler.

Avrupa'nın cenûb-ı şarkisini Asya ve Afrika ümmetleri vatan ittihâz etmişler idi. Ağrıya ve İtalyada haylanya ve Romanya nâmlarıyla iki ümmet müştehir olmuşlardır. Avrupa'da en ibtidâ livâyı ma'arif ve temeddini neşr eden tâ'ife-i heylanya emtidir. Romanya fatihleride bunlara münzam oldu. Ba'dehu menfa'atleri bahr-ı mütevessit etrafında ki aktara ta'mim eyledi. Romanilerin kuvvetlerine halel 'âriz oldukta emem şimâliye bunlara galebe etmişti.

Aradan kurûn-ı müte'addide mürür ettikten sonra Romaniler bir temden cedide vazî' esas eylediler.

Romalıların temden ceditinden sonra İtalya'ya Heydula, [115] Estoroğot, Lombarda, ve sair emem Tütünya ve İspanya'ya Su'ev, Vizyağot, ve Vendale ve Galiya (Fransa)ya Frenk, bir Gandi ve Britanya'ya İngala, Sanson (sakson), Cune, ferizi akvâmı duhul ve tavattun etmişlerdir.

İtalya ve Galiya'nın fatihleri buldukları emem ile ihtilât ve 'âdetleriyle istinâs ederek nesillerinin ihtilatlarından lâtin cinsi neş'et eyledi. Britanyaya gidenler akvâm-ı asliyeyi ve Lir ve Karnaval ve kemberlend taraflarına tard ettiler. Lakin Fransahılar ve Normendiler sonraları onların bilâdına gaza ederek ihtilâtlarından külleti ve engâlosakson ve nurmendi akvâmından ümmet ve ahada terkiib eyledi ki ümmet-i mezkûre mürekkeb olduğu halde (İngiliz) nâmıyla müştehir olmuşlardır.

⁴² Ağrıya Moğol akvamıdır. Kadîmaca bunlara eskit denilir idi.

Mü'ehhiren 'Arablar ve Tatarlar ve sa'ir ba'zı akvâm dahi Avrupa'ya yayılmakla bunların vuku'at ve fütuhatları kurûn-ı vasati ve kurûn-ı ahirede vuku' bulduğundan keyfiyetleri ikinci ve üçüncü kitaplarda tefsil olunacaktır. İnşallah te'âlâ.

[116]

İkinci Fasıl

Yunan bilâd ve akvâmı ve kurûn-ı evveli târihi beyanındadır. Yunan bilâdı coğrafyası. Yunan akvâmı. Yunan a'sarı hurafiyesi. Teru'e muhârebeleri. Isparta, Atina. Yunan ve Fars muhârebeleri. Makedonya, Epir. Yunan ma'arîf ve medeniyet ve mezâhibi.

-5-

Yunan bilâdı coğrafyası

Yunanistan kadîm dâ'iresi şimâlen İliyya (bilâd-ı Boşnak) ve Misya (Sarb), cenûben Bahr-ı Rum (Akdeniz), şarken Rumilinin cüz'i şarkisinden 'ibâret olan Trakya ve Adriyatik (Venedik körfezi) ile mahdût bir kıt'adır.

Şu kıt'anın hâvi olduğu bilâd dört büyücek aksâm-ı tabi'iyeye ve her kısım dahi bir takım küçük dâ'irelere munkasımdır.

Aksâm-ı erba'a-i mezkûrenin birincisi İpiros (Yanya) ve Tesalya (Tırhala), ikincisi Arnavud bilâdının cezâ'ir şimâliyesiyle Rumilinin cüz'i garbisini teşkil eden Makedonya, [117] üçüncüsü bilâd-ı Rumdan 'ibâret olan Helas, dördüncüsü Beloponis (Moraşbe ceziresi) dâ'ireleridir. Bilâd-ı merkûmeye (Ağrikya) nâmı itlak olunmuştu.

Ba'zı coğrafya kitaplarında kıt'a-i mezkûre şimâli, vasati, cenûbi i'tibarıyla üç kısım i'tibâr olunmuştur.

Kısm-ı şimâli kamboni dağları ve komatya silsileleriyle tefrik olunur. Kısm-ı vasati silsile'i mezkûreden kordos berzahına kadar mümted mahallerden, kısm-ı cenûbi Moraşbe ceziresinden 'ibârettir.

Yunanistan Akvâm-ı Asliyesi

Yunanistanın en ibtidâki ahâlisi Palascı (Palazgı) tâ'ifesidir. Terakıs, Elirni, Elnus, Vardani, Pe'onis kabileleri Balazgı akvâmdan Vâje'i (Eke'i), Olis, E'onis, Dori takımları da Alnoslardan inşi'ab eyledi.

Olis tâ'ifesi pek büyük bir kabile olup ibtidâ tesâliya kıt'asının cihet-i şimâliyesinde sâkin idiler. Sonraları Peloponis dâ'iresine yayılmış ve hicretten mukaddem ki on dördüncü 'asırda Yunanistanı terk ile Anadolu taraflarına geçmişlerdir.

[118] Doru tâ'ifesi Tesalya civârında -el-yevm Doris denilen kıt'ada- idiler. Sonraları mağara ve Girid dâ'irelerine nakil eylediler.

Aha'i denilen kabile Olis fûru'undan ma'duddur. Olislerin Peloponis dâ'iresini vatan ittihâz eyledikleri vakitlerde içlerinden bir tâ'ife ve o dâ'irenin iha'ıya tesmiye edilmiş olan parçasında sâkin olduklarından Onam ile şöhret verdiler.

Usul-i akvâm 'addolunan kabâ'il-i mezkûrenin fûru'u çoktur. Başlıcaları yazdıklarımızdan 'ibârettir.

Yunanistanın Bedâyet Meskuniyet ve A'sar-ı Hurafiyesi

Kable'l-Hicre

(2265-3062)

Yunanistan kadîm kıt'asının bedâyet meskûniyetinden Farsların tecavüzlerine kadar geçmiş zamânlara müte'allık vakâyı'ın çoğu meçhûl ve ma'lum olanlarında ekseri hurafat ile mahlûdtur.

[119] Muvarrihlerin ekseri Yunan tâ'ife-i kadîmesini evlad-ı Nûh'dan Yafan (Yavan)a nisbet ediyorlar. (yunan) bunun muhrifidir. Heridotun yunan aslıya da'ir olan rivâyetinde buna yakın birşeydir.

Helâs- Yavan'ın Helâs, Terşiş, Ketim, Dodayim nâmlarıyla müvessim oğullarından Terşiş Asyayı sağırâya, ketim, İtalya denizi sahiline, Dodayim Reriste şehrinin cenûb tarafında vaki' Arnavud bilâdının bulunduğu mevki'e giderek tavattun eyledikleri gibi Halas dahi takriben hicretten (3062) sene mukaddem başında ki kalabalıkla Yunanistanın garb cihetinde bulunan kıt'aya 'azimet ve orada tarh-ı sükna ve ikâmet eyledi.

Şu tâ'ifenin evâ'il hallerinde ta'ış ve tavattunları hayvânât-ı sâ'ireye yakın bir surette olup hepsi vahşetle me'lûf edilir. Koyun otarırlar, dağlarda ki mağaralarda yatıp kalkarlar idi. Köklerinden, giydikleri hayvanât derilerinden 'ibâret idi. Şu hal üzere 'ömür geçirirken sonraları içlerinden palazgı nâmında birisi pelut bulup yemeğe başladıklarından Palazgıyı re'is ittihâz ile ona nisbetle şöhet verdiler.

[120] Titâniler- o esnâda Finikeden titâni dedikleri tâ'ife Yunanistan'a hicret eyledi. Ahâli-i asliye ile birleştiler. Ve ahâli-i merkûme onlardan ba'zı ma'arîf ahz ile vahşilikten kurtulmağa başladılar.

Yunaniler titânileri Uranüs evladı i'tikâd etmiş ve Finikelilerin ma'budları olan Uranus (sema) Saturus (zahel), Jupiter (müşteri) gibi yıldızlara tapmışlardır. Şu isimlerin her birisi vaktiyle birer insana mahsus idi. Müsemmaları birer cihetle kesb-i iştihâr ettikleriçün sonraları aralarında ma'bud ittihâz ettiler. Hurafat-ı yunaniyenin aslı budur.

Titâniler Yunanistan'da ba'zı şehirler yaptılar. Libanto Körfezinin yanında ki sisom şehri bunların âsârındandır.

Titaniler Hazret-i İbrahim 'Aleyhisselâmın ahar eyyamına tesâdüf eden (2478) de Argos şehrini bina etmiş oldukları mervidir. Bunların hükümdârlarından Oğıraş nâmında bir şahış rivâyet olunuyor. Zamânı kable'l-hicre (2418) târihinde imiş.

[121]

Atina Şehir ve Hükûmetinin Coğrafyasıyla Vakâyi'-i Târihiyesi

Kable'l-Hicre

(1690-2265)

Atina şehir ve mevki'i - 'Osmanlılarca Atina deyu meşhur olan şehir-i kadîme Yunanlılar (Esinâ) 'Araplar (Medinetü'z-zeytün) Fransızlar (Etin), İngilizler (Etniz) derler. Şehir-i mezkûr Yunanistan'ın şark cihetinde bulunan küçük Atikaşebe ceziresindedir. 'arz-ı şimâliden (36,27) tûl-i şarkiden 38,23 noktada ve denize bir buçuk sa'at mesafesi olan Akropol tepesinin eteğindedir. Sonraları şehrin iç kalesi Akropol diye şöhret verdi.

Atina şehrinin Falirus, Munihya, Portoliyun (pire) nâmlarıyla ma'ruf üç 'adet iskelesi olup şehirden pire iskelesine kadar iki büyük duvar çekilmişti.

Şehir-i yedi kısmı ve on üç dervazeyi şamil ve Erbağos, Odyon, Britanyon, Bakilus, Akadamy, sekiz köşeli bir cism-i berc, Likiyos gibi büyük büyük binaları ve Jupiter, [122] Rüzgâr, Sifes, İntişar heykellerini ve Necûs, Heridos Antikyos tiyatrolarını hâvi idi. Ebniye'i mezkûrenin hepsi sanayi' garibe ile yapılmış ve nakkaşlar, suretler ve türlü türlü yazılar ile müzeyyen bulunmuş idi. İnkilâbat-ı devran cümlesini harab ederek meydânda sanayi' asliyesini andıracak âsâr-ı 'atikadan başka bir şey bırakılmamıştır. Atina arazisi el-yevm âsâr-ı 'atikaca hazine itlak olunacak bir haldedir.

Kagropes- Titanilerin inkirâzından iki 'asıra karib zamân mürurundan sonra Kable'l-Hicre (2265) târihinde hekimayı Mısırdan Kegropos Yunanistan'a hicret ve orada on iki medine bina eyledi. Atina şehri o Medinelerin birincisidir. Kegropos ol vakit yunanilere riyâset etmekte bulunan zatın kızını tezvic eylediğinden kayın pederinin vefâtında Yunanistan hükûmeti kendisine müntakil oldu.

O târihlere kadar Yunanistan ahâlisi cem'iyet-i müttemeddine suretiyle yaşamak bilmeyip her familya suret-i müteferrikada ta'îş eder ve hepsi bir şahsın riyâseti altında bulunur idi. Kegroposun himmetiyle medeniyet yoluna girmeğe

başlayıp on iki kabileye bi't-taksim her kabile zikrolunan Medinelerin birisinde yerleştirildi. Ondan sonra buğday ve zeytin zira'at [123] ve (Eri'obagos) 'unvanıyla bir mahkeme teşkil edip izdivaç ve defin-i emvât gibi mu'amelât hakkında bir takım ka'ideler dahi kabul ettiler.

Kegroposun 'âsıması Atina şehri idi. Kendisinden sonra kernâ'us ve ba'dehu Emfiktiyun Atina merbutâtında birer divân teşkil ederek her divâna birisi a'ayandan ve diğeri 'avamdan ikişer na'ib nasb edilmiş ve kabâ'il-i 'alâ'l-'umum dâ'ire-i ittihat ve intizama alınmıştır.

Hariçten o dâ'ireye girmek isteyenlere “ emfiktiyun şehirlerinden hiç birisinin harabını muhib olacak mu'amelede bulunmayacaklarına, yunan gemilerini denizde seyirden men' etmeyeceklerine, ma'budlarının mallarını yağma edenlere, yahut başkasının yağma etmesine göz yumanlara ağır 'ukubet göstereceklerine” yemin ettirildikten sonra dâire'i ittihad kabul olunmak üzere bir ka'ide'i mer'iyye vazî' eylediler. Ol vakite kadar dâ'irelerine civâr mahallerde te'sis eylemiş olan küçük cumhuriyetler Emfiktiyun zamânında yunan hükûmetine kesb-i münasebet ve irtibât etmişlerdir.

Emfiktiyun'dan sonra hükümdâr olan Erihsuniyosu volkan ile Minrovanın oğlu deyu i'tikâd ederler idi. [124] Esinâ dedikleri ma'bedleri için zeytün ağacından bir heykel yaptırdığından şehir Esina (atina) nâmıyla şöhret bulmuştur. 'Araplarda o heykel münasebetiyle Atinaya medinetü'l-zeytün itlâk eylediler.

Erihsoniyus hakkında türlü türlü hurafat rivâyet olunuyor. Güya anası Minreve bekâretini muhafaza eylediğinden Erihsonyos kendisine oğlu olmak üzere gökden yere düşüp bir ayağı topaş olmuş ve Sakardısın kızları yerde bulup Minreveye götürdüklerinde heykelde terbiye ile büyütülmüş imiş.

Erihsoniyus hükümdâr olduktan sonra 'adalet ve umûr-ı siyasiyece herkesi memnun edecek derecede hizâkat gösterdi.

Erihsoniyusdan sonra birinci Bendiyyun, Erihsosikinci Kegropes, ikinci bendiyyon müteselsilen hükûmet eylediler.

İkinci Bendiyyundan sonra hükümdâr olan Eseryus (İfes) hurefat-ı yunaniyeden olmak üzere Terzine şehrine giderek oranın hükümdârı Petisyosun kızıyla izdivaç ettikten sonra kılıcını bir kayanın altında sakladığından oğlu [125] dünyaya gelipte o kayayı yuvarlayabilecek dereceyi buldukta kılıcı alıp yanına gelmesini zevcesine tavsiye etmiş ve oğlu Sisysus mezbûreden tevellüd edip büyüdükte babasının vasiyeti üzere taşın altından kılıcı ahz ile berren atikaya giderken yolda pek çok hırsızlar ve canavarlar öldürmüş imiş.

Eseryus i'tisâb hükûmetiçin 'aleyhinde 'isyân gösteren biraderzadeler ile muhârebeye tutulmakla muzaffer olduktan sonra geride 'azimet ve oralarda insan yemeğe Haris Minotaros nâm canavarı telef etmiş ise de oğlu Sisysosu o canavarın yutmuş olduğunu tahayyül etmekle kendisini Akdenize itmiş idi.

Eseryusdan sonra oğlu Sisysus hükümdâr oldu. Atina hükümdârlarının en makbulü ve sülünün mü'ehhiren ıslah eylediği nizâmatın vazî budur.

Sisysus'un nâmını Yunanilerce tahlid eden esbâbın büyüğü kendi nâmına nisbetle yaptırdığı sisysum heykelidir.

Sisysus Amazona 'azimetle harben galebe ve oranın kraliçesi Antiyobuyu esir etmiş ve büyük Atika'ya hücûm eylemiş ise de mağlub olmuştur. Sisysus sonraları Sekirus ceziresine gittikte hükümdâr Likosun hıyanetiyle [126] maktûl oldu. Cenazesi Sekirusda kalmışken kable'l-hicre (1901)de kemikleri Atina'ya getirilip Sisysum heykeline vazî olunmuştur.

Sisysosdan sonra Minisyostos Atina hükümdârı oldu. Meşhur True muhârebesi bunun hükûmeti zamânına müsadif olmakla yunanilere haylimu'avenette bulunmuştur.

Minsistostan sonra Dimofun, Aktestisis, akidas, semitis, milansos, kadros müteselsilen hükümdârlık eylediler.

Kadros şu hükümdârların son kişidir. (1690) da Peloponise tâ'ifesinin Atina'ya hücûm eyledikleri cihetle güya “ Atina hükümdârı Kadrosun nefesine zarar dokunmaz ise muzaffer olursanız” deyu Hatef gaybı haber verdiğiinden şu tâ'ifenin re'isi bunu

‘askere tefhim ile Kadrosa zinhar mazarrat vuku ‘a getirilmemesini tavsiye etmiş imiş. Keyfiyet Kadrosa ve Atinalılara mün‘akis oldukça kadros kendisini bildirmeyecek bir kıyafetle hafiyen Peloponise ‘askeri içine gidip orada bir münaza‘a çıkarmış ve esnâyı münaza‘ada maktûl olup Atina muhafazasıçün nefsinı kurban vermiş olduğunu Peloponise ‘askeri [127] işittiklerinde hezimet korkusuyla muhârebeden ferağat ve yerlerine ric‘at etmişlerdir.

Kadrosun vatan-ı selâmeti için nefsinı kurban vermesi Atina ahâlisi içinde nâmını büyüüttüğünden şanına ri‘ayet mahsusa olmak üzere kendinden sonra Atina hükümdârlığı ilga ve Erhun ‘unvanıyla Atina’da bir cumhuriyet ihdas olundu. Kable’l-Hicre (1690)

-9-

Tru’a Muhârebesi

Kable’l-Hicre

(1892-1902)

(Tru’a) Asyayı sağiranın kısm-ı garbisinde bir medinenin ismi idi. Şu medinenin mevki‘ Çanakkale Boğazının haricinde ve Anadolu sahilindedir. Denizden uzaklığı iki ‘askerin hareketine kifayet edebilecek derecede idi.

Yakın vakte kadar medine’i mezkûrenin vücuduna Tru’a Muhârebelerinin şöhretinden başka delil yok idi. Bundan on sene mukaddem Cermanyalı Doktor Hanri Sulmen Asyayı sağiraya seyahatle şehr-i mezkûrun harabelerini bulmuştur.

[128] Tru’a hükümdârı Beriyamusun oğlu Paris Lakonya hükümdârı Menela’usun dokuz yaşında bulunan zevcesi heylaneyi Tru’aya kaçırdığından bu madde yunanilerin namusuna dokunup Muharebat-ı mezkûreyi netice verdi. Binâ’en‘aleyh ahz-ı intikâm için yunaniler tedârikat-ı harbiyeye vakitler sarf ederek meydana getirdikleri bin sekiz yüz aded sefineye yüz binden ziyâde ‘asker vazi‘iyle şu kuvve-i cismiye hicretten (1902) sene mukaddem harekât-ı Tru’a şehrini muhâsara eyledi.

Yunan ordusu Menelaosun karındaşı Kahraman meşhur ağa mennun kumandasında olup Kuruntos, Sisyon, Eşil, Patrokol, Ergos hükümdârı Deyumya, Kahraman Olis, hekim meşhur Mentur iş bu ordu içinde idiler. Tru'a ordusunda Beriyamusun ve karındaşı Hektor ile serbidon ve İnyas nâm bahadırların kumandalarında idi. Muhârebelerde ibtidâ yunaniler galebe eyledi. Güya ma'budları bir tepe üzerinde şu muhârebeleri temâşâ ederlen yunaniler etrafında bulunan ahâliye sarkıntılık eyledikleri için aralarına nifak düşürdüklerinden ağa memnun ile eşil meyânelerinde yüz gösteren ihtilaf muhâsaradan 'adem istifâdeye sebep olmakla [129] on sene müddet ikdâm etmiş oldukları halde Tru'ayı zabt edemediler.

Sonra Olis sandıklar içine 'asker koyup desise ile şehre soktu. Bu tedbir ile Tru'ayı istilâ ve şehri serâpa tahrîb ve yağma eylediler. Ba'de'l-galebe Beryamus ile oğullarını bi'l-'idâm 'â'ilesini esir etmişlerdir.

Tru'ayı muhâsara edenler za'imlerce ma'budlarının gazablarına uğradıkları cihetle 'avdet ederken herbirisi bir belâyâ tesadüf eylediği gibi Olisin dahi bindiği gemi paralanıp on sene müddet dar-ı diyarından cüdâ ve zamân seyahatinde hayli bilyeler ile düçâr-ı ibtilâ olmuş imiş.

Yunani şa'ir meşhur Omiros Tru'a muhârebelerini (İliyada) 'unvanlı kasidesinde tafsil edip şu vakı'a pekte esassız değil iken ifâdatını hemen aslı bile inkâr olunacak derecede hurafat ve mevhumat ile karıştırmıştır.

Olisin seyahatine da'ir Omirosun (Odis) 'unvanıyla meşhur bir kasidesi vardır. O kasidede bu seyahat maddesi dört kısma taksim ile birinci kısımda Olisin bindiği gemi paralanıp kendisi Ocicya (mohom) ceziyesine düştüğünden zevcesi Neblubanın 'aşıklarından dolayı [130] mezbûre ile oğlu Talmak için bir merkez-ı hatırda olduğu halde cezire'i mezkûre hükümdârı Kalapso'nun biraz müddet yanında ikâmetle mazhar-ı ri'ayet olduğu ve kalapso'ya mahsus olan sarayın Tosifâtı, ikinci kısımda Ocicya ceziyesinden çıkıp Atika'ya vusulüne kadar serkezişti, üçüncü kısımda eminleri çoban Omidosun hanesinde oğlu Talmak ile birleşip zevcesinin aşıklarından nasıl intikâm almalarına da'ir vuku'bulan müzakereleri, dördüncü kısımda intikamın ne suretle icra edildiği tafsil olunmuş ve şu kaside Fenelunun yazmış olduğu meşhur Talmak romanına esas olmuştur.

Atina cumhuriyeti

Cumhuriyetin teşkilinden sonraki vakâyı ‘-i târihiye

Kable’l-Hicre

(916-1690)

Peloponis tâ’ifesinin Atina’ya hicretlerinden sonra Atina hükümdârı Kardos nefsinin vatan selâmetine kurban vermiş olduğu ve şanına ri’ayeten kendisinden sonra [131] hükümdârlık ilga olunarak Erhun ‘unvânı altında bir cumhuriyet ihdâs edildiği yukarıda yazılmıştır.

İş bu cumhuriyetin bedâyet teşkili olan hicretten mukaddem ki (1690) târihinde Kardos’un oğlu Midon cumhuriyetin riyâsetine ta’yin olundu. Midonun vefâtına kadar riyâset ‘uhdesinde kaldı. Vefâtından sonra Erhunların her birisine onar sene ve bir vakit sonra birer sene müddet tahdid eylediler.

(1336) târihine kadar Erhunluğa Midonun evlâdı mutasarrıf olmuşlardır. Bundan sonra Erhunluk müddeti yine on sene bi’l-i ‘tibâr artık Midonun evlâdına münhasır tutulmayıp ‘â’ilesinden her kim intihâb kazanır ise o ta’yin olunur idi.

(1305) senesinde Erhunluk müddeti yine bir seneye tenzil edildi. Fakat Midonun ‘â’ilesine de inhisâr sureti lağv edilerek şart-ı ehliyetle mukayyid olmak üzere her hangi ‘â’ileden olur ise olsun münasipleri Erhun intihâb olundular.

Erhunlar mukaddemleri padişahlar gibi nâfizü’l-keâm ve mer’i idiler. Sonraları za’ifa tesâdüf etmekle i’tibârları pek ziyâde eksildi. Hatta Erhun bulunan zâtın taht-ı riyâsetinde ki [132] dokuz a’zanın herbirisi bi tarikü’l-galebe Erhun nâmıyla yâd olunmağa başladı.

Erhunların i’tinâ eyledikleri mevâdın başlıcaları Bahuş, Eplun, Deyana nâmlarıyla yâd olunan a’yâd-ı milliye ve eytâm işleriyle emûr-ı irsiyeye müte’allıka mesâ’il idi.

Erhun ‘unvanının efrâd-ı a‘zaya ta‘miminden sonra birinci Erhun re‘is sıfatında bulunup ikincisi emur-ı dîniye, üçüncüsü emûr-ı ‘askeriye ve hariciyeye mürecci‘ ittihâz olundular.

Atina’nın en parlak zamânı Kardos sülâlesinden (1280) târihinde tevellüd eden Sülünün Erhunluğu vaktinde idi. Sülünün zamânından evvel Atinalılar eşrâfın mezâlimi ve fakir ve zaruret belliyesi altında mu‘azzeb idiler. Şu haller fesâd-ı ‘umumiye isti‘dâd verdiğinden idâreyi yoluna koymak üzere iktidârına i‘timâd eyledikleri Sülün (1216) târihinde Erhun intihab olunmakla vatanın sa‘adet halini te‘min için bir takım nizâmat-ı cedide vazi‘ etmiştir.

Sülünün vazi‘ eylediği nizâmatın hülâsası “erhun bulunan zât emûr-ı siyâsiyece her türlü kuvve-i tasarrufiyeye mâlik ve bi’l-cümle velât-ı erhunun emirine tabi‘ [133] bulunmak ahâlî dört kısım i‘tibârıyla beş yüz mademni buğdaydan ziyâde irâd-ı senevisi olanlar birinci ve üç yüz mademni buğdaydan beş yüze kadar hâsılât-ı seneviyesiyle muhârebede eseb i‘tâsına kudreti bulunanlar ikinci ve senevi iki yüz mademni buğdaydan aşağı irâde mâlik ve bir çift öküz beslemeğe muktedir takımlar üçüncü ve kısım-ı salisin madonundakiler dördüncü kısım ‘ad olunmakla birinci sınıf i‘tibâr olunan me’muriyetler kısım-ı evvel ashabına münhasır olmak, ikinci sınıf me’muriyetlerinde kısım-ı sâni ve sâlisden me’murlar istihdâm edilmek, ikinci kısım efradından süvârî ve üçüncü kısımdan ağır silahlı piyâde ‘askeri kullanılarak dördüncü kısmın her türlü vergiden mu‘af tutulmalarıyla beraber bunlar hafif silahlı piyade ‘askerlikte bi’l-istihdâm me’muriyât-ı sâ‘irede kullanılmamak ve Erhunların ve sa‘ir hükkâmın intihâblarında aksâm-ı erba‘a-i mezkûrenin esuvât hakkı ceryân etmek, Senato nâmıyla dört yüz a‘zâdan mürekkip bir hey‘et ikamesiyle aksâm-ı merkûmenin her takımından hey‘et-i mezbûre a‘zalığına yüzer nefer alınmak, gerek tasarrufât ve hayat ahâliyenin gerek nizâmat-ı bilâdın muhafazalarında Eri‘obagos denilen mahkemenin her türlü salahiyetleri bulunmak” maddelerinden ‘ibâret idi.

[134] Nizâmat-ı mezkûre ahşabdan levhalar üzerlerine yazdırılarak ibtidâ Atina’nın iç kal‘esi olan Akropoldeki kasr-ı hükkama ve sonra Britanyon denilen sa‘ir kuzat-ı ma‘rufeye mahsus kasırlara te‘allık olundu.

Bunlardan başka bir mükemmel kütüphane'i 'umumi yaptırılıp derûnuna pek çok kütüb-i nefise konuldu. Çocukların tedris ve terbiyeleriçün lüzumu kadar 'ulemâ, şa'ira ve san'atkârân celb ve ikâme edildi.

Atina'da hayli ebniye'i müntezime yaptırılarak şehrin tezyinâtı bir suret-i mükemmeleye iblâğ ve Jüpiter heykel 'azimine de vazi' esas ettirildi.

Bu işler yoluna konulduktan sonra iktisâb edeceği fevâ'id-i siyâsiye ve medeniyeden ebnâ-i vatanını müstefid etmek ve on sene müddet mümted olmak üzere bir seyâhat-i ihtiyar edip Mısır ve Lidyaya kadar 'azimet eyledi. Lakin kendisi Yunanistandan çıktıkta idâre-i hazıranın intizamına hâlel gelmez i'tikâdında iken kendisinden sonra türlü türlü uygunsuzluklar yüz gösterdi. Yerine ikâme eylediği Besternos hasımlısının hücumuyla mecruh ve Atinadan matrûd olduğundan on sene kadar ötede beride dolaşıp [135] cem' eylediği kuvve-i 'askeriye ile Atina'ya 'avdet ve hasımasına galebe ile bi'l-istiklâl icrâyı hükûmet etmeğe başladı. Sülün seyahatinden 'avdet eyledikte her iş vazi' ettiği noktadan erilmiş ve Bisteranos Erhunların hükmünü yed-i ihtilâsına alıp zirve'i istibdâda çıkmış olduğunu görmüştür.

Lakin Bisteranos kuvve-i istibdâdiye ile zemâm-ı idâreyi tamamıyla yed-i istiklâline aldıktan sonra Sülünün Kavaneyn ve nizâmâtını muhafazaya başlayıp 'adl ve mürüvveti iltizâm eyledi.

Zamânında Atinalılar hayli rahat ve sa'adet bulmuşlardır. Etrafindan topladığı hükûma ile serâyını bir medrese'i hükûmete döndürmüş ve şa'ir Omirosun ol vakte kadar şunun bunun yedinde müteferrik olan iş'arının ekserini bir yere cem' ettirmiştir. Bisteranos (1149)da vefât ederek yerine oğulları Hiparus ve Hipyas halef oldular.

Hipyarhos Atinalı bir karı hakkında ba'zı gûne fenalık gösterdiğinden mezbûrenin karındaşı Aristobiton ba'zı eşhâs ile bi'l-ittifâk milletçe icrâ olunan bir alayda Hiparhosu urup öldürdüler.

[136] Hipyas karındaşının intikâmını almak için mezâlimini çok ileriye götürdü. Atina ahâlisi Ispartalılardan isti'ane ile Hipyas'ı tard eylediler. Hipyas ol vakit Fars padişahı bulunan birinci Daraya ilticâ eyledi. (1132)

Lakin Hipyas tard olunduktan sonra Atina'da idâreye sükûnet gelmeyip ru'sadan Kılístinos ve Ísagorsun her birisi Kalay hükûmetinin bir tarafına yapışıp keşâkeşle mu'arazaya başlamış oldukları halde kalístinos galebe ve isagorsi tard etmekle Kalay hükûmet yed-i istiklâlinde kaldı. (1130)

Kalístinos Sülûnün nizâmâtını ba'zı mertebe ta'dil ile senatonun a'zâsını beş yüz nefere ve ahâlinin esnâfını on kısma iblağ etmiştir. Şu taksim her kısımdan bir fırka 'asker ihrâcını teshil eylediğinden Atina'nın kuvve-i 'askeriyesi büyüdü.

Bu sırada tarik-i takdimde yürümeğe çalışan Ispartalılar hükümdârları Kalyominis kumandasıyla Kalístinos ile mu'arazaya kıyâm ederek Atinalılara karşı harben mağlub oldular. Şu mu'arazanın bedâyet şüyü'ünde asyayı sağırada bulunan Hipyas bi't-tekrâr hükûmeti yakalamak hülyasıyla Atinaya [137] doğru gelir idi. Ispartalıların mağlub olduklarını işittikte yine Daranın yanına gitti. Dara ise o aralık Yunanistanı istilâ etmeği kararlaştırmıştı. Hipyasın dehâlet ve teşviki efkârına bir kat daha kuvvet verdi.

Binâ'en'aleyh (1112)de Farslarla yunaniler beyinlerinde muhârebeler başlamıştır ki atide beyan olunacağı veçhile şu muhârebeler çok zamân imtidâd eyledi.

-11-

Isparta Coğrafyasıyla Farsların Tecavüzlerine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

Kable'l-Hicre

(1112-2502)

Isparta şehrinin mevki' Lakdomuna denilen medine'i kadîmedir. Vaktiyle Lakonya memleketinin ka'idesi ve Peloponis dâ'iresinin en büyük medinesi idi.

Medine'i mezkûre İnos ve Tinaz nehirlerinin denizden yirmi mil mesafe bu'dunda mensub oldukları Eyuret nehrinin sağ tarafında altı mil muhiti bulunan bir vadi içinde idi.

[138] Şu vâdi şarken ve garben Taykit ve bürütün silsileleriyle mahdutturlar.

Ispartalıların harise'i memleket i'tikâd ettikleri Filkiyekus heykeli şehrin sağ tarafında vaki' Akropolis tepesinde idi.

Akropolis tepesinin kurbunda heyâkel ve temâsil ile memlû bir bak'a var idi. Ispartalıların senâtoları ve kuzata mahsus meclisleri şu bak'ada tecmi' ederler idi. Mevki' mezkûrda farslardan iğtinâm eylemiş oldukları mallardan yapılmış bir revâk ve ma'budât-ı yunâniyenin a'zami olan Eplone ikrâmen genç oğlanların ve kızların rakslarına mahsus- Hurs nâmıyla ma'ruf- bir meydan dahi var idi.

Ispartadaki ebniyenin büyükleri Neptun heykeli ile bir tiyatro idi. Bunlarda devâze'i şehrin yanında bulunan Delb nâm mahalde bina kılınmışlar idi.

Ispartalılar “ nakisü'l-a'zâ doğan çocukların vatana fa'ideleri olamaz” diyerek hayatlarını istemediklerinden öyle çocukları ilgaya mahsus Isparta civârında Deromes demekle ma'ruf meydân içinde bir büyük çukur var idi.

[139] Kal'a ve istihkâm ahâlinin şecâ'atini izâle edecek şeylerdir i'tikâdıyla Ispartalılar kal'aya i'tibâr etmezler idi.

El-yevm şehr-i mezkûrun mevki' kadîminde ba'zı asâr-ı 'atikaddan başka bir şey yoktur. Eski Isparta'nın enkazından yapılmış olan müstera medine'i mevcudesi mevki' mezkûrun dört kilo metre be'idindedir.

Kornifusun oğlu Esperton hicretten (2502) sene mukaddem zikrolunan vâdiye gelerek başında bulunan galebelikle bi'l-ittihâd Isparta şehrini bina eyledi. Isparta hükümdârlarının birincisi budur. Bunun teşkil eylediği 'â'ile-i hükûmet Heraklid tâ'ifesinin o havâliyi istilâ ettikleri zamâna kadar mümted olmuştur.

Ispartondan sonra Lilkos, Milis, Eyotas, Lakdomon tertip üzere hükûmet eylediler. Lakdomonun bedâyet hükûmeti (2199) târihindedir.

Isparta medinesi lakdamon zamânında tevsî' etmiş ve Lakdamonun şöhretini almıştır. Lakin Omiros iş'arında Isparta ile Lakdamon Medinelerini başka gösteriyor.

Ba'zı muvarrihlerin rivâyetine göre Isparta arazisinde ibtidâ Lice tâ'ife-i mütevattın ve Lilkos tâ'ife-i mezkûrenin [140] birinci hükümdârı idi. Jüpiterin oğlu

Lakadmon Isparta şehrini bina ve nâmına nisbetle Lakadmon tesmiye eyledi. Bina'en aleyh tâ'ife-i mezkûre dahi Lakadmoniler nâmiyla müştehir oldular.

Lakadmon 'â'ilesinden gelen hükümdârların son kisi olan Tiyaminos zamânında devirleriyle Heraklid tâ'ifesi oraları istilâ etmişlerdir. Şu istilâ sırasında Lakonya memleketi Heraklid Kumandanlarından Eristodimis'in hissesine isabet eyledi.

Eristodimis esnâyı muhârebede fevt olduğundan oğulları Eyoristis ile Perokilis bi'l-iştirâk hükümdârlıkta bulundular. Şu iki hükümdârın her birisinden bir 'â'ile-i hükûmet inşî'ab etmekle 'â'ilenin birisi Eyoristisid, diğeri Proklisid nâmlarıyla ma'rufturlar. Hepsinin isim ve târihlerini muşa'ar aşağıda bir cetvel derç edeceğiz.

Heraklid ve Dori tâ'ifeleri Isparta dâ'iresini istilâ eyledikleri vakit oralarda bulunan Lakolu ve Eha'i kabilelerini taht-ı hükûmete alarak cizyeye rabt ve ister istemez hizmet-i askeriyede istihdâm eylediler.

Eyoristis ve Prokolis vefât ettikten sonra 'â'ileleri bi'l-iştirâk hükûmet ederken aralarında husumet kapısı [141] açıldığından şu kapı Lıkargos'un zamânına kadar açık kalmış ve onun vaktinde kapanmıştır.

Lıkargos hükümdâr değil idi. (1506) târihinde vefât eden Isparta hükümdârı Polidkotosun karındaşı idi. Polidkotos vefât eylediği vakit zevcesi hamile olduğundan onun hamlinden başka meydanda varis-i malik olacak evladı yok idi. Likogos hamil mezkûrun veladetine intizaren emur-ı hükûmeti nibâyet suretiyle idâreye başladı. Zevce'i mezbûre Likargosa numâyân olan meyil ve 'alâkası üzerine çocuk doğduğu vakit hafiyen 'idâm edilmek ve hükûmet Likargosa kalmak üzere izdivâca talep gösterip şu talebi Likargosa açtıkta Likargos pek çirkin gördü ise de kerhini meydana koysa mezbûre çocuğa bir ihânet eder mutala'asıyla zamirinde olanı ifşâ etmeyerek çocuk dünyaya geldikte kendisi hafiyen i'dâm etmek üzere yanına göndermesini mezbûreye ifade etti. Çocuk tevellüd ederek yanına gönderildiğinde Likargos derhal erkân ve a'yânı cem' ile "Isparta'nın hükümdâr-ı meşru'u şu çocuktur" deyu i'lân ve çocuğu Harla'os tesmiye ile bi'l-muhafaza emur-u niyâbeti idâreye devam eyledi.

Bunun [142] üzerine hakkında mezbûrenin tahdis eden husumeti rahatsızlığını muceb olduğundan Ispartayı terk ile Girit ve Mısır taraflarına girmiştir.

‘Azimetinden sonra Isparta’nın her tarafını fesâd istilâ eylediğinden ahâli Likargosu celb ile emur-ı niyâbeti kendisine tefviz ettiler. Binâ’en‘aleyh Likargosun vazî‘ eylediği nizamâtın hüsn-i idâreci büyük te’sirâtı görülmüştür.

Nizâmât-ı mezkûrenin hülâsasî “ ahâli üç şu‘beye munkasım olup birinci şu‘be olan Isparta’da sâkin fatihler (Heraklid ve Doriler) tâ’ifesinin bir kısmı me’muriyât-ı ‘umumiye ve diğer kısmı ‘askerlik hizmetlerinde kullanılmak, ikinci şu‘be ‘ad edilen Isparta’ya civar Medinelerde sâkin bir yasî (Lakoni) tâ’ifesi hürriyet tameyi ha’iz olup fakat kuvve-i siyasiyeden hissedâr olmamakla berâber zira‘at ve sana‘atle bi’l-iştigâl ellerindeki araziden hükûmete vergi vermek ve muhârebe zamânlarında teçhiz-i ‘asker hizmetinde bulunmak ve üçüncü şu‘be ‘ad olunan Helosiler (köleler) takımları Isparta’da sâkin olanlara ‘a’it araziye zira‘atle ba‘zen mesalih-i ehliye ve harbiye hizmetlerine kabul edilmek” maddelerinden ‘ibâret idi.

[143] Bu nizâmât ile Ispartalıların arazisi 9000 hisseye taksim olunup ahâliden otuz yaşına ayak basanların şu hisselerden birisine ortak edilmesi ve bunların her birisi nizâmât-ı mevzu‘aya itâ‘at ve ‘askerden ma‘arîf tutulmaları, mevludleri kuvvetli olmak için nisvânın jimnastik ile işgâl edilmeleri gibi bir takım nizâmât-ı ‘umumiye dahi vazî‘ olundu.

Ve kezâlik on sekiz a‘zadan mürekkib bir divân teşkil olunarak şu divânın riyâseti hükümdârlara tahsis edildi.

Nizâmât ve kava‘id mezkûre hükmünce o târihinden i‘tibâren Isparta idâresi bir cumhuriyet şekline girmekle hükümdârlar o cumhuriyetin re’isi olmuşlardır. Bu icrâ‘at ile ihtilâf sevdâsında olan mukaddemki hükûmet-i müşterekenin ihtilâfâtı dahi ber taraf olduğundan Isparta cumhuriyetine tabî‘ arazinin gittikçe ‘umrânı tezâyüd ve sükkânı teksir ederek çok vakitler nizâmât-ı mezkûreye hâlel gelmedi.

[144]

-12-

Misine Muhârebeleri Ve Ispartalıların Bakiye'i Vuku'at Ve Ahvâli

Kable'l-Hicre

(1112-1346)

Hicretten (1346) sene mukaddem Ispartalılar ile Misinalılar aralarında bir muhârebe kapısı açılmıştır.

Şu iki hükûmetin hudûdu üzerinde bulunan bir çayırda Misina zenginlerinden Polikar nâmında bir şahsın çobanları öküzlerini otlatıyor idi. Çayır sahibi hem çobanları hemde öküzleri satıverdi. Polikar hakikat-i hali öğrendikte iddi'âya kıyam eylediğinden öküzlerin behâlarını tesviye etmek üzere çayır sahibi polikârın beraber alıp götürdüğü oğlunu hudut başında öldürdü. Polikâr Isparta hükûmetine müraca'at etmiş olduğu halde da'vâsına kulak bile verilmediğini gördükte hudûda çekilip Ispartalılardan eline geçeni i'dâm ve ahz-ı intikam eyledi. Isparta hükûmeti polikârın taraflarına teslimini Misina hükûmetinden iddi'aya ısrar eyledikte onlardan şu talebin tervicini iltizam etmediler.

[145] Bu sebepten ötürü Ispartalılar Misina aleyhine i'lân-ı harb ederek askerle hudûdu tecâvüz ve merkez hareket olmak üzere dağ tepesinde bulunan Emfe kasabasını istilâ eylediler. Misinalılar evvel emirde Ispartalılara karşı duramadıklarından Lakonya bilâdında yağmagirlikle meşgul oldukları halde sonra kuvve-i kalbiye hâsıl eyledikleri cihetle bir gece içinde bağteten düşmana mukâbil bir istihkâm inşâ ve arkasından Isparta askeriyile harbe i'tinâ etmişlerdir. Bu mu'amele Isparta askerinin gözlerini yıldırıldığından muhârebeden ferağat ve memleketlerine avdet ettiler ise de rast gelenin lum ve Takbihine tesadüf eylemeleri bi't-tekrâr Misinalılar üzerlerine hücum etmelerine sebep oldu. Birinci muhârebede galip ve mağlub ma'lûm olmadı. İkinci muhârebede Misinalılar büyük zayı'ata tesadüfle ovada bulunan şehirleri düşmana bırakıp İtumi dağına çekildiler.

Güya muhârebede galebe kazanmaları hükümdâr familyasından bir kızın cehennem ma‘buduna kurban edilmesine mütevekkif idüğünü hatef gaybi haber vermiş imiş. İsmine kar‘a isabet eden bir bakire kızın babası rüşvetle ma‘budlarından müsa‘ade kazandığından şu kızın hükümdâr neslinden olmadığı Misinalılara ihbar olundu.

[146] Hükümdâr familyasından Aristodimos vatanın selameti için kendi kızını cehennem ma‘buduna takdim etmek istedi. Nişanlısı kızın bekrini daha evvel izâle etmiş olduğunu ortaya atması Aristodimosun namusuna dokunmuş olması kızı öldürmesini muceb oldu. Hatef gaybi ise böyle bikri izâle edilmiş bir kızın öldürülmesini cehennem ma‘budu kurban ‘ad edemez haberini verdiğiinden o sırada ‘inde’l-muhârebe maktûl olan hükümdârın yerine Aristodimosun iddi‘a eylediği hak verasetini kızını kat etmesi cinayeti iskât eyledi. Bundan sonra Aristodimos- kızı siyahlar giymiş, göğsünü, yarasını göstererek calib-i hüzn olacak mu‘amelede bulunmuş olduğunu görmekle Aristodimos bu ru’yadan olacağını ve kızı haksız öldürdüğünü bi’l-istidlâl kızın kabri üzerinde nefsinı katl etti.

Yukarıda gösterildiği veçhile Misinalılar bozulduktan sonra eytumi dağına çekilmişler ise de orada dahi mukâvemet edemediler. Ve memleketlerini düşmana terk ile Ispartalıların ayadı’i esaretlerinde kaldılar.

Misinalılar kırk sene müddet Ispartalıların kayd-ı esaretleriyle bağı kalıp sıkıntıları tahammül olunacak dereceyi geçti. [147] Hükümdârları neslinden besaletine i‘itimad eyledikleri aristominisi üzerlerine kumandan intihâb ve Ispartalılara karşı i‘lân-ı ‘isyân eylediler.

İki taraf arasında yüz gösteren muhârebelerde Misinalılar galebe eyledi. Aristominis’in şu muhârebelerde gösterdiği şeca‘at hakkında ‘umumun takdir ve ri‘ayetini celb etmekle vatanına ‘avdet ederken tâ’ife-i nisvân yolları çiçeklerle tezyin ve istikbâl eden efrâd muzaffariyetini alkışlarla tahsin etmişlerdir.

Lakin Misinalıların Ispartalılar ‘aleyhlerinde kökleşmiş olan düşmanlıkları hiçbir veçhile za’il olamadığından aralarında bir büyük muhârebe daha vuku‘ buldu. Bu muhârebede yine Misina ‘askeri galebe etmişken kol kumandanlarından ba‘zılarını

Ispartalılar akçe ile kendilere meyil ettirmeleri galebenin öte tarafa yüz çevirmesini muceb olmuştur. Şu mağlubiyetten sonra Misinalılar İra dağına çekildiler.

Aristominis oradan arkası kesilmeksizin Isparta memleketine akın salmağa devam ederken iki def'a esir olur kurtulmuş ve nihayetü'l-emir mecruh olarak bir gece İra kal'asında uyur ve havanın pek ziyâde yağmurlu olması cihetiyle böyle [148] vakitte düşman hücum edeceği hatırlara bile gelmeyip herkes 'âlem-i istirahatte lakaydane bir surette zevkiyle meşgul bulunur iken esirlerden birisi fırsat vakti olduğunu o civardaki Isparta ordusuna bir takrib ile haber verdi.

Ispartalılar kazayı nâgihânı gibi bağteten hücum ve kal'eye duhul eylediklerini Misinalılar görmeleriyle beraber ıslahaya sarılıp üç gün üç gece muhârebeye devâme eylediler ise de galebe edemediklerinden Aristominis düşmanın muvaffakiyetle zekûr ve nisvânı bi'l-istishab oradan Rodos'a 'azimet ve memleketlerini Ispartalılara terk ettiler.

Bu mağlubiyetten sonra Misina hükûmeti külliye munkariz ve ahâlisi Ispartalıların haricgüzârı olmuştur. Bunlar evkât-ı mesâlimette Ispartalıların yerlerini ekerler ve muhârebe günlerinde himâyetlerine müte'allık hizmetlerde bulunurlar idi. Şu ahvâl-i mahkûmiyet iştimal Misinalılara nefislerini hayatlarından bıktıracak derecede te'sirâtı müstelzim oldu.

İçlerinden büyücek bir cema'at ayrılarak bir kısmı Arkadaya, diğer kısmı Alman taraflarına gittiler. Almanyaya gidenler Zenkli şehrini yapıp orada ikamet etmekle şehr-i mezkûr onlara nisbetle şöhrat verdi.

[149] (1225) târihlerinde Ispartalılar Arkadiyanın Eyuret vadisinden yukarıda ki yerleri istilâ eylediler. Ve o yerler ahâlisi naçar ve nahoh Ispartalılara mutava'at gösterdiler. Bu suret ise Arkadiyalıların merzi'i 'umumileri haricinde olduğu için aharü'l-emir tarafeyn aralarında muhârebeleri intaç eyledi. Lakin 'inde'l-muhârebe arkadiyalılar mağlub olmakla arkadiyanın 'asıması olan Süreyya şehri dahi Ispartalılara itâ'at etmiştir. (1182)

Ispartalılar Ergolide dâ'iresinide harben itâ'atlerine rabt ettikten sonra (1169)den (1146) târihine değin Ergolidelilerle aralarında muhârebeler devam ederek

ergolideliler dahi mağlub ve memleketlerinden Seyre ve Kinorya şehirleri Isparta memâlikine munzam oldu.

Bu futuhât Isparta hükûmetini yunanistanca mertebe’i ‘ulyâda gösterdiğinden hükûmet-i mezkûre Hikmonya (birincilik) ‘unvanını ihrâz eyledi. Farsların târih-i tecâvüzleri olan (1112) sene sene değin artık yunanilerden hiçbir tâ’ife Ispartalılara karşı çıkmadılar.

[150]

-13-

Yunanilerle farslar aralarında muhârebe zuhurundan

Romalıların Yunanistanı istilâları zamânına kadar Yunanistan vakâyı’ı

Kable’l-Hicre

(768-1112)

Yunan kabâ’ilinin ba’zıları Asyayı sağırâda Eyolonya (Sivâs, Saruhan, Aydın)ve Eyolya (Asyayı sağiranın garb cihetinde ki bilâd) dâ’irelerinde müste‘mirat ittihâz etmişler idi. Şu memleketler Lidya hükümdârı Karisosun yed-i istilâsında olduğu halde Fars padişahı Keyhüsrev oraları zabt eylediğinden Keyhusrevin damadı daranın zamânında bilâd-ı mezkûre ahâlileri Fars hükûmetinin boyunduruğu altından çıkmağı arzu eylediler. Ve ahâli-i merkûme Atina, Cezayir bahr-ı sefid taraflarından bi’l-istimdâd gönderilen sefâyin ve ‘askeri kendi kuvvetleriyle birleştirip Farsa tabi’ iskelelerde muhârebeye bede’i ile Farslara müte‘allık Lidyanın ka’idesi olan Serdiş şehrini dahi bi’l-muhâsara ihrâk ettiler.

[151] Dara şu vuku‘ata tahammül edemedi. Yunanistanın istilâsına kıyam ve ol vaktin ‘adeti üzere sefira gönderip itâ‘atlerine delil olmak üzere memleketlerinin toprak ve suyundan birer miktar irsâl etmelerini talep eyledikte yunaniler “ istediğiniz miktar elinizde Efendinize götürünüz” diyerek sefirlerin kimisini kuyulara, kimisini balo‘alara attılar.

O ‘asırlarda Fars devletinin kuvve-i galebesi dünyayı ditrecek derecelerde kesb-i ‘azimet ve iştihar etmişti. Yunanilerin kuvveti Farsların kuvvetine nisbetle Keenne lem yekûn kâbilinden iken bu mu‘ameleleri daranın gazab-ı şedidini muceb olmakla dara berren ve bahren kuvvet-i cismiye sevkine teşebbüs ve damadı mardinosun kumandası altında olmak üzere üç yüz sefine ve hayli ‘asâkir-i beriye yunanistana sevk eyledi. Lakin sefâyin-i mezkûre cebel-i esus (ineruz) cihetinde bir büyük fırtınaya tesadüfle berbâd olduğu gibi kuvve-i beriyede Makedonya taraflarını dâ‘ire-i itâ‘ate ba‘de‘l-idhal Atina ve Ispartaya doğru açmalarıyla beraber yunanilere karşı münhezim ve perişan oldular.

Dara (1112) senesinde Datis ve Ertigon nâm kumandanlar kumandalarıyla altı yüz sefine ve bir cism-i kuvve-i beriye [152] tertib edip Yunanistan’a sevk eyledi. Şu kuvve-i ‘azime Erişbil (Osikanya) cezâ‘irine bi‘l-hücûm oralarda hayli yerlerin istilâsıyla ahâliyi esir ve bilâd-ı Farsa tesyir ettiğinden sonra atika sevâhiline teveccüh ediverdiler. Farsların yüz on bin neferden mürekkib bir kuvve-i beriyeleri yunanistandan matrud Hipyas kumandasıyla ilerledi. Atinalılar Ispartadan isti‘ane eyledikte Ispartalılar her ne kadar mu‘avenet va‘dinde bulundular ise de ‘asâkir-i mu‘avene muhârebe zamânına yetişemedi. Hipyas ordu-i mezkûr ile bilâd-ı yunaniyeden sahil-i bahırde ve Atinanın on mil be‘dinde vaki‘ Maraton beldesi üzerine varır varmaz yunanilerin tedarik edebilmiş oldukları on bin kadar mevcutlu ordu milyadisın kumandasında olarak harbe hazırlandı. Farsların kuvve-i cismiyelerine böyle ‘aşırı miktarı ‘askerle mukabelede hatır melhuz iken yunan ‘askeri nefislerini ölüme bi‘t-tavattin harbe karar verdiler. Maraton düzündeki şiddetli bir muhârebe ceryan eyledi. Farslar yedi bin maktûl bırakıp akınç hezimete güriştâr olduklarından gemilere kaçtılar. Hipyas bu muhârebeye maktûl olmuş ve yunanilerin ‘askerce telefâtı ise iki yüz neferi geçmemiştir.

Farslar şu acıyı yutamadıklarından ikinci def‘a olmak [153] üzere hücumlarını tekrâr ve yine hezimet-i kabiha ile memleketlerine firar eylediler. Miltiyadis bu muzafferiyetle büyük şöhret kazandı.

Bundan sonra Atinalılar Farsların cezâyirde istilâ eyledikleri yerleri yedlerinden niza‘ etmeğe kıyam ederek paros ceziresinden ma‘adasınıda ahza

muvâfık oldular. Lakin yunan kuvve-i harbiyesi Atina'ya 'avdet ettikte ahâli Parosun zabt olunamaması için miltiyadisi bi'l-ittihâm nefî ederek erhunların re'isi Timistokalis ve a'yandan Aristidisin himmetleriyle yüz kadar gemi hazırlayıp bilâd-ı Farsa hüçûm edecekleri sırada Dara vefât ve oğlu Ekzer kesis cülûs etti. Ekzer kesis Yunanilerden intikam almağa teşebbüsle dört sene müddet ve o uğurda çalışarak bin iki yüz sefine ve iki milyon kadar 'asâkir-i beriye istishab ve bilâd-ı yunana doğru hareket eyledi.

Atina'ya yakın bir mahalle kadar ilerleyip Termil Boğazında tarafeyn şiddetle muhârebe eylediler. Yunan 'askeri pek az idi. Mukâvemetlerden tahfize medâr olmak üzere tutmuş oldukları boğazın zabtını teshil edecek bir tarik bir yunanlı tarafından hıyanetle Farslara gösterildi. Ekzer kesis [154] o yoldan yunan ordusunun hattı ric'atini kestikte muhârebe-i mezkûrede bulunan Isparta hükümdârı liyonidas yanında ki kuvve-i kalile ile farslara mukabele etmiş ve kendisiyle refâkatinde ki üç yüz nefer Ispartalı harb ede ede telef olmuştur.

Şu muhârebe-i beriye esnâsında bahren dahi fars ve yunan 'askerleri aralarında harb ceryân ederek ibtidâ yunaniler galebe eylediler ise de Liyondasın fevtini işittiklerinde gayretlerine soğukluk geldiğinden Atina sahiline doğru girildiler. Fars 'askerleri rast geldikleri yerleri tahrîb ile Atinaya hüçûm edip orayıda yağma ve ihrâk etmişlerdir.

Lakin Temistokalis kumandasına aldığı kuvve-i bahriye ile Salameyn boğazında Fars donanmasıyla bi'l-muhârebe boğazın darlığından nâşi iraniler sefâyin mevcudelerini istedikleri gibi idâre edemediklerinden Temistokalis şu halden istifâde ve muhârebe-i bahriyeye şiddet i'tasıyla galebe eyledi. (1102)

Ekzer kesis sahilden şu muhârebe-i bahriyeyi seyrediyor idi. Fars donanmasının mağlubiyetini gördükte Mardinos kumandasıyla otuz bin 'asker o havalide bırakarak kendisi kuvve-i bakiye ile firâren bilâdına ric'at etmiştir.

[155] İkinci sene Ispartalı Pozanyas ve Atinalı Aristidis kumandalarında toplanan yüz bin kadar mukatil ile Mardinosun üzerine hüçûm ederek Biyotya ovasında beyne'l-ferikayn muhârebe-i 'azime vuku'uyla mardinos maktûl ve Farslar

tarumar oldular. Yunaniler Biyotya ovasında harb ederken asyâyı sağıri sevâhilinde ki yunânilerden Farslarla bi'l-muhârebe galebe ederek serdişte bulunan Ekzerkesis şu hezimetlerin haberini aldıkta kendi bilâdına 'azimet etmiş ve etba'ından birisinin su'i kasdıyla maktûl olmuştur.

Lakin yunâniler Kars muhârebelerinden geri durmayıp Eyonyalıları Farsların dâ'ire-i itâ'atlerinden çıkmağa tahriş ve haklarında mu'avenetler icrâ ile Kıbrıs ceziresini zecren Farsların yedlerinden aldıktan sonra Bizantiyum (Kostantiniyye) şehrine bi'l-hücûm orayıda yağma eylediler.

Memleketlerine 'avdet eylediklerinde aldıkları gana'im ile Atınayı ta'mir ve tezyin ve iskelesini tevsi' etmişlerdir. Yunaniler şu muzafferiyetlerden sonra gittikçe kuvvetlerini arttırdılar.

Kumandan 'umumi Pozanyas bundan sonra Yunanilerin hakaretlerine tesadüf eylediğinden Fars padişahıyla gizlice muhâbere ederek kendisi valiliğe Yunanistanda kalmak ve ekzer [156] kesisin kızını nikâhla almak şartlarıyla bilâd-ı yunani Fars devletine teslim edeceğine ta'ahhüd eyledi. Yunaniler ba'zı şüpheyi zâhib olduklarından yüz inâsi taht-ı mahkemeye aldılar ise de seririşte bulamadılar. Lakin sonra ba'zı muhâbere evrakını ele geçirdiklerinden üzerine hücum ettiklerinde heykele kaçmış olmakla heykelin kapısını Pozaynasın üzerine sed eylediler. Derûn-ı heykelde aç ve susuz kalıp fevt oldu. Yunaniler heykeli sed ederken birinci taşı Pozaynasın anası vazi' etmiştir.

Yunaniler bundan sonra Timistokalisi Pozanyasın hıyanetine iştirakle ittihâm ve nefi eylediler. Timistokalis nefyinden sonra Fars padişahı ikinci ekzer kesise ilticâ ve ekzer kesis ri'ayet ve memnuniyetle kabul etmekle vefâtına kadar orada kaldı.

Timistokalisden sonra Aristidis erhunlara re'is olup vefâtında Milityadisin oğlu Simon re'is oldu. Ba'zı esbâb üzerine ahâli Simonu 'azl ve nefi ederek yerine Periklisi ikâme eylediler. Ve beş sene geçtikte tahdis eden fesâdât-ı dâhiliyeden nâşi Simoni celb ile 'asker kumandanlığına ta'yin ettiler. Yunaniler bundan sonra da Farslarla hayli muhârebeler ederek muzaffer olmuşlardır.

[157] Bu muhârebelerde Farslara za‘if külli yüz gösterdiğinden ekzer kesis ba‘zı mertebe Ohama zahib olmakla Simon ile bi‘l-muhâbere fîmâ ba‘de Asyayı sağırada ki emlak-ı yunaniyeden el çekmek, emlak mezkûre memâlik-i müstekile olmak, yunan sevâhili denizlerinde Fars gemileri keşt ve güzâr etmemek, farslar hudûd-ı yunâniyede üç milden ziyâde tahatti edememek şurutuyla beyinlerinde mesâliha ‘akd edildi.

Simon Kıbrıs ceziresinde harb ederken mecruh olmakla mesâliha ‘akibinde müte’essiren vefât etmiştir. (1071)

Priklas Atinada Simon’un fevtinden sonra yirmi sene riyâsette kalıp Atina’nın ta‘mirât ve tezyinatına ve tezyid-i ma‘arîfa pek çok himmet eyledi. Son vakitlerinde Atina ve Ispartalılar aralarında nifâk ve ihtilaf tahdis ederek yirmi sene müddet-i muhârebeler vuku‘ bulmuştur. Hurub-ı mezkûre (Piliponis muhârebeleri) deyu meşhurdur.

Korontos ve Korfo cezireleri aralarında muhârebe vuku‘u ve Periklis Atinalıları Korfo ahâlisine mu‘avenete tahriş eylediği cihetle Ispartalılar Atina hakkında zaten muzmir olan hiddetlerini meydana koyup Periklis’in o teşvikini nakz-ı ‘uhde sebep ‘ad eylediklerinden hurub-ı mezkûre tahdis eyledi.

[158] Muharebât-ı mezkûre (1053) senesinde başlayıp (1026) senesine kadar mümted olmuştur. Şu muhârebelerde Isparta, Korontos, Ergosa varınca Mora Vilayetleri bir tarafta ve memâlik-i şimâliyenin ekserisiyle tesâliya ve cezâyir Erşebil (Cezayir Bahr-ı Sefid) memleketleri Atinalılar ile diğer tarafta idiler. Atinalıların kuvve-i ‘askeriyeleri otuz iki bin ve Ispartalıların altmış bin nefer olup galebe ba‘zen Atinalılara, ba‘zen Ispartalılara yüz gösteriyor idi. Galebe’i ahire Ispartalılarda kaldı. Şu galebeden sonra Atinalılar Isparta Hükümdârlarının dâ‘ire-i itâ‘atlerine dâhil olmak üzere beyinlerinde mesâliha mün‘akid olmuştur.

Mesâlihanın takririnden sonra Ispartalılar Atina cumhuriyetini ve nizâmât-ı kadîmeyi ibtâl ile idâre-i memleketi otuz nefer a‘zadan mürekkib bir hey’ete havale eylediler. Hey’et-i mezkûrenin mezâlimi halkı tenfir etmekle Atina ahâlisinden ve

ashab-ı dirayetten Trasibolos ahâli ile bi'l-ittifâk hey'et-i mezkûreyi tard ve cumhuriyetle Sülûnün kanununu i'ade eyledi (1020)

Bundan sonra Asyayı sağırada mütevattın yunaniler Fars padişahı daranın oğlu Ekzer kesis 'aleyhine kıyam ve Ispartadan [159] yardım talep ettiklerinden Isparta hükümdârı Arijilas kumandasıyla mu'avenete giden 'asker birleşerek Farslar 'aleyhlerine i'lân-i harb etmekle bi'l-muhârebe Yunaniler Firikyeyi istilâ ve bilâd-ı Farsa takdim ettiklerinde Ekzerkis havfa zâhib olduğundan Atina ve sa'ir bilâd-ı yunani Ispartalılar 'aleyhlerinde tahrîk eyledi. Binâ'en'aleyh Atina ile Isparta aralarında husumet ve muhârebe başladı. Varijilas kendi bilâdına 'avdete mecbur oldu. Bu madde üzerine Farslar tehlikeden kurtuldular.

Atinalıların şu mu'ameleleri ve Ispartalıların 'avdeti 'akd-ı mesâlihayı da'vet eylediğinden Asyayı sağiri ve Kıbrıs ceziresi Farslara i'ade olunmak ve Heylas ve cezâyir mülhakası memleket-i müstakile i'tibar edilmek, Limnos ve Embiros ve Siroz Atinaya kalmak üzere bir mesâliha 'akd edildi. Şu mesâliha (Entelisdas) nâmıyla şöhret bulmuştur (1010)

Atinalıların ol veçhile Ispartalıları işgal eylemelerinden dolayı meyâne-i tarafeynde muhârebeler yüz gösterdikte memâlik-i Yunaniyeden Teb şehri takviyet bulmağa başladı. Lakin Ispartalılar memâlik-i Yunaniyeyi tamamıyla istilâ fikrinde oldukları halde Tebliler tezâyüd şevketine dayanamayıp bir büyük kuvve-i [160] 'askeriye sevkıyla şehri mezkûru teshir ve Ispartanın bir vilayeti makamına tenzil eylediler.

Ispartadan ta'yin olunan velâtin her türlü mezâlim-i irtikâb eylemeleri Atinalıların gayretine dokundu. Teblilere mu'avenete kıyam edecek olduklarında Isparta hükûmeti Teblileri teskin için mezâlim-i irtikab edenlerin te'diblerini bi'l-iltizâm Teb şehrini yine dâ'ire-i hükümlerinde ibkâ ettiler. Mü'ehhiren a'yân-ı Teb'den İbaminodas ve Bilobidas nâmlarında iki zat kıyam ederek Ispartalıların Teb şehrinde ki me'murlarını harben tard ettiklerinden Teb ve Isparta beyinlerinde muhârebe başladı. Muhârebeler biraz müddet ceryân ederek Tebliler Arkadiya bilâdından Loktera kurbundaki muhârebede bir muzaffariyet kazanıp Isparta şehrinin

kapılarına kadar takdim ve şehri bi'l-ihrak mülhakatını yağma ettikten sonra muzafferen memleketlerine 'avdet ettiler (1001)

Bundan sonra bi't-tekrâr Teb ve Ispartalılar aralarında muhârebeler vuku' buldu. Yine İbaminondas galebe etti ise de esnâyı harbde maktûl olmuştur. Teb şehrinin sututu İbaminondasın bedâyet zuhurunu müte'akib başladığı gibi edbaride vefâtını ta' kib eyledi. (983)

[161] İbaminondas'ın vefâtından sonra Teb ve Ispartalılar aralarında mesaliha mün'akid olup bu mesâliha hükmünce Teblilerin istiklâlleri ba'zı mertebe tenzil etti.

Isparta hükümdârı Erijilas seksen yaşına varmış ve 'ömrünü harb ile geçirmiş idi. Farslarla muhârebe için Mısır taraflarına gittikte orada fevt olmuştur. Ispartanın dahi takdimi anın zamânında idi. Sonra tenzile yüz tuttu.(983)

Şu esnâda Makedonya hükümdârı Astanas üç nefer oğlunu terk ile vefât eylediğinden üçünden birisi Tebliler ma'rifetleriyle müsenned hükûmete oturdular. Ve bunlardan Filib memleketin a'yanıyla rehin olarak Teb şehrine götürüldü. Tefsilâtı (Makedonya) mübhasında yazılacaktır inşallah te'âlâ.

Atina Erhunlarına da'ir yukarıda bahsi geçmişti. Bunlar romalıların Atina bilâdını istilâ eyledikleri zamâna kadar devâme eylediler. Lakin bedâyetinden nihayetine kadar gelenlerin isimlerini gösterecek cetvel yoktur. Fakat (1306) senesinden (916) târihine değin Atina'da Erhunluk etmiş olan zevât üç yüz doksan iki adet oldukları halde bunlardan iki yüz otuz altı 'adedinin ve (1107) senesinden [162] (916) senesine kadar kıyam eden Erhunların isimleri ma'lum olup 'aded-i mezkûr haricinde olanların isimleri meçhûldür.

Ispartanın bedâyet 'ömüranından (983) târihine kadar muharebat ve mu'amelatı beyan olunmuştu. Birinci hükümdâr Espirtonun bedâyet hükûmeti olan (2502) senesinden (1814) târihine kadar Espirton 'â'ilesinden isimleri ma'lum olan hükümdârlar bunlardır.

Ispartada Esperton ‘â’ilesinden

Hükûmet Edenler

Esâmi’i hükümdâran	Bidâyet-i târih-i hükûmetleri	Kable’l-Hicre
Esperton	2502	
Lilkas	2334	
Milis	2302	
Eyortas	2253	
Lakedmon	2199	
Emiklas	2102	
Agalus	0000	
Kınurtas	2037	
[163] İbalus	0000	
Ebukovan	0000	
Tindaros	1950	
Menela’us	1902	
Orestefis	1862	
Tisaminus	1814	

Şu ‘â’ileden sonra zikrolunduğu üzere Ispartayı zabt etmiş olan Herakil evladından Aristodimos vefât ettikte iki oğlu ve ba’dahu onların her birisinden münşe‘ib birer ‘â’ile bi’l-iştirâk hükûmet eylediler. Bunlardan isimleri ma‘lum olanların isimleri ve bidâyet-i hükûmetleri târihleri vech-i âti üzeredir.

Heraklid hükûmeti teşkil eden Aristodimosun

Târih-i cülûsu Kable'l-Hicre (1812)

(birinci 'â'ile)	Bidâyet-i hükûmetleri târihi
Esâmi'i hükümdâran	Kable'l-Hicre
Aristodimos'un oğlu Peroklis	1808
Se'us	
Eyoribon	
Peritanis	1608-1764
[164] Onos	1698
---	0000
Bolidkotos	1529
Harila'us- naibi likargos	1502
Niktederos	1431
Tepobmibos	1392
Zefkisdamis	1345
Anaksidamis	1312
Erahdamis	1273
Enmasiklis	1267
Ariston	1219
Dimaratis	1142
Liyotihdas	1114

Birinci arihidamos	1091
----	0000
----	0000
----	0000
İkinci Ajis	960
Birinci efdamidas	952
[165] Üçüncü Erihdamos	000
Dördüncü Erihdamos	918
İkinci afdamidas	883
Üçüncü Ajis	863
Afridamis	861
Oklidas	856
Zalim likorgos	841
Zalim mihanidas	832
Zalim vabis	813-827
İkinci ‘â’ile	bidâyet-i hükûmetleri târihi
Esâmi’i hükümdârân	Kable’l-Hicre
Eporistis	
Ajis	
Labotas	

--	
--	1608-1808
Dorisos	1608
Ajilas	1579
[166] Arhila'us	1531
---	0000
Tilikas	1475
Alkaminos	1435
Bolidoros	1398
Birinci Orikratis	1346
Anaksenderos	1300
Le'on	1268
Anaksenderidos	1219
Birinci kalyominos	1141
Birinci Ionidas	1113
Telisterhos	1102
Bistovankas	1088
Pozatyas	1041
Birinci Ejisiybos	1020
Birinci Kalyomberotes	1002
İkinci Ejisiybos	993

İkinci Kalyominos	992
Birinci Artiyas	931
Akrotatos	887
[167] İkinci Artiyas	886
İkinci Ionidas	878
İkinci Kılomberotes	865
İkinci Lonidas (saniyen)	861
Üçüncü Kalyominos	860
Ejisyibolis	813-821

Şu târihe değin zikrolunan iki ‘â’ile müştereken Ispartada hükûmet edip ondan sonra ihtilâl zuhuruyla mezkûr ‘â’ilelerin hükûmetleri münkariz olmuş ve 813 da Isparta hükûmeti zabt eden mahanidos İha’iyalularla mâsiniyada harb ederken münhezim ve maktûl olduğundan Isparta Navis nâm zatın yed-i zabtına geçmiştir.

Ceryan eden ihtilâl hükmünü gittikçe teşdid eylediğinden (803) senesinde Yunanistan zirve-i istiklâlden düşmeğe başladı. Romalıların kıt‘a-i mezkûreyi istilâya te‘allık eden efkârlarına kuvvet ve revaç hâsıl olup ahâli-i Yunan bu dahiyeye karşı durmak için son günlerde bi’l-ittifâk pek çok ikdâm göstermişler ise de istiklâllerini muhafaza edemedikleri cihetle kıt‘a-i mezkûre Kable’l-Hicre (768) târihinde romalılar taraflarından zabt edildi.

[168]

-14-

Makedonya Memleketi Kurûn-ı Evvel Târihi

Kable'l-Hicre

(768-1418)

Makedonya dâ'iresi adalar denizinin şimâlinde bir memleket-i kadîme idi. Makedoniler ve Yunaniler komitece aslı vahidden neş'et eylemiş oldukları maznundur. Fakat Yunanistan'ın kurûn-ı evvelde dâ'ire-i medeniyete girmeğe başladıkları zamânlarda Makedonya dâ'iresinde ki ahâli o dâ'ireden mütebâ'id ve yunâniler beyinlerinde berabereden ma'dud idi. Binâ'en'aleyh emfikiyon meşuratında Makedonyalıların hiçbir güne sutları yok idi.

Kurûn-ı evvelde Makedonyalılar hayli 'asırlar hükûmet-i mütezime'i siyâsiye teb'itinde yaşamayıp takım takım içlerinde ki a'yân ve eşrâfın idârelerine tabi' idiler. İş bu eşrafın ise idâreleri bir güne istiklâle merbut olmadığından hükümleri ahâliye tamamıyla nâfiz değil idi. Yalnız muhârebelerde re'islerine itâ'at ederler idi.

Hicretten (1418) sene mukaddem Karanus nâmında bir zat [169] Makedonya da bir hükûmet teşkil eyledi. Karanosdan bede' ile büyük İskender'in babası Felip'in zamânına kadar hükümdârlık edenlerin târihçe şayân-ı beyân olacak vakâyı' mühimmeleri olmadığından yalnız bunların isimleriyle bidâyet-i hükûmetleri târihlerini atide ki cetvelde derç ile iktifâ ederiz.

Makedonya Hükümdâran Kadîmesi

Kable'l-Hicre

(982-1418)

Esâmi'i hükümdârân

Bidâyet-i hükûmetleri târihleri

Karanos

1418

Konos	1388
Tirimas	1350
Perdikas (1)	1217
Ergos (1)	1269
Filib (1)	1231
Ejropas	1198
Elsetas	1178
Emintas (1)	1160
Aleksandır	1088
Perdikas (2)	1074
[170] Erhila'os (1)	1051
Oristes	1027
Erhila'os (2)	1024
Emintas (2)	1020
Porsanyas	1020
Ergos (2)	1012
Emintas (2)	1010
Estanas	997
Aleksandır (2)	992
Peteloma	991
Perdikas (3)	988

İş bu cetvele nazaran Makedonya melûk kadîmesinin yirmi dördüncüsü ‘ad olunmak lazım gelen ikinci Filib meşhur büyük İskenderin babası ve hükümdâr Estanasın oğludur.

Estanasın vefâtı sırasında Makedonyaca bir büyük ihtilâk hüküm yürütüyor idi. Filib ile iki biraderleri aralarında melik için tahdis eden münaza‘anın rahatsızlığı ol ihtilâle munzam olduğundan ahâlinin Teb hükûmetine müraca‘atları üzerine hükûmet-i mezkûreden Pilopidas [171] nâm kumandan refakatiyle ıslah için Makedonyaya ‘asker gönderildi. Pilopidas ihtilâl ve münazaa‘ayı teskin ve Astanasın oğullarından ikinci Aleksandır (İskender)’i Makedonyaya hükümdâr ta‘yin ettikten sonra Filib ile ba‘zı a‘yân-ı memleketi rehin olmak üzere Teb şehrine götürdüler.

Filib götürüldüğü vakit on yaşında idi. Bilopdas’ın hanesinde ikâmet ve fen-ı harbe ve emûr-ı siyâsiyeye da’ir olan derslere devâm ederek yirmi beş yaşına vardığı esnâda Makedonyaca ihtilâl zuhur eylediği haberini almağa Teb’den vatanına firar eyledi. Makedonyaya vusulunde birader zadesi dördüncü Emintas nâm sabi’i nâ balığ hükümdâr idi. Filib emur hükûmeti Emintasa vesayetle idâreye başladı. Birader zadesinin taraftarları şu vesâyet maddesinin ‘aleyhinde bulundular. Kuvve-i cebriye ile Filibi men‘e kıyâm eylediklerinde Filib tedârik eylediği kuvvetle bi’l-mukâbele galebe eyledi. Ahâli ‘umumen ‘arz-ı itâ‘at ve Filibi hükümdârlığa kabul eylediler. Kubeli’l-hicre (981)

Filib bi’l-asale müsned hükümdâriye oturduktan sonra sa’ir memâlik-i Yunaniye’nin kendisine itâ‘atlerini muceb olacak vesâ‘it ve tedâbire teşebbüs etti. O aralık Atina [172] ve Ispartalılar gerek yekdiğeriyle ve gerek Farslarla devam eden muhârebelerden dolayı bir hal-i za‘id iştîmâle tesâdüf etmişler idi. Tebliler ise Ispartalılarla vuku‘ bulan muhârebelerinden nâşi iktidârları mahv olacak bir dereceye gelmişti. Filib Yunan memâlikinde nifakve şikâkın tezyidine çalışmasını maksadına muvâfık gördü. Bu gibi işlerde iktidârlarına i‘timâd eylediği a‘yân memleketini istihdâm ve beriyândan dahi Makedonya memleketinde bulduğu ma‘denlerden altın ve gümüş çıkarıp tahsil-i merama bezl-i nukud ihtimâm eyledi. Filib tedâbir-i

mezkûreye devâmı sırasında kesb-i iştîdâd etmeğe başlayan muharebat-ı mukaddeseyi husul maksadına müsa'îd görüyor idi.

Muhârebât-ı mezkûreye sebep Fusidya ahâlisinin Aplon ma'bedi evkafına merbut ba'zı araziye ayine mugâyir olarak zira'at etmiş olmaları idi ki emfiktiyun mahkemesi kefâret zenûb için ahâli-i merkûme 'aleyhinde kilitli tazminata hüküm vermiş ve şu hükmün infizânı Lokarilerle Teb ahâlisine tefviz etmişler idi. Kosidya ahâlisi hükm-i mezkûre muhalefetle i'lân-ı 'isyân eylediler. Binâ'en'aleyh Fosidya, Isparta, Teb, Tesalya, Lokarya memâlik ahâlileri beyinlerin açılan muhârebe on sene müddet-i imtidâd eyledi.

[173] Muharebat-ı mezkûrenin şiddeti esnâsında Filib intihâz fırsatla tesâlya ve Bizans (İstanbul) havalisine ta'arruz etmeğe başladı. Bununla beraber memâlik-i merkûmeye salahiyet-i resmiye sıfatını ha'iz olmak için kendisinin bir mesalih-i mütevassıt suretiyle kabul edilmesini memâlik-i mezkûre ahâlisine teklif eyledi. Atinalılardan ma'adası bi'l-kabul Filibi emfiktiyun cem'iyeti azalışına da intihâb ettiler. Lakin Atinalıların hatibleri meşhur Dimostin Filib'in desas ve hilekâr olduğunu ve bundan maksadı hürriyetlerini niza' etmekten 'ibâret bulunduğunu derk etmekle mü'esser nutuklarla Atinalıları muhalefete da'vet eyledi. Atinalılar teklif-i mezkûre cevab-ı red i'tâ eylediler. Filib ise memâlik-i sâ'irenin kabulünden bi'l-istifâde teşhiz eylediği 'askerle evvel be evvel ehemmiyet-i mevki'ie maksadıyla mütenâsib olan Termobil boğazını zabta kıyam eyledi. Dimostin bir kuvve-i 'askeriye ile men'ine kıyam ederek Atina 'askerinin boğaza takrib eylediği sırada Filib iş büyüyeceğini ve maksadını derdest için tedârik etmiş olduğu kuvvetin tenâkıs edeceğini bi'l-mülâhaza başka bir fırsata intizaren 'askerini bi'l-muhârebe Termobil boğazından geriye aldı.

[174] Bundan sonra Lokarya ahâlisinin bir takımı Apolon heykelinin ba'zı arazisine vazi' yed eylediler. Emfiktiyun mahkemesi bunlar hakkında dahi hüküm-i sâbıkı i'tâ eyledi. Lokaryalıların kabulünden istinkâfları hurub-ı mukaddesenin tecdidine sebebiyet verdi. Bu def'aki muhârebelerde Filib 'asâkir-i müctemi'aya kumandanlığa çağırılmakla aldatmak maksadıyla ibtidâ ba'zı mertebe 'adem kabul sureti gösterdi ise de ikinci def'a vuku'bulan teklife muvaffakat erâ'e ve beyutya ve fusidya memâlikine 'asker sevk etti. Teb ahâlisi ise Filib'in bu hareketinden dehşete

tesâdüf ettiler. Dimostinin tahrîkiyle Atinalılar Filibe muhalefet ve tertib ettikleri otuz bin ‘askeri Filib üzerine sevk etmekle Beyanya medâyin şimâliyesinin birisinde telâkki’i tarafeyn vuku‘bulup iki taraftan işi‘al nâ‘ire’i kıtal olundu. Filib galebe ederek Atinalılar mağlub ve münhezim oldular (960).

Filibin taraf taraf gösterdiği galebe üzerine memâlik-i yunaniyenin cümlesi dâ‘ire-i itâ‘atine dâhil olduğundan yunan ahâlisinin kendi yüzünden tesadüf eyledikleri mesa‘ibi ahâli-i merkûmeye unutturmak için Farslar ‘aleyhlerinde bir meclis-i meşûret ‘akd etmekle meclis-i muhârebeye [175] karar i‘ta ve şu muhârebede Filib’in kumandanlığını kabul eylediler. Lakin kumandanlığına da‘vetini muşa‘ar evrâk vasıl olmazdan mukaddem etba‘ından Pozanyas Filibi urup öldürdü. (958)

-15-

Büyük iskenderin vakâyı ‘-i târihiyesi

Kable’l-Hicre

(945-958)

İskender kable’l-hicre (978) târihinde Filib’i n zevcesi Olmibyas’dan tevellüd etmiş ve tedris edecek sene vasıl oldukça hükm-i meşhur Aristo’nun ta‘lim ve tehzibine tevdi‘ olunmuştu. Tahsil-i kemâlat edebiye ve siyasiye ile bir şab cemil olduğu halde pederinin vefâtında câlis-i serir hükümdârı oldu. (958)

Dimostin ahâliyi Filibe itâ‘atten tahzir ettiği gibi İskendere dahi itâ‘atten tahzire devam eyledi. İskender’in cülûsundan sonra Trakya ahâlisi revayı ‘isyân gösterdiler. İskender (30000)‘askerle üzerlerine gidip Teb şehrini teshir ve tahrîb ve ahâlinin çoğunu furuht idi verdi. Bu iktidâr ve şiddeti gördüklerinde yunan bilâd [176] bakiyesi korkularından taraf taraf kendisine revâyı itâ‘at göstermeğe başladılar.

Binâ‘en‘aleyh Korontos şehrinde ‘umum-i memâlik-i Yunaniyeden celb ve teşkil olunan cem‘iyet-i devliye mukaddema Filibe tevdi‘i kararlaştırdıkları ‘asker kumandanlığını İskenderin yed-i besâlet ve iktidârına teslim etmeği tensib eylediler.

İskender şu vazife’i mühimmeyi bi’l-kabul pederinden kalma hazineyi tedârikât-ı ‘askeriyeye sarf ile tertip eylediği (30000) piyâde ve (6000) süvâri ile ibtidâ Travada ahâlisine ‘azimet ve Tru’a muhârebesinden maktûl yunanilere ikrâmen zebh-i karabeyn ettikten sonra yüzünü memâlik-i Farsa çevirdi.

Fars padişahı üçüncü dara İskenderin harekâtından haber aldıkta istihza ve iskenderi “sabi mecnun” deyu yâd etmeğe başladı. Ve (300000) nefer mukatil teçhiziyle Asyayı sağırada Garanikos Nehrinin kenarında muhârebeye hazırlandı. İskender’in ma’iyetinde ki kumandanlar daranın kuvvet ve şevketini tahkik ettikte İskender’e müraca’atle şu kuvve-i cismiyye otuz altı bin ‘askerle mukabele tehlike’i ‘azime bî müntec olacağını bi’l-ihâtâr mukabele suretiyle [177] muhârebeden sarf-ı nazarla şebhun göstermelerini istizân ettiler. İskender “ben öyle muvaffakiyet hırsızlığını kabul edemem” cevabını verdi. Nehr-i mezkûr kenârında tarafeyn karşılaşp aralarında ceryân eden kîtâl-i şedidde daranın ‘askerinden (200000) ve İskenderin ordusundan pek az maktûl olduğu halde daranın kuvve-i mevcudesi münhezim ve perişân oldu.

Dara bu hezimetin acısını çıkarmak üzere ikinci sene (600000) mukatil ile Kilikyada vaki‘ Ayas kasabası kurbunda İskender’in ‘askeriyle bi’l-muhârebe daranın ordusu akbah suretle münhezim olmuştur. Ve daranın ana ve zevcesiyle kızları esir düştüklerinden İskender bunlar haklarında fevk‘alade hürmet ve ri‘ayet göstermiştir.

Dara inhizâm ve firardan sonra ana ve zevcesiyle kızlarını kilitli fidye ile kurtarmak tedbirine teşebbüs eyledi ise de İskender teslimlerini daranın bi’z-zât ‘azimet etmesine te‘allık etti. Dara bu surete cür’et edemedi.

İskender’in Fars ‘askerine karşı galebe’i mezkûresi Sur şehrinden ma‘ada Suriye bilâdının tamamıyla kendisine itâ‘atlerini muceb oldu. Sur şehride yedi ay [178] muhâsara ile teshir ve tahrîb edildi. Bunu müte‘akib gaza şehri isyân etmekle iki ay muhâsara ve ‘unvaten feth olunarak ahâliden (100000) nefsi köle ve cariye deyu furuht ve hükümdârı Banis akbah te‘azzib ile i‘dâm olundu.

İskender Kudüs'ün fethine yüz çevirdikte re'is ihbar elbise'i resmiye ile istikbâl ettiğinden haklarında mu'amelat-ı cibriyeden taraf-ı nazarla mazhar-ı te'min oldular.

Bu fütuhatin hitamında 'askerle Mısır'a teveccüh eyledi. ahâli bilâ mukâvemet kapıları açıp şehri teslim ettiler. İskender ba'de'l-teslim sahrada vaki' Jupiter heykeline giderek zebh-i karabeyn ve kendisini Jupiter'in oğlu deyu yâd etmelerini köhneye teklif etmekle ol veçhile telkib olundu. Fakat heykel mezkûre giderken tesadüf olunan kumlu yerlerde hayli 'askeri telef olmuştur. İskender bundan sonra İskenderiye şehrinin mevki'ine 'azimetle şehir-i mezkûre nâmına nisbetle vazi' esas eyledi.

İskender fütuhât ve intisarat mezkûreden sonra bi't- tekrâr dara ile muhârebe etmek üzere Fars bilâdına gittikte dara ferâtın cânib-i garbisinde ki memâlikini kâmilten terk etmek [179] şartıyla sulha talip oldu. İskender kabul etmediğinden dara alâ ihtilâfû'l-akvâl cem' eylediği altı yüz bin nefer 'askerle müdafa'aya kıyam etmiş olduğu halde İskender'in erebiyle tabi' Gogamla sahrasında tesadüf olunan altmış bin mevcutlu bir ordusuna karşı pek büyük bir inhizâma düçar ve bâkteriyane havalisine firar eyledi. Firar ederken ümerasının gadriyle ne veçhile mecruhen vefât eylediği Keyanyan mübhasında zikrolunmuştur.

İskender fütuhât mezkûre ile kana'at etmeyerek Hinde 'azimetle çok yerlerini feth etti. Ve müşrik tarafına doğru fütuhâtını temdid niyetinde olduğu halde Mişak seferinden 'askerin usanması arzusuna mani' ve ric'atini muceb oldu. 'avdet ederken bilâd-ı Farsın meşhurlarından Perisyolpelis medinesini ihrak etmiştir.

Bundan sonra Babil Şehrine 'azimet eyledi. Şehr-i mezkûru ta'mir ile 'âsime-i devlet ittihâzını murâd ederek kilitli 'amele cem' ile i'mara başlamış ve o sırada Kartâcna ve Avrupada İspanya ve İtalya memâlikinin feth ve teshiri tasavvurunda da bulunmuştu. İnkiza'i 'ömrü şu makasidinin vücut pezir olmasına mani' olmakla hükûmetinin on üçüncü ve 'ömrünün otuz [180] üçüncü senesi Babilde vefât etmiştir. Kable'l-hicre(945)

İskenderin Vefâtından Makedonyayı Romalıların

İstilâlarına Kadar Ceryân Etmiş Olan Vakâyı‘

Kable’l-Hicre

(768-945)

İskender vefât ederken yerine kimin hükümdâr olacağını vasiyet etmemiş ve zevcesi bulunan Rüksana (Daranın kızıdır) hamile bulunmuştur. Erkân-ı devlet İskender’in heyn-i vefâtında parmağındaki mührünü çıkarıp ümeradan Pirdikasa bi’l-i’tâ hükümdâr ta‘yin edinceye kadar yedinde kalmasını tensib eylediler. Hamlin zuhuruna intizaren Perdikas tarafından niyabet suretiyle idâre-i emûr olunması bahsinde ümerânın ittifâkı hâsıl oldu. ‘askeri takımı buna razı olmayıp İskenderin birâderi Erhidâsın hükûmetini talep ettiler. Erhidâs her türlü iktidârdan bi behre bulunmuş olduğu halde bi’l-zarur onun hükûmeti kabul olundu. Ve Perdikas mu‘avin hükûmet oldu.

Perdikas memleketi otuz dört vilâyete bi’t-taksim İskenderin [181] ümerasından her birisini bir vilâyete vâli ta‘yin ve irsâl ve emûr hükûmeti kendi yed-i ihtiyarında idâreye devam eyledi.

Rüksana o sırada bir oğlan çocuğu tevellüd ettiğinden babasının ismiyle tesmiye edilerek Perdikas çocuğu kendi dâ’ire-i vesayetne aldı. Biraz sonra Perdikâs ‘aleyhinde bir dâ’ire-i buğuz ve hased açılarak bu dâ’ire gittikçe vasi‘at bulmakla hilafkirleri i‘dâmı suretini aramağa başladılar. Bu cem‘iyyetin re‘isi- İskender Makedonyadan çıktığı vakit orada vekil-i hükûmet ta‘yin etmiş olduğu- intipatir idi.

İskender’in vefâtı şayi‘ oldukça intipatir Makedonya’da Perdikas’ın ‘aleyhine kıyâm imâresi gösterirken Yunaniler istiklâl sâbıklarının i‘adesi arzusuna düştüler. Atinalı hatib Dimostin da‘vayı hürriyet ve istiklâle kıyam etmeğe teşvik ile hepsi ayağa kaldırdı. Atinalıların kıyam etmeleriyle beraber yunanistanın bilâd-ı sâ’iresi ahâliside o da‘vayı alkışlayıp Atinalılara muvaffakiyet ve cümlesi yed-i vahid gibi ittihad ve ittifâk eylediler.

Perdikas'ın izâlesi için Makedonya teşkil eden cem'iyet-i muhtelif Yunanistanda 'alevlenmeğe başlayan ateş-i ihtilâfa [182] karşı kendi fikirlerini takdime cür'et edemediler. Entipatir evvel be evvel o fesâdatın izâlesini iltizâm ederek cem' eylediği 'askerle tesâyülen i'malinden lâmiyâde akvâm-ı müttefika ile harabe tutuştu. Kendisi mağlub ve refakatinde ki ser 'asker Yunat maktûl olmuşken mü'ehhiren kumandan Karatid ile Karatun'da tekrâr muhârebe vuku' bulmakla akvâm-ı müttefika bozulup tarumar oldular.

Entipatir'in şu galebesinin te'siriyle tesâlya ahâlisi dâ'ire-i itâ'ate dâhil ve Atinalılarda dahi muvaffakat zaruriye hâsıl oldu. Masarîf-ı harbiye muhalefet göstermiş olan akvâm-ı müttefika'ı merkûmeden alınmak ve Makedonya 'askeri bilâd-ı yunandan Munihyada ikâme edilmek ve bunları fesada teşvik eden hatip Dimostin ile Hipar Entipatire teslim olunmak şartıyla bi'l-mesaliha def' cidâl edildi. Dimostin ve Hipar firar ettiler ise de hipar derdest ve i'dâm olunup Dimostin ele geçeceğini anladıkta Kalurya ceziresinde vaki' Nebtun heykelinde nefsinı tessim eyledi.

Entipatir şu işleri gördükten sonra fimâ ba'de muhalelfette bulunmalarına dair İtolya ahâlisinden dahi sulhan te'minat istihsâl ve artık asyada Perdikas ile muhârebe esbâbını [183] istikmâle isti'câl etmiştir. Lakin cem' eylediği 'askerle Perdikas üzerine i'lân-ı harb eyledikte 'inde'l-muhârebe mağlub oldu. Perdikas dahi mü'ehhiren kendi 'askeri beyninde fesâd zuhuruyla maktûl olmuştur. (942)

Perdikas vefât ettikten sonra hükûmetin niyabetini Entipatir yed-i istiklâline aldı.

Entipatir ile İskenderin anası Olimpas aralarında husumet-i kadîme olduğundan Olimpas'ın o dâ'ireden çıkmağa mecburiyeti hâsıl oldu. Ve Olimpas gelini Rüksanayı ve Hafidi İskenderi bi'l-istishâb İbroza 'azimet etti. Entipatir ise az müddet hükûmetin niyâbetini idâre ederek vefât eylediğinden ısdıkasından Polispirson yerine geçmiş olduğu halde Entipatirin oğlu Kasandır kendisi na'ib olamadığı için Polispirson 'aleyhinde halkı tahrîk etmekle tarafeyn arasında harb ve husumet yüz gösterdi.

Polispirson'un sene-i mezkûrede vefâtıyla ihtilaf tevsi' ettiği ve Makedonya'da bu hal-i buhranın hüküm yürüttüğü sırada İskenderin ser 'askerlerinden Asya-i sağırede tefrid etmiş olan Entigonos tezyid-i setût ve tevsi' memleket ile meşgul idi.

[184] İskender'in emirâ'i sâ'iresi Entigonosun ezdiyâd-ı setutundan havfa zâhib olduklarından 'aleyhinde muhârebe etmeğe bi'l-ittifak (939) târihinde topladıkları 'askerle giderek muhârebe eylediler. Entigonos galebe ve nâmını hükümdâr deyu i'lân eyledi. Entigonos ile ümerâ aralarında ki ihtilâf altı sene imtidâd ederek (933) senesinde İbsos nâm mahalde harben Entigonosa ve oğlu Dimitriyusa galebe etmişlerdir. Entigonos bu muhârebede maktûl olmakla yedinde olan memâliki mekâsimeye vazi' ile Mısır ve ceziretü'l-'arab ve Filistini batalmiyus Sutir ve Makedonya ile bilâd-ı yunani kasandır, Trakya ve Bisya ile Asyayı sağıranın bir kısmını Lizmak, Bahr-ı esvedden Hidde vaki' Landos Nehrine kadar selefkus istilâ etti.

Bu hurub ve muhasamât arasında İskenderin 'â'ilesi pek mazdar ve izmihlâle karib olmuşlar idi. İskenderin vefâtından on bir sene sonra hepsi maktûl ve münkariz oldular.

Makedonya hükümdârı Kasandır (933) da vefât etmekle oğlu Dimitrayus Makedonyayı zabt eyledi. Suriya hükümdârı selefkus harben galebe ile Dimitrayusu esir ve Makedonyayı zabt eyledi. Selefkus Batalmiyus Sutirin [185] oğlu Sironos'un gadriyla maktûl oldukta Makedonyayı Sironos istilâ etti. (904)

Bundan sonra Galya ve Cermanya nevâhisinden Sironos üzerine hücûm eden tava'if ile 'inde'l-muhârebe sironos maktûl olmuş ve tava'if-i mezkûre bilâd-ı yunani yağma eylemiştir. Mü'ehhiren Dimitriyosun oğlu Entigonos Gonatas kıyam ederek birinci Enniyohas ile 'akd eylediği mu'ahede hükmünce Makedonyayı istilâ eyledi (898)

Mukaddemce Lizmakın tard ettiği İbros hükümdârı Piros hücûm ile Entigonosu kaçırp Makedonyayı zabt etmiş olduğu halde iki sene sonra Ergos hisarında maktûl olduğundan Entigonos Gonatas yine Makedonya hükûmetini zabt etti. (896)

Entigonos bir zamân-ı kemâl ikbâl ile hükümrân olarak vefâtında oğlu ikinci Dimitrâyus cülûs etmiştir. (862)

İkinci Dimitrayus (851) târihinde vefât olmakla oğlu Entigonos Düzen canişini oldu. Bu zât babasının veled-i meşru‘u değil idi. Entigonos ‘â’ilesinin tahrîkiyle ‘aleyhinde hayli kıl ve kâl ve Ispartalılarla aralarında harb ve cidâl vuku‘ bulmuş ise de galebe ederek [186] Ispartayıda istilâ eyledi. Ve (843) de vefât edip. İkinci Dimitrayasun oğlu Beşinci Filib mesned hükümrâniye câlis oldu.

Filib (800) târihinde vefât edip yerine oğlu Pirse geçti. Pirseden sonra (774) de oğlu Enderikos Makedonya hükümdârı oldu. Lakin Romalılar istilâ efkârını tezyidden hâli olmadıklarından muhârebelerle Makedonyanın ekser mahallerini zabt ettiler.

Makedonya dâ’iresi (768) de Romalıların bir vilâyeti ‘ad olunarak İmparatorluk kürsüsü İstanbula nakil edildikte Rum memâlik-i şarkiyesinin eczâsından ma‘dud oldu.

-17-

Epire kurûn-ı evveli târihi

Epireye Epirus dahi denilir. Banyayı cenûbu deyu ma‘ruftur. Yunanistan bilâd-ı şimâliyesinden olup şimâlen İlirya, garben yunan denizi, şarken Tesalya, cenûben Haliç Emberakya (barta) ve akarnanya ile mahdud bir dâ’iredir. Şu dâ’ire ezmine-i kadîmede Epire’i kadîme, Emberakya ve akarnanya dâ’irelerine münkasım olarak ahâlisi palazgılar idi.

[187] Kable’l-hicre yirmi altıncı ‘asırda Likavnik oğulları oralara yayılıp. (1300) târihlerinde Heraklilerin umerâsı Epireyi istilâ ettiler. Herakliler mü’ehhiren tesâlyaya ‘azimetle neyubetulum tâ’ifesini tard ve orada tavattun etmişler idi. On sene sonra içlerinde bir hükûmet teşkil etti.

Şu hükûmete mensub olan melûkun Admitis nâmında bir zâtan ilerisine ma‘lumat-ı târihiye yoktur.

Melûk Mu‘amele Bunlardır

(Epire hükümdârları)	Kable'l-Hicre sene
Admitis	1102
Trutas	1051
Kites	1017
Erimyas	983
Neyobtolim (2)	000
Birinci İskender	964
Abakidis	953
Kites (2)	934
Pirhos (2)	917
[188] Niyobtolim (3)	0000
İskender (2)	894
Pirhos (3)	864
Batalmiyos	000
Lavdamı	000

Admitis zamânına kadar şu hükûmetin zir destindeki ahâliyi Molosilerden 'ibâret iken onun ve ihlafının zamânlarında memleket tedriç ile kesb-i ittisa' etmiş ve birinci İskenderin zamânında İpire dâ'iresi kâmilten hükûmet-i mezkûrenin yed-i idâresine geçmiştir.

İkinci pirhosun zamânında memleket bir suret-i fahire iktisâb ederek sonraları Makedonyaya tabi' oldu. Yunan memâlik-i 'umumiyesinin (768) senesinden sonra vakâyı'-i târihiyesi Rum târihiyle mahlûttur.

Eski Yunanilerin Ma‘arîf Ve Medeniyet Ve Mezâhib

Ve ‘Avâ'id-i Sâ'ireleri

Ma‘arîf ve felsefe- şu bahs-i kitâb-ı evvelin lahikasında yazılacak felâsefe târihinde tefsil olunacak olduğundan burada pek muhtesir beyan olunacaktır.

[189] Akvâm ve melel kadîmece ‘ulum ve ma‘arîf bir tıfl ve nevsâle gibi idi. Şu tıfl-ı nevsâle eski yunaniler içlerinde mertebe’i şebâbe balığ olmuştur.

Eski yunanilerin evâ'il hallerindeki cehâletleri titânilerle ihtilât ettikten sonra za'il olmağa başlamışken titanilerin inkırazlarını müte‘akib hal-i asliyesine rücu‘ etmişti. Sonraları mahsusat, ‘akliyat, edebiyat, muhazarat, târih, şi‘ir, riyâziyât, tabi‘at, fenlerinde emem sâ'irenin manzur-ı inzâr ta‘accüb ve hayretleri olacak bir mertebeyi buldular.

Yunan hükümâsının en kadîmlisi Miletli Tâlis’tir. Şu zât-ı kable’l-hicre (1248) senesinde tevellüd eyledi.

Felsefiyatça Tâlisin ba‘zı mertebe ta‘lim-i fâsidesi var idi. Tâlis “ ‘âlemin evvel ve âhiri olmadığını, mevt ve hayatın mesâvatını, asıl evvel sudan ‘ibâret olup yer donmuş bir su, gök meyah sekile olduğunu, kürre’i arz merkez ‘âlemin etrafında bir mahur-ı aslide muteharik bulunduğunu” i‘tikâd eder idi.

Tâlisden sonra şâkirdlerinin meşhurlarından Enkısminis [190] medresesine ka'im oldu. Tedrisçe Enkisminse Enkisagoras halef olmuştur. Şu zat-ı tezyid ‘ulum ve ma‘arîfa hizmeten her türlü irâdını medârise vakıf eylemişti.

Fişagores dahi Tâlisin şâkirdlerinden ve büyük şöhret kazanmış felasefedendir. İsmine mensub tâ'ifenin mü'essesesi ve devran-ı arzın ibtidâki ka'ili şu zâttır.

Enkisagorasın şâkirdlerinden Periklis- ki (1091) de tevellüd etmiştir- hitabetçe pek büyük şöhreti ha'iz idi şu filosof “ ‘âlemin bir san‘at-ı kadîme olduğunu ve nihayeti olmadığını, ecsâmın ilâ mâlânâya kâbil-i inkisâm idüğünü kabul etmişti.

Tabi'iyundan Erhilavus enkisagorasın şakirdlerindendir. 'ulûm-ı tabi'iyeyi Atina'dan Yunyaya bu zât nakil eyledi.

(1080) Târihinde tevellüd eden Sokrat (sokrat) Erhilavusun şakirdi ve medresesinde tedrisçe halifidir. Şu zâtın 'ulum-ı adab ve ahlaka şiddet te'allıkı var idi. Eşyâyı cideyi eşyâyı reddi'eden temyiz ile 'ilm-i kavaneyni vech-i 'acib üzere tanzim, ve hükûmet-i edebiye ve 'ameliyeyi vazi' ve te'sis eden budur.

[191] Sokrat'ın vefâtından sonra şakirdleri Kırvayna, akademi-i kadim, kelbiye nâmlarıyla üç kısma ayrıldılar.

Kırvâniyenin mü'essesesi Aristib nâm zâttır. Müskat re'si Afrika bilâdından Kırvan şehri olduğu halde Yunanistana 'azimetle tahsil-i 'ulum ve fûnnun ettikten sonra Kırvana 'avdet ve orada bir cem'iyet-i 'ilmiyeye te'sis eylediğinden şu cem'iyet şehri mezkûre nisbetle Kırvayine deyu müştehir oldu.

Sokratın meşâhir-i telâmizinden biriside Aklidisdir. Şu zâtın velâdeti (1062) senesindedir. Mağar şehrinde mağarikiye nâmıyla bir cem'iyet-i 'ilmiye te'sis etmiştir. 'ilm-i mantık o cem'iyette su'al ve cevâb tarikiyle ta'lim olunduğundan cem'iyet-i mezkûreye mantıkiye dahi denilir idi. İş bu Aklidis hicretten mukaddem ki onuncu 'asırda İskenderiyede tevellüd eden usul-i hendeseye kitâb-ı meşhurunun mü'ellefi aklidisin gayrıdır.

Akademi-i kadîmin vazi'i Sokratın şakirdi Palaton (Eflâtun)dur. Akadâmi Atina dâ'iresinde – ceramikos nâm mevki'de- bir nezâhatkâh 'umumi olduğu halde Eflatunun vazi' eylediği cem'iyet-i 'ilmiye orada te'sis eylediğinden [192] mevki' mezkûre nisbetle müştehir oldu. Şu nâm sonra cem'iyât-ı 'ilmiyeye ta'mim etmiştir.

Eflatuna medresece Esbosib ve ânâda Aksenokrat, Aksenokrata Akratis halef oldu.

Estovanilerin re'isi Zeynun şu medresede ceryân eden te'âlîme 'akidelerine mugayir şeyler karşılaştırmıştır. Zeynun 'ilm-i tabi'atta birisi madde (cisim) diğeri kuvvet (ruh) olmak üzere iki esas kabul ile cenâb-ı hakka ruh itlâk etmiş olduğundan

Akratisin halefi Erhilavus Zeynunun te'âlimini imhâ maksadıyla akadami'i kadîmi akadami'i mutavassıta tahvil eyledi.

AristaTâlis (Aristo) Eflatunun pek parlak bir şakirdi ve târih-i tevellüdü Kable'l-Hicre (1006) senesi idi. Atınaya 'azimetle orayı vatan ittihâz ve eflâtundan ta'lim etmiş ve şakirdlerini mâşiyen ta'lim eylediğinde te'sis eylediği cem'iyet-i 'ilmiye meşâ'iyûn nâmını almıştır. Aristo ol vakitlerde tedâvül eden 'ulumun hepsinde kesb-i mahâret etmişti. Kıyâsât, envâ' eşkâl-i mıntıkaya bunun ihtirâ'atından olduğu gibi felsefeyi 'ilmiye ve nazariye nâmlarıyla ikiye taksim eden dahi budur. Makedonya hükümdârı Filib Aristoyu İskendere mu'allim ta'yin etmiştir.

[193] (Kelbiye) fırkasının mü'essesesi Sokratın şakirdlerinden Eflâtunun mu'asırı bulunan Atinalı Ensisinosdur. Şu cem'iyet kelb-i ebyez denilen heykelin yanında te'sis eylediğinden o nâm ile şöhrat verdi. Cem'iyet mezkûreye mensûb olanlar ihtiyâr eyledikleri ma'îşete nisbetle kelebiye deyu mevsim olduklarında mervidir. Kelbiye fırkası 'ilm-i edebden başka 'uluma i'tibâr etmediler. 'ömrünü bir küp içinde geçiren meşhur Diyojen bu firkadandır.

Yunanilerden (Heraklitisye), (İlyatikye), (Pirhonye),(Epikorye) nâmlarıyla aksâm-ı İtalyanya olmak üzere ba'zı cem'iyât-ı 'ilmiyede te'sis etmişti. Heraklitisyenin mü'essesesi heraklitis Kable'l-Hicre (1020) târihlerinde kesb-i şöhrat etmiştir. Pek mütekebbir ve herkesi tahkire ma'il idi. 'ömrünü dağlarda imrâr ve nebâtâ ve idhân ile ma'îşiyet ihtiyâr eyledi.

(İlyatikye) fırkası İtalya bilâdından İlyaya mensubdur. Bu takımdan ma'dud Eksinofanos “ 'âlemin ezeli olduğu ve 'ademden zuhuruna imkân tasavvur olunamayacağı” i'tikadında idi.

(Pirhonya) fırkası (995) de tevellüd eden Pirhona [194] mensubdur. Bu fırka hiçbir şeyin hakikatini tasdik etmezker ve her şeye hayâl nazarıyla bakarlar idi.

(Epikorya) fırkası Pirhonun şakirdlerinden (962) de tevellüd etmiş olan Apikora mensubdur. Şu zât Atınada bir bostan içinde sâkin olup ashabına ta'lim-i felsefiyat eder idi. Bunlar cenâb-ı hakkın 'inâyetini, halûd-i nefsi, vucud-ı ervâhı münkir idiler.

Târih- Yunanilerden hayli muvarrihler zuhur etmiştir. Omirosun iş‘arından tevârih menderc olduğundan buna hem şâ‘ir hemde muvarrih itlâk ederler. Lakin ibtidâ tarz-ı müstahsen üzere târih kitâbı yazan Herodottur. Buna Ebu‘l-târih itlâk ediyorlar. Velâdeti Kable‘l-Hicre (1107) senesindedir. Bundan sonra Tokidid zuhur eyledi. Şu zat hem muvarrih, hem ‘asker idi. Bulunduğu muhârebelere da‘ir hayli vakâyı‘ yazmıştır. Yunan muvarrihlerinden biriside Atinalı Ağıznifondur. Tevellüd (1072)dedir. Ağıznifon hükm-i edebiye ve ahkâm-ı siyâsiyeye da‘ir “Torbodya” nâmıyla bir kitâb dahi te‘lif etmiştir. Bunlardan başka yunanilerden daha pek çok muvarrih vardır.

Tıp- Yunanlılarca Bakratın zamânına kadar fen-i tıbbâ da‘ir [195] kitap yazılmamıştı. Bakrat fen-i mezkûru hâvi kitâp te‘lif eyledi. ‘umumi hastahaneler inşâsı Bakratın eseridir. Bakrat Şam bilâdından Hamas şehrinde sâkin olup altmış kadar te‘lifâtı vardır. Kütüb-i mezkûre me‘mun halife zamânında ‘arapçaya tercüme ettirildi.

Bakrattan sonra Calinos zuhur etmiştir. Zamânı hicretten mukaddem ki sekizinci ‘asırdadır. Bunun yüzden ziyâde te‘lifi vardır. Rufes ve sa‘ir ba‘zı etbâ câlinos zamânında zuhur ederek fenn-i tıbbın dâ‘ire-i ma‘lumatını tevsî‘ eylediler.

Zira‘at- Yunanlılar evâ‘il-i hâl ve evkât vahşetlerinde zirâ‘at ve felâhati hoş görmemişler idi. Ma‘arîfla iştigâl ettikten sonra melûk ve felâsifeye kadar zirâ‘ate i‘tinâ eylediler. Lakin Atina arazisi zeytünden başka şeylerin zirâ‘atine salih olmadığından zeytün gars ederek ma‘işiyetlerine muktezi hububatı kabâ‘ilden alırlar idi.

Ticâret- eşyaca tebâdilîn menfa‘atini anladıklarında yunaniler dahi ticârete meyil eylediler. Binâ‘en‘aleyh muvarrih ağaznifon ba‘zı mü‘ellifât-ı siyâsiyesinde ticârete da‘ir bahisler yazmıştır. Halkın emvâli teksir ettikçe memleketin serveti teksir ede [196] ceğinden Korinte, Sirakosa bilâdı ticâret sebebiyle pek ma‘mur olmuşlar idi.

Sanayi‘- Atina memleketi Kable‘l-Hicre (1508) târihinde hatib Yunani Praklisin zir idâresine dâhil oldukça Praklis ahâliyi sanayi‘ mühimme ile iştigâle sevk ve teşvik eyledi. Bu iştigâl (200) sene devâm etmekle sanayi‘ yüzünden yunanın ‘imâreti pek ileriye gitmiştir. Bina‘en ‘alâ zalik gittikçe âsâr-ı sanâ‘iye tezâyüd edip

gerek ebniye ve gerek ma‘mulâtın tahsininde ihlaf-ı islâfî geçmeğe çalışmakta idi. Lakin ebniyeye müte‘allık eserleri zamânın inkilâbâtıyla menderes ve müzmihal oldu. ‘acâyib seb‘ dünyadan Asyayı sağırâda- Efes şehrinde- ki Artamis Heykelinin ba‘zı asâri kalmıştır. Heykel mezkûrun heyn-i ma‘muriyetinde tûli dört yüz ve ‘arzı iki yüz kadem idi. Her birisi yetmiş kadem irtifâ‘ında yüz kırk altı mermer ‘umumi hâvi ve derûnunda ki diyânâtşâli ‘aceden ma‘mul idi. Binasından (220) sene sonraya müsadif İskender Makedoninin yevm-i velâdetinde ihrâk olundu. Bunu ihrâk eden (Aristeret) deyu mevsûm- libâs şöhretten ‘âri- bir şahıs idi. İsmi teşhir ve ibkâ maksadıyla heykel mezkûru ihrâk etmiştir. Şu [197] meverrüd üzerine yunanilerce “ bir kafes yapmağa kudreti olmayan bir ahmak bir büyük heykeli yakmağa muktedir olur” misli sa‘ir oldu. Heykel mezkûru sonra ta‘mir ettiler ise de rumlar zamânında harab oldu.

Cermânyâli doktor Hanri Solemen (1876) sene’i Milâdiyesinde şâ‘ir Omirosun iş‘arını delil ittihâz ile yunân kahramanlarından Ağa Memnunun Misini harabelerinde ki kabrini keşif etmek ve bulacağı şeyler Yunan devletine ‘a‘it olmak üzere aldığı ruhsata mebni mezkûr harabelerine suretle keşif ve tahri ve neler ihraç eylediğine da‘ir tevârih-i muhtelif ile neşr olunan mektupları Yunanistan ahâli-i kadîmesinin sanayi‘ce derece-i terakkilerini göstereceğinden fukarat-ı atıye zikrolunan mektuplardan alınmıştır.

Meşini harabelerindeki eski kabirlerden her birisi bir riyâl kıt‘asında bir takım altın düğmeler, altın sahifelerle örtülü ba‘zı insan cese ve kemikleri, halis altından kaseler, halkalar, iki musanna‘ ve şahe çıkarmıştır ki bunların üzerlerindeki nakuş bedi‘a ve sanayi‘ garibe ‘akıllara hayret verecek derecede imiş.

[198] Halkalardan birisinin üzerinde Yunan kahramanlarından Heraklin bir arslan boğazlıyor tarzında bir sureti resim olunmuş ve şahaların üstünde devâ‘ir ve ezhâr-ı garibe ile şa‘a‘i etrafına münteşir bir şems sureti görülmüştür.

Kabirlerin birisinde bulunan iki hatem dahi gara’ibden imiş. Şu hatemlerden birisinin üzerinde tekerlekli ‘arabaya binmiş iki şahıs ile ayaklarını yere uruyor nemâyişinde iki at suretleri ve ‘arabadaki süvârilere birisinin elinde bir kuş olduğu halde ok ile bir dağ keçisi carh eylediği resim olunmuş ve hayvan mecruh-ı eleminden şikâyet ediyor gibi gösterilmiştir.

Diğer hatemin üzerinde üç düşmana galebe etmiş bir muhârib resmi var imiş ki şu muharib düşmanlarından birisini urmak için kılıcını çekmiş, oda muhâribin karşısında diz üzerine yere çekip elinde harbe ile müdafa'a şeklinde bulunmuş, ikinci düşman maktulâ yere düşüp elleri altında kalmış, üçüncüsü hal-i firârda nefisini muhafaza için siperini boynuna tutarak yüzünü arkasına çevirmiş olmak üzere resim olunmuştur.

Hanri Sülümen bunlardan başka daha hayli Kirankimit [199] ve musanna' eşyâyı nefise bulmuştur ki her birisi Yunanilerin sanayi'ce ittikân ve mahâretlerinin derece'i 'ulyâsına birer burhân 'ad olunacak şeylerden imiş.

Nizâmât-ı Milliye- Yunanistan'da memâlik-i 'umumiyenin bir hükûmet idâresine merbututu kabul olunmadığından eski yunanilerce her memleketin kanuni başka idi. Ma'a mafih komit ve milliyetleri arasında ki münâsebet-i 'umumiye'yi dahi muhafaza ettiklerinden şu maksada mebni teşkil etmiş oldukları cem'iyât-ı milliye revâbit ehutlarına sebeb-i müstakil olmuş idi. Cem'iyât-ı mezkûre tarafından her sene bahar ibtidâsında delfiye ve güz mevsiminde Sermobile me'murlar gönderilerek 'akd-ı içtima' ile icrâyı âyin edilir. Ve mün'akid olan mecâlis-i 'umumiyede millete hizmeti sebkât edenlere mahsus birer sanem inşasıyla ibkâyı nâmlarına ve millete hakâret etmiş olanların icrâyı mücazatlarına hüküm verilir idi.

Olimpiyat oyunları- Yunanistanca ittihâd nisbet-i milliye, muhafaza'i revâbit-ı medine, idmân mahâret-i harpiye için dört senede bir kere olimpiyat şehri civarında cem'iyat-ı 'azime 'akdıyla icrâ olunur idi. Tefsili ihtirâ'at bahsinde yazılacaktır.

[200] Diyânet-i Yunaniye- yunaniler evâ'il hallerinde herşeyden bi haber idiler. Hayvânât gibi 'ömür geçirirler idi. İçlerine giden gariblerden işittikleri hurafattan türlü türlü ma'budlar kabul ile pek çok ilaha ittihâz ve bununla beraber ne mekule eşhâsdan birer ihtira'a tesadüf eylediler ise onu da ilaheleri sülküne idhâl idi verdiler.

Yunaniler ilaha i'tikâd eyledikleri şeyleri birinci ve ikinci derecelere taksim ile derece'i evveli kısmını ilahe'i 'ulviye ve ikinci kısmı insâf-ı ilaha bi'l-i'tibâr kısm-ı sâniyi ulûhiyetle beşeriyet arasında i'tikâd etmişlerdir.

Birinci kısımda bulunan ma‘budlarının en büyüğü Uranüs (gök) idi. Za‘imlerince vesata (yer) göğün zevcesi ve Saturn ile titân oğulları ve Jupiter (müşteri) satürünün oğlu imiş. Sa‘ir ma‘budât-ı ‘ulviye ittihâz eyledikleri kısımdan çoğunun anaları satürünün diğer zevcesi Sünbüleden imiş. Bu i‘tikâd-ı bâtil üzerine Sünbüleye Ciddetü’l-ele ‘unvanını vermişlerdir.

Bunlardan suret-i müteselsile de pek çok ilaha i‘tibâr ve i‘mâl ve ahvâlin her birisine birer ele ittihâz eylediler.

‘Alâ za‘imuhum satürnün oğlu Jüpiter- ki buna ilahü’l [201] İlahe derler- babasının mülküne varis olmalarından havfen ‘emmisi titânîk oğullarını öldürüp babası Satürn’ün mülkünü zabt eylediğinden maktûllerin a‘vanı bi’l-ittifâk dağları yekdiğeri üzerine koyup Jüpiteri öldürmek için göğe çıkarken Jüpiter sa‘ikalarla bi’l-müdafa‘a hepsini yere düşürdü ise de i‘vân merkûmenin ‘adedleri çok olduğundan jüpiteri korkuttukları için Jüpiter başka ilahlardan isti‘ane talep eyledi. A‘vân-ı mezkûre artık mukâvemet edemeyeceklerini anlayıp Mısır’a firar ve hayvanât-ı muhtelif eşkâliyle teşkil eylediler. Yunanilerin şu i‘tikâdât-ı bâtilaları şayi‘ olduktan sonra bu şayi‘a eski Mısırlıların hayvanâta tapmalarına sebep olmuştur.

Ve kezâlik ‘alâ za‘im bâtiluhum Jüpiter babası satürnü kaçırdıktan sonra dünyayı kendisiyle karındaşları aralarında taksim edip kısm-ı ‘ulvi olan semâyi kendisine bi’l-ifrâz suların saltanatını karındaşı Nebtüne ve cüz’i süfli olan cehennem hükûmetini diğer karındaşı Aplotona verdi. Jüpiter hasımasının ga‘ilelerinden kurtulduktan sonra cins-i insaninin tasni‘ine ve nizâmat-ı ‘âlemin tanzimine başladı. Jüpiterin hem zevcesi hem de kız karındaşı Yunun nikâh ile velâdetin, [202] kızı Hipa‘aşkın, oğlu Mars (merih) hurûb ve ıslahanın ilaha ‘ad olunup ve volkan nâmıyla bir çirkin oğlu dahi doğduğundan Jüpiter bunu gökden aşağı atmakla yere düşüp ayağı kırılmış ve sonra ve Volkanı sa‘ikalar yapan demircilere re’is ta‘yin etmiştir. Jüpiter’in diğer zevcesi başından doğurduğu belâs (esinâ) nâm kızı adabe ilaha ta‘yin etmiş olduğu halde belâsı Hikmet ve ‘uluma hâkime i‘tibâr edenler Minreve tesmiye eylediler. Jüpiter ma‘şukası latondan tevellüd eden oğlu Apolon (Güneş)e gazablanıp bunu ibtidâ çobanlara ilah ta‘yin etmişti. Sonra kusurunu afv ederek envâr-ı ‘ulviyenin neşr u taksimine mü’ekkel ve diğer zevcesi Minozina’dan mütevellid dünyaya

(Kamer) nâm oğlunu ocilere ilah ta'yin eylemiş ve başka zevcesi Simile'nin tevellüd eylediği Bahus Yunanilere üzüm zira'atini öğretmiş imiş. Jüpiter'in oğlu Apolon'un evladına gelince bunlardan Eslülabtab, Merkür (Atarad) ticaret, ve Yenus (zehre) hasiyet tenâsül, ebriyâb bağçelerin hemine ferhlerin ve gelinlerin ilâhesi ve şu sonraki iki mevhum zehrenin kızları imiş i'tikâd-ı fâsidinde bulunmuşlardır.

El-hâsıl Yunanilerin bu gibi hurafât ve terhâtları pek [203] çok olduğundan diyânet-i fasidelerine numune olmak üzere bu miktar ile iktifâ olundu.

Bunların kısm-ı sâni i'tibar eyledikleri ma'budları hüsn-i san'atı veya şeca'atı görülen bir takım insanlardan 'ibâret idi. Kezâlik kısmı evvel 'ad ettikleri ilaheleride vaktiyle müşâhir insandan birer şahıs iken şâ'irleri hayalat-ı şa'irâne ile kadirlerini yükselte yükselte- refte refte basıman refte- göğe çıkarıp beyinlerinde ki o i'tikâdât-ı batıla iler gitmiştir.

Arz ve semânın oğlu ve bunca ilâhat-ı mevhumelerinin babası dedikleri saturn ve oğulları Jüpiter, Nebtün, Zahlek, Müşteri'nin ve sa'ir yıldızların isimleri olmayıp Satürn insan ve Girid ceziresinde bir hükümdâr idi. Oğlu Jüpiter Satürn'ü mesendinden tard ile Girit ceziresi hükûmetini zabt ve memleketi karındaşları Nebtün ve Aplon ile aralarında taksim ederek cezirenin cihet-i şarkiyesini kendi nefsi için bi'l-ibkâ garb cihetini Aplona ve sevâhil taraflarını Nebtüne vermiştir. Cezirenin cüz'i a'lâsı Jüpiter'in hissesine isabet ettiği için kendisine gök ilahi ve Nebtün'e denizlerin, Ablotona cehennemin ilahı nâmlarını takı verdiler.

[204] Satürn ise başına şu belâ geldikten sonra İtayaya firâr ederek İtalya hükümdârı Yanos'un yanında kaldı. Başka ma'budları dahi bu gibi birer asla müstened iken harifler asıl ve fer'ini bi'l-tağlit nâmlarına ma'badler, timsaller, inşâ ederek başka başka ricâl ve nisvân-ı meşhuraya tahsis tarikiyle Yetperestliğin işna'ını irtikâb eylediler.

Hatef gaybi- yunaniler gayıbdan sudur eyledi. Dedikleri haberler öyle Hateften mesmu' ve muhbiri nâ meşhûd sözler olmayıp Delfi, Obiris, Dodon heykellerinde ki kâhinler birer kâri celb ile taht üzerinde oturdup tütsüledikten ve çehreleri sararıp gözleri dönerek ağızları köpürdükten sonra şu karıların ağızlarından çıkan saçma sapan

sözlerinden 'ibâret eyledi. Hakikat-i hal ise kâhinler ekser vakitlerde havâdis-i lâzimeyi erbâb-ı vukuftan suret-i hafîye de bi't-tahkik evkarilerin ağızlarından çıkan kısa ve bima'na sözleri ma'lumatlarına tevkiyen şerh ve ta'rif ile su'al edenlere birer cevap verirler ve tahkikleri haricinde su'allere verdikleri cevapların neticesi çıkmaz ise te'vilâta başlayıp akvâm-ı yunaniyeyi aldadırlar idi.

[205]

Üçüncü Fasıl

İtalya Kıt'ası Coğrafya Ve Akvâm-ı Aslıyesi ve İtalya ve Romanın Kurûn-ı Evveli Târihi Beyanındadır

Coğrafya ve akvam. Bedâyet-i ahvâl târihiye. Romada cumhuriyet. İmparatorluk. Garb imparatorluğu. Romalıların medeniyet ve 'avâ'id ve ma'arîf ve mezâhibi. Papalar. Gotlar. Lombaradlar. İtalyayı romanyada eksârhoslar.

-19-

İtalyanın coğrafya ve akvâm-ı aslıyesi

İtalya kıt'ası şimâlen Fransa ve Solira ve Avusturya, şarken Ederya (Venedik) denizi, cenûben ve garben Bahr-ı Mütévassıt ile mahduttur. Mesâha'i şathiyesi (120000) mil mürebbi'i ve ahâlisi (20000000) nüfustur.

Elbâ, Epenen, Korno, Velibo dağları İtalya'da olup Kornonun irtifâ'ı (9520), Velibo dağının irtifâ'ı (8183) kademdir.

[206] İtalya'da büyük nehirler yoktur. İnâr-ı mevcûdesinin en büyüğü İtalya ve Avusturya beynini fasıl eden Povroma Şehrine ceryân eden Tiber nehirleridir.

Körfezleri Bendakı ve Teriste ve Cezâyiri Sisliya, Sardunya Koriska gibi ba'zı cezirelerdir.

İtalya kıt'asında suların bir mahalden diğér mahale akıtılması için mütê'addid cetveller vardır. Dâhil kıt'ada ki yollar ise dağların harkı ve derelerin kat'ıyla ol kadar mükemmel yapılmıştır ki yayanların himmetleri bu yollardan anlaşılır. Lakin bu

yolların en mühim olanları şimdiki İtalyalılar eser-i himmetleri olmayıp eski romalıların hemem ‘azimeleri âsârındandır. Mezkûr tariklerden ba‘zısını (6775) kadem irtifâ‘ ve (30) mil tûlunde olan Şinis cebelinden ve ba‘zısı (7000) kadem irtifâ‘ ve 36 mil tûlunde ki Similon dağından geçirilmiştir.

İtalya bilâdının en meşhuru Rumye (roma) şehridir. Derûnunda ebniye’i fâhire ve kusur-ı ‘azime ve havariyundan Batras ve Pavlosa mensûb bir büyük Kenisa mevcuttur. Şu Kenisa dünyada ki kenisâların büyüğüdür.

Roma şehri (170000) ve İtalyanın hâvi olduğu [207] sa’ir bilâd-ı meşhureden Napoli (400000) balirno (200000) Polonya (50000) nüfûsu hâvidir.

Naboli şehrinin kurbunda bir volkan vardır.

İtalya kıt‘asının aksâm-ı sabıkası yedidir.

(1) Sardunya. Buna Sardo dahi derler. Şu kısım-ı memleketin şimâlinde vaki‘ ve mesahaca (19125) mil mürebbi‘iyi hâvidir. Sardunya ve Koriska cezireleri bu kısım-ı dâ’iresindedirler.

(2) Lombardiya.

(3) Barma

(4) Modina

(5) Toskana. Şu dâ’ire bilâdından Bisa nâm medinede sekiz tabaka üzerine mesnu‘ bir kal‘a’i ‘acibe vardır. Bir tarafına meyil eder tarzda yapılmış olduğundan oralardan geçen gureba yıkılır havfıyla yanından geçemezler. Elbâ ceziresi kısım-ı mezkûrede vaki‘ ve birkaç küçük cezireyi hâvidir.

(6) Papanın emlâkıdır. Roma şehri ve Sisliya ceziresi bu kısımdadır.

(7) Napoli kısmıdır.

Aksâm-ı mezkûrenin cümlesi İtalya’nın hükmü altında bir memleket müttehidedir.

[208] İtalyaca ceryân eden hafriyâtta dünyanın ekâlim-i sâ'iresinden ziyâde garib şeylere tesâdüf olunmuştur. O kıt'ada resubât-ı bahriye ile örtülmüş arazi derûnunda fil, kürkden, ve sa'ir dört ayaklı hayvanât kemikleri kesret üzere görülüyor. Barma ve Beyaşıntisa civârında, 'ale'l-husûs Erno deresinin yukarı kısmında hafriyât ile asâr-ı garibe keşif edilmiştir. Nahiye'i evvelâdan Maron Erkovanoda bir heykel bulundu. Bu heykelin tûli (20) kademdir. Nahiye'i sâniyede rüsubât-ı bahriye ile arazi-i muttasıla arasında cinsleri ezmine-i 'atikada munkarız pek büyük hayvanât kemikleri görülmüştür ki şu hayvanât-ı ekâlim-i haraya mahsus derler. Oralarda ise fil, kürkten, Fars nehri kemikleri ol kadar çoktur ki keşif ve tahkik edenler mezkûr dereye hayvanât kabristanı itlâk ediyorlar.

İtalya kıt'asının havası Avrupa'nın memâlik-i sâ'iresinden güzeldir. Lakin ve fiyatı Avrupa'nın sa'ir bilâdından ziyâdedir.

Akvâm- ibn-i Halidun der ki “ Rumlar Rum bin Yunan bin 'Alicân bin Yafes bin Nûh 'aleyhi's-selâm neslindendirler. Muhakkakin Rumların cümlesini Yunana nisbet ediyorlar. Ağrikiler ve Latinler dahi onlardandırılar. Tivratta yunan (Yafan) lafzıyla [209] muharrer ve evlâd-ı Yafesden olduğu mezkûrdur. (Yafan) lafzında ki harf-i fânın mahreci Vav'a karibdir. 'araplar ta'rib ile Yunan dediler. İbn-i sa'id Beyahkinin ve sa'ir muvarrihlerin müşrik târihlerinden nakil ile Yunan 'alicân bin Yafetin oğlu ve Rumlar ve Latinler Yunanın oğulları olduğunu rivâyet eyledi”

Ezmine-i kadîmede İlleryâ'dan İtalya'ya nakil ve hicret etmiş olan Omberinler Romanın te'sisinden pek çok evvel o dâ'ireye gelmiş olduklarından ba'zı muvarrihler İtalya ahâli-i kadîmesi Omberinler olmasına zâhib oluyorlar. Tiber nehrinin yanında ve Omberinlerin civârında sikûl nâmıyla bir tâ'ife sâkin idiler. Epenen dağları silsilesinde ve Libo dağı ile Fosino gölü havalisinde sâkin ahâlinin meşhurları Oborijen kabilesi idi.

Tru'a muhârebesinden sonra Ana nâm şahıs Latyum (Latin) dâ'iresine nakil ederek Latinosun kızı Laviniyi tezvic ve ismine nisbetle Lavinyum şehrini ve oğlu Eskagin Elben dağı üzerinde Alp ve Lalonağ şehrini bina etmiş olduğu mervidir.

[210] Devlet-i Romaniyenin teşkili ve ceryân-ı vakâyı'ı İtalya kıt'asından başlamakla İtalya Kurûn-ı evveli târihinin Rum târihine irtibât küllisi vardır. Binâ'en 'âlâ zalik İtalya ve Rum târihini birlikte yazacağız.

-20-

İtalya'nın Bedâyet Ma'muriyetinden Roma Şehrinin

Te'sisine Kadar Vakâyı'-i Târihiyesi

Kable'l-Hicre

(1375-2520)

İtalya'da Roma hükûmetinin te'sisine kadar hükûmet eden hükümdârların halleri kabâ'il-i vahşiye ru'sâsının hallerine muvâfık idi. Eski târihleri emem sâ'irenin çoğu gibi hurafat ile doludur. Ma'a mafih vakâyı'-i târihiyeleri içinde kâbil-i tenfid olacak vuku'at-ı sahiha dahi teselsil kabul etmiyor.

Rumların menşâ-i olan İtalya takriben hicretten (2520) sene mukaddem ma'mur olmuştur. A'sârı kadîme evâ'ilinde buna Satürnuya derler idi. Sonra isti'malce İtalya hükümdârânı kadîmasından İtalusa nisbetle İtalya ismi galebe eyledi. [211] İtalus'un zamânı hicretten mukaddem ki yirmi birinci 'asırdadır.

Ba'zı rivâyete nazaran Eburijin tâ'ifesinin hükümdârı Janos yunanistattan İtalya'ya 'azimet ve kable'l-hicre yirmi birinci 'asırda bir hükûmet teşkil eyledi. Yunanilere etbâ'en Romanilerin o târihlerde ihtiyâr eyledikleri i'tikâdât hurâfiyece Jüpiter'in semâdan tard ettiği ve 'akıla karib-i rivâyetce Girit ceziresi hükümdârı iken oğlu Jüpiter'in kendisini mülkünden kovduğu Satürn Janosun yanına vardıkta Janos Satürne kapitûlon dağını me'vi göstermiş ve Satürün dahi onlara buğday ve üzüm zira'atını öğretmiştir. Jonos otuz altı sene hükûmet ettikten sonra fevt olup yerine Pikos oturdu. Pikosa da Konos halef oldu. Bunlardan sonra Arkadyalı ve Ender hükümdâr olup Platin Tepesi üzerinde Badi şehrini binâ etti. Ve Enderden sonra

Latyum dâ'iresine gelen Herkal hükümdâr oldu. Ânın zamânına kadar Eborijin kavmi insanları kurban boğazlar idiler. Herakıl bu 'adeti lağv etmiştir.

Eburijinler Omberin dâ'iresinin cihet-i cenûbiyesinde bir takım şehirler yaptılar. Mü'ehhiren Eborijin tâ'ifesiyle Sikoller aralarında husumet ve kitâl tahdis eyledi. Tesalya [212] akvâmından Palaşze tâ'ifesinin mu'avenetleriyle Eborizen Sikollara gâlib olduğundan sikoller Terinakrin ceziresine hicret ve orada tavattun eylediler. Cezire'i merkûme Sikollara nisbetle sicilyâ nâmını aldı.

Tru'a muhârebesinden sonra âna kable'l-hicre (1890) târihlerinde Latyom (Latin) dâ'iresine giderek Latyosun kızı Laviniyi tezvic ve ismine nisbetle Latiyum Şehrini te'sis etti. Ana sağlığında o havâlide hükümdârlık edip kendisinden sonra oğlu eskagin yerine oturdu. Elben dağı üzerindeki Eldelalonağ şehri bunun eseridir.

Ana sülâlesinden on iki zât hükümdârlık eylediler. Bu hükümdârların on ikincisi Prokas idi. Prokasın vefâtında Nomitor ve Emoliyus nâmında iki oğlu kaldığından beyinlerinde hükûmet için münaza'a ve muhârebeler vuku' buldu. Omilyos galebe etmekle nomitoru bir uzak mahalle naki etmiş ise de bir müddet sonra Nomitor'un Romolos ve Romos nâmında iki hafidi türeyip başlarına tecmi' eden kalabalık ile Emolyus 'aleyhine kıyâm ve hükûmetini mahvediverdiler.

Romolos ve Romos bu işi gördükten sonra meydan kendilerine kalmış ve başlarına üç bin kadar hırsız [213] ve haydut mekuleleri toplanmıştı. İtalya dâ'iresinde ve bahirden on altı mil be'idine vaki' Tiber nehri üzerine gelip kendileriyle refikasının barınmalarına kifâyet edecek miktar kulübeler inşa eylediler. Kulübelerin etrafına bir duvar çekmeğe teşebbüs etti.

Duvar ise öyle hüçûma mani' olacak derecede değil idi. Romos şu duvarı fa'idesiz gördüğünden Romolos'a "sen şu duvarı bir medine suru gibi fâ'ideli zannıyla mı yaptırıyorsun" deyu ta'riz eylediğinden Romolos bu sözden gazablanıp elinde ki harabe ile Romosi öldürdü. Sonraları şöhet-i 'azimeyi kazanan bir büyük devletin merkez hükûmeti ve akvâm-i müte'addidenin hedef-i ta'arruzu olan Roma şehrinin te'sisi bundan 'ibârettir ki sürüne ibtidâ bânisinin karındaşının kanı bulaştı. Romolos bi'l-ikdâm duvarı ikmâl etti.

Romanın Binasından Roma Cumhuriyetinin

Teşkiline Kadar Vakâyı ‘-i Cârîye

Kable’l-Hicre

(1131-1375)

Romolos Romayı te’sis ettikten sonra kendisine [214] ve arkadaşlarına birer zevce tedârîki çaresini aramağa başladı. Ol vakit İtalya havalisinde ve Roma civârında sâkin saben (sâ’ibin) kabile-i metuhaşasından izdivâc için birer kız istediler. Kabile halkı halkı muvaffakat göstermediler. Romolos bir gün kabile ru’sasına bir ziyâfet keşide ederek onlarda ziyâfetgâha gelmiş ve zevkiyât ile iştigâl etmekte bulunmuşlar idi. Romolosun mukaddemce arkadaşlarına verdiği ta’limât üzerine arkadaşları ru’sa üzerine hücum ve çoğunu i’dâm ettikten sonra kabileden birer kız igtisâb ve zevce ittihâz ettiler.

Romolos ve refikasının bu zâlimâne mu’ameleleri kabile halkını ahz-ı intikama mecbur eyledi. Kemâl-i tehurla muhârebe esbâbını bi’l-ikmâl Romolosla arkadaşları üzerine hücum ettiler. Telakki’i tarafeyn vuku’uyla harbe başlanacağı sırada zevcât-ı merkûme iki düşman arasında ki meydâna yürüyüp yüksek sadâ ile iki tarafa hitaben “ bundan evvel olan oldu giden gitti. Bizler bir tarafın kızları, diğer tarafın zevcatıyız. muhârebede hangi taraf müzmihal olsa mesâ’ibi bizlere ‘arız olmaktan başka netice hâsıl olmaz” diyerek sızlanmağa başladılar. Kabile halkı kızların kocalarına [215] te’alluk ve irtibât kalbiyelerini anladıklarında tarafeyn terk-i husumetle meyânelerinde ki ‘adâvet-i muhabbete münkalib ve aralarında mu’ahede’i salime mün’akid oldu.

Bundan sonra gerek o havalideki kabâ’il, gerek Romolos’un ashabı Romolosu kendilerine hükümdâr tanıdılar. Oda cümlesi haklarında hüsn-i siyâset ve mu’amele icrasına devam eyledi.

Romolos hükûmetçe kesb-i istiklâl ettikte nüvâb ve a’yândan bir meclis tertibiyle ahvâl-i bilâdı tanzim ve otuz yedi sene hükûmet ettikten sonra fevt oldu. (1337)

Romolos'un vefâtında sabinlerden Bombelyos hükümdâr olmuştur. Şu zât-ı hazem, hekim, hüsn-i hâle müntesib idi. Emûr-ı siyâsiyece ba'zı mertebe kavaneyn vazi'yle zir hükmündeki ahâliye zira'at ve birkaç san'at-ı nafi'a ta'lim eyledi. Bedâyet hükûmetinden kırk üç sene sonra fevt oldu. (1294)

Bomilyosun vefâtında yine Sabanlardan pollos hestilyus hükümdâr oldu. Şu zât-ı hurub ve mağaziye haris idi. Zamânında Rumlar ile civarlarındaki elbâniler aralarında hayli niza' ve kıtal vuku'buldu. Nihâyetü'l-emirde iki [216] 'askerden her ferik şecâ'andan üçer mübâriz intihabıyla beyinlerinde mübâreze icrasına ve galebe hangi tarafta kalır ise o tarafa müte'allık 'umum-ı 'askerin galib ve müzaffer 'ad olunmasına karar verdiler. Şu karar üzerine Elbanilerden her birisi Koryatynos ve Romanilerden her birisi Horatynos nâmlarıyla üçer biraderi mübâriz intihâb eylediler. Bu altı kimse atlarına binip silahlarını bağladığıktan sonra yekdiğerine mukâbil meydâna inip aralarında mübâreze parladı. Ferikeyn bunlara karşı tevkif-i ihtiyâr ve neticeye intizâr ediyorlar idi. Koryatoslar ol emirde galebe gösterdiler. Ve garimlerinin ikisini öldürdüler. Maktûllerin hayatta kalan karındaşları Horatynos bunu isti'zâm ve bir şahsın üç kimseye galebesini istib'ad eylediğinden atının dizginini itlâk ile fîrar eyledi. Muhâsımları sür'atle her ne kadar arkası sıra gittiler ise de daha mukaddemce telef eyledikleri Horatynoslarla uğraşmaktan atları yorulmuş olduğundan üçü birlikte Horatyosa yetişemeyip birisi ileriye gitmişti. Horatynos ise bunlara birer birer mübarezeye kendisini muktedir görüyor idi. İlerlemiş olan Koryatynos yanına yakın gelmesiyle beraber Horatynos üzerine bi'l-hücûm hasım merkûmu [217] öldürdü. Bundan sonra ikinci ve ba'dehu üçüncü Koryatynoslar üzerlerine yürüyüp onları da i'dâm idi verdi. Elbâniler bunu gördüklerinde husul-i muzafferiyetten hâ'ib ve hasır kalmakla bayraklarını tersine taklib ve silâhlarını yere ilgâ eylediler. Românilerce bu muzafferiyetten memnuniyet-i 'umumiye hâsıl olmakla Horatynosun şanını a'lâ ve hakkında 'arz-ı ta'zimât ederek bi'l-iftihâr Romaya 'avdet etmişlerdir.

Horatynosların bir hasenâ kız karındaşları var idi ki mezbûr telef olan Koryatynoslardan birisine 'alakadâr olmuştu. Ma'suku koryatynos karındaşının kılıcıyla maktûl olduğunu işittikte saçlarını yolup nevha ve feryâd ve Romaniler 'avdet ederken dervâze'i şehre vusullerinde merkûme o hal ile karşı çıkarak karındaşı Horatyosa levh ve şutumun envâ'ını irâd eyledi. Horatynos bundan gazablanıp "maktûl biraderine

acıımıyorsun da biraderin katline mi acıyıp bu münasebetsizliği gösteriyorsun” diyerek mezbûreyi öldürdü.

Horatynosun ol veçhile kız karındaşını öldürmesinden dolayı kanun-ı mer‘ileri kendisini mes’ul ve katl-i cezasıyla mahkûm eyleyip hizmet-i sâbıkasına hürmeten cezadan ‘afv [218] olundu ise de dâmen i‘tibârı katl-i cinâyeti lekesinden tathir olunamadı.

Romaniler ile Elbaniler aralarında vuku‘bulan muhârebe-i mezkûre mübârizlerin nâmlarına nisbetle “ Horatiler koryatiler” muhârebesi deyu şöhret vermiştir. Bu muhârebeden sonra Elbânilerde românilerle birleştiler.

Tollos hestilyus otuz iki sene müddet hükûmet ettikten sonra bir sâ‘ika isabetiyle fevt olup bu mebliyosun hafidi Enkos Maryos mesned neşin hükümdârı oldu(1262)

Enkos mariyus zirdest hükmünde olan ahâlinin zira‘atlerini terakkiye hizmet ve metruk ayin ‘ibâdetlerini i‘âde etti. Ve lâtinlerle muhârebe ederek dört şehirlerini zabt ile ahâlisini Avanteyn tepesi üzerinde iskân eyledi. Bu futuhât Romalıların arazisini denize kadar tevsi‘ etmiştir. Enkos, Mariyos vefât ettikte yerine Yunanî büyük Târikin oturdu. (1238)

Tarikinın babası bir zengin tâcir idi. Korinitten menfiyen oraya gelmekle kral sâbıkın teveccühünü kazanıp kral vefât ederken kendisini oğullarına vasi ta‘yin etmiş [219] ve ahâlinin dahi teveccühe ‘umumilerini kazandığından krallığa kabul olunmuştu. Romanın tezâyüd ‘ümrân ve tezyinatına ve Roma haricinde ki sabenlerin tenkillerine muvâfık olmuş ve 32 sene hükûmet ettikten sonra fevt olup yerine Seroyos Tolliyus nâm zât kral intihâb olunmuştur. (1200)

Soroyos kırk dört sene hükûmetle muhârebât-ı kesîrede muzaffariyet kazanmış olduğu halde dâmadı ikinci Târikin seroyosu öldürüp yerine oturdu. (1156)

Seryosun o suretle katli haberi kızı ve Tarikinın zevcesi Talyaya bâliğ oldukta zevcinin babası hakkında ki gadrından ve serir-i kraliye cülûsundan ferh ve memnuniyet gösterip tebrik için ‘araba ile dar-ı vilâyete doğru gitti. Babasının kan ile

alûde olan cenâzesi ‘arabanın geçtiği sokakta ayaklar altına atılmıştı. ‘araba o sokağa yetiştikte cenâze gözüne ilişmesiyle berâber ‘arabacı ızdırâb ve havfa tesâdüfle hayvanları geriye çevirdi. Talya ‘arabacının dönmesindeki sebebi anladıkta merkûmu tekdir ile ‘arabaya dâr-ı vilâyete doğru çevirmesi emrini verdi. Cenazenin matrah olduğu sokak ise pek dar olduğundan ‘araba ceseyi çekinmeksizin geçemez idi. [220] ‘Arabacı Talyânın emrine bina’en hayvanları sevk ile cenâzeyi ‘arabaya çiğnetip geçti. Talya bu hale te’sir ve mübâlattan eser bile göstermedi.

İkinci Tarikin cülûs ettiğinden sonra ahâli hakkında mezâlim ve fevâhişin envâ’ını irtikâb etmiştir. Binâ’en’aleyh ahâli bunu “ mütekebbir tarikin” deyu telkin eylediler. Tarikin mezâlimine ahâlinin artık tahammülleri kalmadığından cülûsunun yirmi beşinci senesi ‘â’ilesi ile berâber tard olunarak Roma’da bir cumhuriyet teşkil olundu. (1131)

-22-

Romada Cumhuriyet Teşkilinden Ököstön

İmparatorluğuna Kadar Ceryân Eden Vakâyı ‘-i Târihiye

Kable’l-Hicre

(668-1131)

Târikin mesned kraliden tard olunduktan sonra Konsol nâmıyla Romada iki hâkim intihâb ve senede bir def’a intihâb icrâsı kanuna rabt olundu. İbtidâ konsol nâmıyla ikâme olunan hâkimlerin birisi Peronos ve diğeri Kolatinosdur.

[221] Peronos ‘adâleti muhib idi. Hatta iki nefer oğlunun ba’zı cinâyât-ı irtikâb eyledikleriçün i’dâmlarına hüküm vermiştir.

Roma ahâlisi o târihlerde birisi eşrâf, diğeri ‘avâmdan olmak üzere iki kısım idi büyük meclis erbabının hepsi ve ekâbir ve mu’temidânın ekseri birinci kısımdan ma’dûd idiler. Konsolların intihâbıda şu kısma mefûz idi. Binâ’en’aleyh şu birinci kısmın şevketleri kuvvet ve setûtları ‘azimet kesb ederek ahâlinin ‘avâm takımı bunların nüfuzları altında esir gibi oldular. Bu hal ‘umumi tenfir etmekle ‘avâm ile

eşrâf aralarında taraftarlık tahdis ve fetn ve müşâcerât zuhur etmeğe başladı. Lakin konsolların vazifeleriyle mükellef olmak üzere senede beş kimsenin dahi ‘avâmdan intihâbı kanuna rabt olduğundan ahvâl-i ‘amme intizâm ve eşrâfın şânı inhitât kesb eyledi.

Bu suret biraz vakit devâm edebildi. Sonra ferikayn beyninde yine ba‘zı ve ‘adâvat baş gösterdi. Bu esnâda eşraftan ve şeca‘andan Korbulânos nâmında birisi konsolluğun iptaline kıyam ederek bu maksadının tervici için pek çok çalıştı ise de ‘avâmın mukâvemetine ve bi’l-ahire galebesine [222] tesâdüfle mağlub olduğundan ‘avâm-ı Korbolanosu Roma havalisinden tard eylediler. Korbolanos entiyum şehrine giderek o târihlerde eşed tava’if ‘ad olunan Volisi Şa‘ubuna bi’l-ittihâk bunları Rumlarla muhârebey teşvik ve tahriz etti. Onlarda bi’l-muvâfika şeca‘an ve fersânlarını cem‘ ile bir ordu teşkil ederek Romaya doğru yola çıktılar. Şu ordunun Romaya takrib eylediği haberi Romalılara baliğ oldukta havf ve ızdıraba güriфтâr olduklarından Korbolanos’un isti’tâf hatırı için ihtiyârlarını yanına gönderdiler. Korbolanos iltifât bile etmeyip yoluna devâm etti. Bundan sonra havvâs köhneyi irsâl ettiler. Ve köhne Korbolanosun yanına ba‘de’l-vusul cerâyim-i sâbıkalarının ‘afvını temenni eylediler. Korbolanos maksadını tağayyür etmeksizin kuvvet-i mevcudesiyle Roma şehrinin suruna kadar ilerledi. Sur önüne vardıkta şehre hücûmun esbâb-ı teshilesini ararken eşrâf ve ahâli şehirde bulunan tâ’ife-i nisvândan bir hey’et-i meb‘use ta‘yin ile Korbolanosun Roma’da kalmış olan anası Viktorya şu hey’etin önüne ve zevcesi arkasına düşerek hey’et efradının her birisi vakt-i engiz nazar olacak bir suretle libâs-ı hüzün ve matemi [223] labise ve zeyl-i tazri‘ ve istiğâsaya mülâbese olduğu halde ‘azimet ve maksadından sarf-ı nazar etmesini söz ve gedâzla Korbolanosdan niyâz eylediler. Korbolanos tezelli bu derecesini gördükte nisvâna ve bi’l-hassa ana ve zevcesine te‘allık eden şefkati ‘inân-ı ihtiyârını elinden almakla kendi hayatından me’yusiyeti gözünün önünde tecessüm ve anasına hitaben “Valide Romayı kurtardık. Lakin oğlun kaybettin.” Diyerek Romaya ta‘arruzdan sarf-ı nazarla ‘askeri bi’l-istishâb entiyûm şehrine ‘avdet eyledi. ahâli kendi halleriyle meşgul iken Korbolanosun tahrizât-ı mütemâdiyesi üzerine bunca tedârikât ve gavâ’il-i ‘azime ihtiyâr etmiş oldukları halde te‘azzib bilâ fa’ideden başka bir şey görmemelerinden nâşi hiddetlenip Korbolanos dervâze’i şehre yetişmesiyle beraber hücûm-ı ahâliye müsadif ve maktûl olmuştur.

Bu hâdis e geçtikte Roma devletinin ahvâlinde intizâm ve devletlerinde ‘azîmet hâsıl olmağ a başladı. İtalya’nın dâhil ve harici i‘mâl-i nüfuz ve te’sir hükûmetlerine karşı ‘arz-ı inkiyâd ve ahâlinin nüfûsuda gittikçe kesb-i ezdiyâd eyledi. Memleket ise rungunu günden güne eritip gavl (eski Fransalı) tâ’ifesinin Roma’ya hücûmları târihi [224] olan hicretten mukaddemki (1012) senesine kadar hal böyle devâm eyledi.

Tâ’ife-i merkûme cenerâl Bernosun kumandası altında bi’l-ictima’ o târihte giderek Romayı muhâsara eylediler. Romalılar taraflarından her türlü müdafa’a esbâbına teşebbüs edildi ise de mukâvemet mümkün olamadığından goller sehhâm belâ gibi Romayı muhacemât-ı ‘adideye hedef ve romalıların esbâb-ı mukâvemetlerin imha ve telef ettikten sonra şehre duhul idi verdiler. Bunlar derûn-ı şehre girdiklerinde şehirde ki ihtiyârların- bir muntezim mevki’de bi kayıt ve fütur- her birisi libâs-ı hey’et-i ‘azameti lâbis ve ‘âcdan ma’mul birer kürsi üzerinde vukurâne ve müdhişâne bir tavır ile câlis idi. Medeniyetin runk ve tezyinâtını ândân mukaddem görmemiş olan gavl-ı vahşilerinin hücûmda peşrûları olan efrâd bunları görmeleriyle beraber ürkerek yüzlerini geriye çevirdiler. ‘askerden bir nefer gayretle ilerleyip kürsiler üzerlerindeki ihtiyârlardan Bayirus nâmında bir sahsın sakalına yapışmasıyla beraber Babirusu kürsi üzerinden çekip yere atıverdi. Babirus bundan gazabnâk olarak elinde ki ‘asâ ile nefer-i merkûmun başına urdukta ric’ate başlamış olan ‘askerin [225] ba’zıları sa’ika gayretin sevkîye Babirusun dâhil olduğu cem’iyet üzerine hücûm ve hepsini katlettikten sonra şehrin ortasına doğru yürüdüler. Sa’ir gavl-i ‘askeride bunlara etba’ etmekle cümlesi derûn-ı şehre dağılıp ihrâk ve yağma az vakitte şehrin ekser mahallerini tahrîb eylediler.

Ol vakitler Roma şehri pek büyük ve ebniye’i fahireyi hâvi idi ki bu ebniyenin en cesimi bir kal’a’i haşine gibi olan kabitol sarayı idi. Goller şehre giderken Rumların ekâbir ve şeca’anî kasr-ı mezkûrda tahsin etmişler idi. Goller hayli vakitler muhâsara ettiler ise de bir şey yapamadılar. Kamilosun kıyamına kadar hal böyle gitti. Bi’l-âhire Kamilos kıyam ederek mevcûd Golere şiddet ve intisarı bir derece ileri getirdi ki çoğu maktûl oldu.

Rumlar bu belâyı geçirdikten sonra vakitlerinin çoğunu memâlik ve devl-i ecnebiye muhârebelerine sarf ederek fen-i harbde kesb-i mahâret ve elli seneye karib müddet zarfında ceryân eden muhârebelerin ekserinde istihsâl muzafferiyet eylediler.

Bundan sonra Romalıların Latyum ahâlisiyle onlara mu'avenet eden Etroski tâ'ifesi aralarında muhârebe açılıp romalılar Golleri ve Etroskileri berbâd ve memleketlerini istilâ ettiler.

[226] Muharebat-ı mezkûreyi Saminum muhârebeleri ta' kib eyledi. Samnit denilen tâ'ifenin yerleri mukaddemleri Roma memâlikiyle hemhudûd değil idi. Romalılar Latyum havâlisini harben istilâ ettikten sonra Samnit ahâlisinin evtân ve bilâdı romalıların zirdestlerinde ki yerlerle hemhudûd halini kesb ettiğinden Saminum muhârebelerine bir isti'dâd tabi' hâsıl olmuştur.

Saminum muhârebeleri kable'l-hicre (965) senesinde başladı. Saminum diyarından kapı şehri romalıların yed-i zabıtlarına geçtikten sonra nihayet buldu. (963)

Şu hurûb ber taraf olduktan sonra latin ahâlisinin Roma konsollarına da'vayı iştirake kıyâm etmelerinden dolayı (962) senesinde bir muhârebe kapısı açılıp latinlerin itâ'atleri hâsıl olduktan sonra kapandı.(960)

Bundan sonra samitlerin ba'zı tahrîkâtıyla Yunanistan bilâdından Peloponis nâm şehir ahâlisiyle Romalılar aralarında muhârebeler tahdis ve bu muhârebeye samnitler dahi iştirak eyledi. Muharebat-ı mezkûre (948) senesinden (933) senesine kadar imtidâd ederek galebe Romalılarda kalmıştır.

Muharebat-ı merkûmenin zevâlinde şimâldeki Etroski [227] ve Samnit akvâmının Romalılar 'aleyhlerine kıyımlarından tahdis eden muhârebeler yüz gösterdi. Buda altı sene mümted olmuş ve akvâm-ı mezkûre Roma ahâlisinin şân ve 'azemetini kabul ve i'tirâf ettikten sonra bab-ı muhârebe sed edilmiştir. (927)

Romalıların günden güne galebelerini 'aleyhlerindeki akvâm-ı suret-i müttezillelanede kabul etmekten vicdanen kendilerini memnu' gördüklerinden (922) senesinde saben, Etroski, Ombirin, Gavl tavâ'if-i muhtelifesi bi'l-ittifâk romalılar üzerlerine i'lân-ı harb ettiler. Bu def'ada açılan muhârebeler on yedi sene mümted

olmuştur ki galebe ibtidâ akvâm-ı müttefikada yüz gösterip romalılar büyük büyük telefata tesâdüf eylemiş oldukları halde bi'l-ahire Romalılar galib ve tavâyif-i mezkûre münhezimen Roma hükûmetinin dâ'ire itâ'atine dâhil oldu. Binâ'en'aleyh İtalya dâ'iresinin havali-i şimâliyesi dahi Roma memâlikinden ma'dûd olmuştur. (905)

Bundan sonra Yunanistan bilâdından Epir kralı Pirhos ile aralarında muhârebe açıldı. Roma ahâlisinin muharebât-ı sâbıkada ki galebelerine payimâl olan akvâm-ı mezkûrede kudret kalmayıp italya memâlinde kuvvetleri tenâkıs etmeyen takım taranet tâ'ifesinden 'ibâret kalmıştı. Târânet [228] tâ'ifesi ise her ne kadar komitlerine 'a'it olan iktidâr 'avârız mağlubiyete tesadüf gibi hallerle rahnedâr olmamış ise de romalılar bir hadika'i istilâ makamına koydukları memâlik-i mevcûdelerinin dâhilinde ve civârında harohas 'ad eyledikleri akvâmı âteş ta'arruzla ihrâk ve imhâ efkârından geçmeyeceklerini ve binâ'en 'alâ zalik kendilerini yurtlarında rahat bırakmayacaklarını tarânet şe'ubu hiseylediklerinden romalılar 'aleyhlerinde bir hareket-i şedide icrasına karar verdiler. Ve Pirhosdan dahi mu'avenet istediler. Pirhos yirmi bin nefer piyade ve 3 bin nefer süvariden mürekkip bir ordu ve haylice kuvve-i bahriye dahi tertip ederek romalılar ile pek çok uğraştı ve hatta roma şehrinin suruna yetişecek derecede şiddetli tecâvüzler dahi gösterdi. Ahâli-i şehir bir kal'a-i haşine gibi besâlet-i fevk'âde iltizamıyla müdafa'ada sebât ve mukâvemet erâ'e eylediklerinden Pirhos şehre yaklaşamayıp husule muvaffakiyetten me'yûsen Sicilya'ya 'azimet ve bi't-tekrâr İtalya'ya 'avdet eylemiş olduğu halde Roma konsollarından Köryos ve Entoves kumandasında ki 'askere mağlub olarak Epire 'avdet eyledi. Taranet ahâlisi ise Romalılara galebe ümitlerini birde bire ga'ib ettiklerinden [229] kendilerini Roma hükûmetinin kucağına atmaktan başka çare tasavvur edemeyerek romalılara girdendâde'i teslim ve itâ at oldular. (894)

Şu gâ'ile ber taraf edildikte Romalılar Seyzalyen gollarını dâ'ire-i itâ'ate almak için muhârebelere başlayıp goller ba'zı mertebe galebe ile beraber Terânzelyen gollarından dahi bi'l-isti'ane teksir-i kuvvet etmekle roma senatosu pek büyük ordular tertip ve muhârebeler devâm eylediler. Gollardan jevân takımlarının kralları inde'l-muhârebe konsol marsillosun 'askerine karşı maktûl ve muharibleri münhezim olmuş ve bunlarla hem efkâr olan tava'if-i sâ'ire dahi müsademelere tesâdüfle galebeden

me'yûs kalmışlardır. Binâ'en'aleyh ekserisi başka mahallere hicret ve yerlerinde kalanlar bi'l-zarûr Roma hükûmetine 'arz-i itâ'at eylediler. (884)

Romalıların yine evvel esnâda açmış oldukları Ponik muhârebesi (863) senesinde Sicilya kıt'asının istilâsı ve -mebhas mahsusunda tefsil olunduğu üzere-bilâd-ı Afrikadan Kartâcınalılarla vuku'bulan muhârebeleri (886) senesinde başlayıp (767) târihinde Kartâcınanın zabt ve ihrâkıyla hitâm bulmuştur.

[230] Romalılar feth-i memâlik ve istilâca tevsi' mesalik etmeğe devâm ederek ıspanya tamamıyla roma memâlikine münzam ve el-yevm cezâyir garb ve o târihlerde nevmidya denilen Afrika bilâd-ı ma'lumeside harben mazbut olup heyn-i istilâda nevmidya hükümdârını esir ve haps ettiler. Hükümdâr müşârun ileyh muhbisde aç ve sususz vefât etti.(734)

Kable'l-hicre (713) târihinde İtalya vilâyatından henüz istilâ görmemiş mahallerin zabt ve teshiri maksadı bi'l-iltizâm vilâyat-ı merkûme serâpa dâ'ire-i istilâya dâhil oldu.

Asya muhârebeleri bu târihten evvelce başlamış olduğundan bununda bedâyetten zikru beyanına ibtidâ edelim selefkiye hükümdârlarından üçüncü Entiyohus Romalılar 'aleyhlerine kıyam ile 'askerini Rumili tarafına geçirdiği ve bi'l-muhârebe mağlub olduğu târih-ki kable'l-hicre (815) senesidir- ol vakte kadar Roma hükûmetinin Asya kıtasında ki memâlik - ile münâsebeti yok idi.

Devlet-i selefkiye bahsinde tafsil olunduğu üzere Entiyohusun muhârebe-i mezkûrede mağlubiyeti ve bir ağır mu'ahede kabul ederek oğlu Entiyohus İpifanis rehin suretiyle Romaya göndermesi Romalıların Asyaya tecâvüzât-ı tabi'iyelerine bir şâhirâh açmıştır.

[231] Entiyohusun vefâtında Romada bulunan oğlu Epifanis yerine hükümdâr olduktan sonra gerek bunun ve gerek haleflerinin hükûmetleri Romalıların 'adeta tahkim ve himâyeleri altında bir hükûmet olmuştu. Lakin Silifkiye devleti Romalıların himâyeleriyle bekâsını tahsile muvâfık olamayıp hicretten (706) sene mukaddem Suriyeliler selefkiyan sülâlelerini birden bire dâ'ire-i hükûmetten tard ve teb'id ve kâbiliyet-i 'askeriyesi kesb-i iştihâr etmiş olan erişkiyân devleti hükümdârı dikrâne

teb'iyet eylediler. Roma hükûmeti bu târihten mukaddem açmış olduğu şahirâne münasebetten nüfuz ve istilâsını usul usul Asya taraflarına yürütmeğe başlamış ve Bergama hükümdârı Analos vefât ettiğinden sonra memâlikin Romalılara terkini vasiyet etmiş olduğundan Roma hükûmeti Kable'l-Hicre (751) de Bergamayı istilâ ve Asya nâmıyla bir Roma vilâyetine bi't-tahvil bu vasıta ile aradığı münâsebat-ı istilâ'iyeyi bir derece daha tevsi' etti.

Bundan sonra Anadolu hükümdârları meyânelerinde vuku' bulan muhasamattan bi'l-istifâde Romaca ittihâz olunan vesâ'it ve tedâbir-i bahr-ı sefidin taraf-ı şarkisinde bulunan altı kıt'a memleketin Roma vilâyâtı sırasına geçmesini müntec olup [232] haylice Roma muhâcirleri Asya kıt'asına nakil ve iskân edildi.

Romalılar işi bu dereceye getirdikten sonra Asya kıt'asında bulunan memâlik birer birer yutmak efkâr-ı harisânesiyle bir taraftan entrikalarını idâreye, diğer cichetten kuvve-i 'askeriye ile maksadlarını tervice devam üzere iken Pontos (Trabzon) hükümdârı altıncı mühürdâd Romalılara karşı bir 'adâvet-i mücsime şeklini alıp kendisine kuvve-i zahiriye olmak üzere Erişkiyân hükümdârı Dikran ile 'akd-ı ittifâk ve karabet eyledi. Binâ'en'aleyh şu iki hükümdâr Romalıların Asyaya doğru sür'at-i tahtilerini men'e sarf-ı iktidâr ederek Pontos ve memâlik-i erişkiye cihetlerinde bulunan tava'if-i muhtelifeyi meel şarkiye'i sâ'ire ile bi't-tevhid hicretten (696) sene mukaddem Romalılarla muhârebeye başladılar.

Romalıların Asyay-ı sağırada bulunan memleketleri tamamıyla mühürdadın yed-i zabtına geçmeğe az bir şey kalmışken Romadan intihâb olunan Lokillos nâm kumandanın bir büyük galebeye muvâfık olması cihetiyle mühürdâd mağluben Eşkenyân devletine ilticâ etmiştir. Lokillos bu galebeyi müte'akiben cezire'i mabeynü'l-nehrin kıt'asına geçip Eşkanyan üzerine hücum etmek [233] istedi ise de ordusunda ihtilâl zuhur eylediğinden maksadına zaferyâb olamaksızın geriye döndü. Ol vakte kadar Roma hükûmetiyle Aşkanyan aralarında münâsebet yok iken Romalıların muhârebât mezkûre ile Asyada tevsi' dâ'ire-i mülk edişlerinden dolayı yed-i istilâları Aşkanyân memâlikine civâr mahallere kadar tetâvül etmekle Aşkanyân devleti gibi bir düşman cedidlede meyânelerinde bir husumet kapısı açıldı.

Levkillosun ric‘ati ve o ric‘atten tevellüd eden mazaratın i‘dâyı tecavüze kadar sebebiyet göstermesi ‘azlini icâb ederek Roma cumhuriyetinin tensib ve intihabıyla yerine Pompe nâm zât kumandan ta‘yin ve irsâl olundu.

Pompe Asya’ya geçmesiyle beraber mühürdâdın ‘askerini tarumâr ettiğinden mühürdâdın refiki müttefiki olan dikrân korkusundan Pompeye ‘arz-ı itâ‘atle kendi memâlikine doğru Romalıların akmakta olan seylâbe’i mazarratlarına bir sed ha’il çekti ise de oğlu ikinci Dikrân [234] Romalılarca istishâb ve maksadlarına nafi‘ gördükleri hareketi istisvâb edilerek roma cumhuriyeti erişkiyân memâlikinin ba‘zı mahallerini bi’l-ıfrâz ikinci Dikrâna verdiler. Mühürdâd ise Romalılar haklarında ki gayz ve husumetini teskin edemeyip cem‘ ettiği büyük bir ordu ile karadeniz’in şimâl tarafına geçerek Trakya ve Makedonyaya ve ba‘dehu İtalya’ya bi’l-vusul Romaya hücum etmek üzere iken oğlu Farnak ihanet ve orduyu kendi tarafına celb ile pederini hal‘ ve romalılarla mesâliha ‘akd eyledi. Mühürdâd düşmanlarının ayadı’i hakaretlerine geçmemek için ibtidâ yanında bulunan kızlarını ve sonra kendi nefisini katletmiştir. (649)

Karnak o hiyâneti irtikâbdan başka pederinin cenâzesini mumya ederek Pompeye gönderdi ise de Pompe bu mu‘ameleden memnuniyet göstermeyip büyük bir hürmetle cenâze alayı tertip ettirdi. Ve şu dinâ’eti üzerine Roma hükûmeti Fernâki nazar-ı emniyet ve i‘tibârdan düşürüp mühürdâd ile dikrânın mağlubiyetlerinden sonra Fırat nehrine kadar imtidâd eden Asya memâlikini zabt etti.

Suriye memâliki de bu sırada roma hükûmetinin memâlikinden ma‘dûd oldu. Şu kadar ki Aşkânyan devletinin cenk [235] avarelikte mahâreti cihetiyle Romalılar şu devlete Cârmalâsak olmak üzere Erişkiyân memâlikinin Eşkânyana civar olan yerlerini bir hükûmet-i mahsusa ittihâz ve ikinci Dikrân ‘uhdesinde ibkâ eylediler. Romalılar Asyaca olan işlerini biraz müddet bu halde bırakıp Avrupa kıt‘asında tecâvüzat ve muharebata devam etmişlerdir.

Roma kumandanlarından Sezar (Kayser Yolyanos) futuhât romanyaca gösterdiği iktidâr vaki‘ ve şanını şa‘şa’a efzâyı afâk iştihâr etmişti. Lakin kendisi konsollardan Maryos’un taraftarı olup diğer kumandan Silla ile Maryus arasında takrir eden husumet ve Silla ise neşr etmiş olduğu savt cehir nüfuz ve haysiyet maryus

tarafklarlarının i'tibârlarını kırmış olduğu gibi Sezar dahi Silladan ihtirâzen besinya hükümdârı Nikomedinin yanına ve sonra Rodosa gitmiş ve Sillanın dağdağa'i Karobardan Damenkeş ferağat olduğu esnâda- ki hicretten mukaddem ki (683) senesidir- romaya 'azimetle 'asker kumandanlığını ve hâkimlik vazifelerini istihsâl eylemişti.

Cumhuriyetin 'aleyhinde bulunan takımlarla hayli uğraşıp galebeye muvâfık olduğundan (682) târihinde konsolluğu [236] ihrâz ve konsol ta'yin olunmasıyla berâber hal ve 'akd-ı emûru yed-i iktidârına alıp numâyan olan tahyiz ve tefridi diğerkonsol Bibolusu libâs nüfuz ve iktidârdan tecrid eyledi.

(680) Târihinde Sezârın şimâl kollarına galebesiyle futuhâtını tevsi' ve ma'iyetinde ki ordunun aleyhine kıyam eden Belçikalılar ile şa'ub sâ'ireyi tenkil eyledikten sonra şerik-i hükûmet bulunan Pompe ile meyânelerine husumet düştü. Sezar merkez hükûmet haricinde yed-i iktidâr ve besâletini taraf taraf uzatıp ve deryâyı muvaffakiyet içinde yüzüp giderken merkezde bulunan Pompe ateş-i hased ile yanmağa başladı. Binâ'en'aleyh 'asker kumandasını bırakıp Romaya 'avdet etmek üzere Senatodan istihsâl eylediği kararı Sezara tebliğ eyledikte Sezar bu mu'ameleden Pompenin maksadını tefris etmekle ma'iyetinde ki orduyu istishâb ve hasımane bir suretle seyl-i belâ gibi romaya doğru 'azimete şitâb eyledi.

Şu 'askerin Romaya doğru akıp gelmekte olduğu şâyi'a-i dehşet efzâsı ahâliyi ve Pompeyi düçar-ı havf ve telâş eylediğinden Pompe ve senato ve sa'ir erkân-ı hükûmet Romayı terk ile kapı şehrine [237] çekilmeğe mecbur oldular. Sezâr toskana havâlisini bi'l-muhâsara zabt ettikten sonra yüzünü kapı şehrine çevirdi. Lakin Pompe kapudan Berendiziye savuşmuş olduğu haberini almağa sezâr ve cephe'i 'azimeti Berendiziye tevcih eyledikte Pompeye ve Senato 'azasının bir takımı otuz bölük kadar 'askerle Epire tarafına çektiler. Sezâr iki mahdan ziyâde zamânını İtalya'nın hariç-i dâ'ire-i mazbutiyet olan mahallerinin teshirine sarf ederek bu maksadını mevki' husule isâl ve müte'akiben Sicilyâ Sardunya cezirelerini dahi dâ'ire-i itâ'ate idhâl etti. Bundan sonra Romayıda yed-i zabıta aldı.

Sezârın Avrupada harekât-ı 'askeriye icrasıyla Pertostoti garbda afak iştihare münteşir olduğu sırada Roma cenarallerinden Kara zos yakasını dest-i gıptaya

tutturduğundan kendiside onun gibi şan kazanmak fikriyle şarkta parlak işler görmeği arzu ederek Kable'l-Hicre (675) de bu ordu ile cezire'i mabeynü'l-nehrin kıt'asına geçti. Lakin ikbâli arzusuna müsa'id olmadığından Aşkânyân devletiyle muhasamaya girişmiş olduğu halde Harran muhârebesi bir büyük felâkete uğramasını ve izmihlâlini muceb oldu.

[238] Sezâr sayt besâlet ve iktidârını her tarafa işittirdikten sonra İtalyanın idâre-i hükûmetini Mark Entavana havale ederek kendisi Pompeyi yakalmak üzere ordu ile hücum ve Pompe'nin ordusunu mühimmat-ı harbiyeleriyle beraber zabt eyledi. Pompe bir müddet daha esbâb-ı mukâvemeti tahri ve isti'mâl ile iştigâl etmiş olduğu halde mağlûben Mısır taraflarına firar ve orada bir neferin kılıcıyla terk-i hayat müste'ar etmiştir. (670)

Sezârın Pompeyi ta'kip ile İskenderiye'ye vusulü Pompe'nin vefâtından sonraya tesâdüf ederek o aralık İskenderiye'de hükümdâr bulunan Klopatra nâm meleke'i meşhurenin dâm hüsnüvânına tutuldu. O günlerde Mısırlıların aralarında tahdis eden husumet Sezârın birkaç ay müddet İskenderiye sarayında mahsuriyetini muceb olmakla mü'ehhiren Asya'dan vurud eden 'asâkir-i mu'avene ile Mısırlılara galebe ve (669)da Mısır havalisinden kalkarak kapad ve kaya tarikiyle Romaya 'azimet eyledi. Vusulunde hizmât-ı mesbukası üzerine nâmı İmparator (Kayser) deyu alkışlanıp bi'l-istiklâl mesned hükümdâyiye kabul olundu.(668)

[239]

-32-

Romada İmparatorluk Teşkilinden İmparatorluğun

İkiye İnkisâmına Kadar Vakâyı'-i Târihiye

Kable'l-Hicre

(227-668)

Sezâr imparator oldukta Romada erkân ve a'yân ilâheleri için bir büyük ihtifâl tertibiyle Sezârı takdis ve nâmına nisbetle i'mâl eyledikleri timsâlin üzerine "nısif

ilah” ‘ibaresini yazıp timsâli kapitol kasrında ki ilaheleri meyânında bulunan timsâl-i müşterinin yanına vazi‘ eylediler.

Sezâr nâ’il olduğu ‘ulu menzileti gördükte ‘umumun hakkında hüsn-i nazarını te’yid için pek çok masraflar velimeler ve ziyâfetler tertib etmiştir ki ‘asâkir-i romanyanın kaffesi şu ziyâfetlerde bulunduktan başka Roma sokaklarından yirmi iki bin ma’ide çekilmiş ve her birisi it‘ame’i nefise ve meşrubât-ı lezize ile doldurmuştur. Ma’idelerce ihtiyârolunan mebzuliyet üzerine esâfil-i nâsa varıncaya kaadar eşrâf ile müsâvi tutuldu. Şu mu‘amele ise bir def‘aya [240] hasır edilmeyip her vakit ‘adet hükümüne konulduğundan Romaniler sezâra ‘ubudiyeti eski hissiyat-ı hayriyeye tercih etmeğe başladılar.

Sezâr mühib, hazak, kendisini sevdirecek sıfat ile muttasıf ve şu evsâf ile beraber pek desâs idi. ‘umuma karşı ‘ulviyet içinde bir mahviyet sureti ihtiyar etti. Bu halleri hep had‘a ile kılıp nası kendisine celb ve ‘umumun libâs-ı hürriyetini tamamıyla selb etmek için idi. Velâyim-i ‘umumiye esnasında altından ma‘mul bir serir üzerinde oturup başına cevahir ile mersa‘ tac kur idi. Meşhudi olanlara musahabet ve iltifatça emsal ve akrân mu‘amelesi gösterir idi. Romalılar sezârı bu halde görmekten mesrur ve mu‘amelesinden müftehar oluyorlar idi.

Ma‘amafih romaniler içinde muhabbet hürriyete esir olmuş eşhâs birden bire za’il olmadı. Bu takımdan ba‘zıları sezârın katlinde bi’l-ittifâk helâkını tesri‘ edecek vesâ’iti isti‘ mâle başladılar. Şu fitnenin riyâseti Berotos ve Kasyos nâmlarında iki şahsın ‘uhdesine tevdi‘ edildi.

Berotos sezârın hem muhib hem de mahbubu idi. [241] Lakin ihtiyar etmiş olduğu tariki ‘umuma nafi‘ i‘tikâd eylediğinden vatana te‘allık eden menâfi‘ ‘umumiye’yi garz-ı şahsına mercih görüyor idi. Kasyos ise zâten vatanın hürriyetini i‘ade ile halkı sezârın boyunduruğu altından çıkarmağa vacibattan i‘tikâd ve bununla beraber kaysere bağaz ve hased zâtisi dahi nefis bi nefis kesb-i ezdiyâd ediyor idi.

Şu iki zatın dâ’ire-i riyâset ve ittifâklarında altmış kadar eşhâs içtima‘ eyledi. Bu hey’et-i müttetika büyük meclis dâ’iresinin önünde maksadlarını ceharen icrâ etmeği tasdim ve müzâkere ettiler. Ve sezâr dâr-ı hükûmete gideceği vakit içlerinde

birisi kendisine bir ‘arzuhal vermek bahanesiyle yedine bir rik‘a sunmasını ve sezâr rik‘ayı alıp okumak için tevkif-i tabi‘i gösterdikte o civarda bulunacak arkadaşları bi‘t-tecmi‘ işini bitirmelerini kararlaştırmıştır.

O günün ferdâsi sabahleyin sezâr kasrından çıkıp hükûmet sarayına gitmek üzere kasır kapısının önünde ki nerdibandan inerken Artimdurus nâmında bir şahıs istima‘ ve his ettiği fitneyi ihtar için sezâra bir varaka takdim etti. Sezar bu varakayı bir ‘arzuhal-i ‘adi zan [242] ettiğinden okumaksızın hademesinden birisine verdikten sonra yoluna devam eyledi. Giderken etrafını hilekâr asdıkasından bir cem gafır ihâta ederek ahâli iki tarafında ki dükkanlarda kimisi alkışlarla medhiyeler, kimisi sezârın tûl ‘ömrü için du‘alar okurlar idi. Sezâr ise meşhûdi olan mu‘amelâtta kebir ve ‘azamet irtikâbıyla nefisini ‘acâyib bir halde görüyor idi.

Büyük meclisin kapısına kadar gitti. Meclis-i mezkûrun iki tarafında temâsil-i kesîre var idi ki meşâhir-i româniden her birisinin bir timsâli bu temâsil içinde olduğu gibi mukaddema Mısır’dan ser maktu‘u gönderilen ma‘hud Pompe’nin timsâli dahi onların içinde idi. Sezâr Pompe’nin timsâli önüne yetiştikte hey’et-i feside efradından metlus sember güyâ bir iş için istiğâse ediyor tarzında sezârın libasının bir tarafına yapıştı. Sezâr hacetini anlamak için olduğu yerde durdu.

Şu tevkif sırasında hey’et-i müttefikadan birisi bark-ı hatîf gibi ilerleyip sezârın ketfini arasına bir hançer yerleştirdi. Sezâr derhal arkaya dönüp hal-i mecruhiyetinde bile şecâ‘atinin hükmünü bi‘l-icrâ carh-ı merkûmun elinden hançeri [243] aldı ise de sa‘ir refikleri hücûma başladılar. Onlar haklarında da görenlere parmak dişletecek bir suretle müdafa‘a‘i şeci‘âne gösterdi. O aralık sezârın mahbubu Berotos elinde bir hançer olduğu halde cem‘iyet içinden sezâra doğru fırlayıp bir hançer attıkta sezâr bunu gördükte “ Berotos sende mi” diyerek yüzünü sevgiyle örttükten sonra Pompe’nin timsâli önünde meyten yere düştü.

‘Asat birbirini çiğneyerek hücûmla her birisi silâhını Sezâr’ın akmakta olan kanına batırmakla teşfî-i sudur eylediler.

Bu iş bittikte Perotos erbâb-ı meclisden muhib vatan deyu namidâr olan hatib-i meşhur şîşrûne nazar-ı endâz sürûr olarak “ sevin ey vatan babası sevin. Roma hürriyetini buldu.” Deyu hitap etmiştir. (666)

Sezâr öldükten sonra Roma’da bir büyük fesâd hüküm yürütmeğe başladı. Sezârın a’vân ve esdikâsı intikâmını almağa kıyam etmekle Berotos ve Kasiyos ile refikleri ızdırâb-ı ‘azime tutuldular. Maktûlün hemşirezadesi Oktava babasının vefâtında sabi iken sezârın terbiyesi altında büyümüş ve hekimâyı yunaniyeden ta’lim için Yunanistan’a gitmişti. [244] Dayısının vefâtında on sekiz yaşında olup hâdise-i mezkûreyi işitmesiyle beraber töres için Romaya ‘avdet eyledi. Ru’sayı cumhurdan mark-ı entevân Oktavya bir büyük kısım i’tâ ve Oktavanın kız karındaşını terviç ile cumhurun riyâsetine de oktavayı teşrik etti. Binâ’en ‘aleyh kendisi cumhuriyette birinci ve Oktava ikinci re’is olduğu gibi Lebidos nâmında birisininide üçüncü ta’yin eylediler.

Entevân hükûmet-i cumhuriyenin bekâsından memnun olmayan takımdan idi. Cem’iyet-i i’dânın mahvını iltizâm ve hükûmetin istiklâline müte‘allık esbâbı hazırlamağa kıyam etti. Fitne-i sâbıkada zî medhal ve efkârına muhalif olanlardan hiçbir kimseyi sağ bırakmamağı tasavvur ederek a’zâyı meclis ve a’yândan bin üç yüz kadar eşhâsın isimlerini bir deftere yazdı. Bu isimlerin mektup olduğu varakaları i’timâd eylediği kimselere teslim ederek hangi birisinin katline muvâfık olurlar ise câ’izeler va’ad eyledi. Bu takımlardan kendisine esâmi’i mezkûre ashabından birisinin ser maktu’unu götüren me’mûl haricinde ‘atıyeler aldığından artık iş eşhâs-ı ma’dud arasında mektûm kalmayıp iclâf ve esâfile yayıldı. [245] Fitne-i sâbıkada zî medhal olanların vücutları ortadan kalkacaktır diyerek o takımlardan ba’zılarının evlad ve akrabası bile baba ve amcalarının başlarını kesip entevâna götürdüler. Berotos ve kasyos bu ‘arbedeler uç verir vermez Yunanistan’a kaçmışlardır.

İş kesb-i imtidâd ettikte Berotos ve Kasiyos Yunan hükûmetinden isti’âneye ve hükûmet-i mezkûreden teçhiz ve i’tâ olunan yüz bin nefer mukatil ile memleketi muğtesibler yedlerinden kurtaracağız deyu seyl gibi Romaya doğru akmağa başladılar. Bu haber entevâb ve Oktavaya yetiştikte Roma’dan tertip ettikleri ‘askerle karşı çıkıp Filip nâm mahalde iltigâyı tarafeyn vuku’buldu. Gözgöze ilişmesiyle beraber silâhlara sarıldılar. Muhârebe bir derece şiddet buldu ki ortada işitilen kılıç sadâsından ‘ibâret

kalmıştı. Berotos ve kasiyosun ‘askerleri fenâ halde bozuldular. Şu iki şahıs dest-i esârete tutulacaklarını yakîn ettiklerinden hakaretle ölmek için ikisi de intihâr eyledi.

Bundan sonra entevân ile oktava üçüncü şerik Lebidosu tard ile meydânı zabt idi verdiler. (664) hicretten (661) sene mukaddem Eşkânyân devletiyle [246] muhârebe kararlaştırılıp memâlik-i şarkiye Entevânın ve memâlik-i garbiye Oktava’nın yedlerinde kalmak üzere bir mukâseme icrâ edildi. Entevân (659) senesinde hükûmet-i münkasime’i iştirâkiyeyi beş sene müddetle temdid etmek ve şu müddet zarfında ferağ-ı bâl ile kuvvetini Eşkânyân devleti ‘aleyhinde isti‘mâl eylemek üzere tarane ‘azimet ve bi’z-zât Eşkinyân devletiyle harp edeceğine ta‘ahhüd eyledi. Şu fikrini yoluna koyduktan sonra lazkiyeye gelip oradan Eşkânyan memâlikine müteveccihen hareket ve Erişkiyan hükümdârı Erduvazat ile bi’l-ittifâk memâlik-i Erişkiye tarikiyle memâlik-i Aşkânyana duhul etti ise de Aşkânyân devleti müdâfa‘at-ı kaviye esbâbını istihsâl ile beledân-ı lazımeyle istihkâmât altına almış ve Entevânın yanında ise alat-ı muhâsara nâ mevcut bulunmuş idi. Teşebbüsâtından istifâde etmeksizin ric‘ate mecbur oldu. Aşkaniler Entevânı bi’t-ta‘kib yirmi yedi gün zarfında on sekiz muhârebe vuku‘bulup Entevân güçhal ile memâlik-i erişkiye kala‘ından arasa yetişebildi. Entevânın şu muhârebelerde (24000) ‘askeri telef olmuştur.

Entevân ve Oktava beyinlerinde hudus eden niza‘ ve husumete kadar müttefikken emûr-ı hükûmeti idâre etmiş oldukları halde [247] Batâlma mübhasinde beyân olunduğu üzere Entevân ‘askerle Mısırâ giderek Mısır melikesi Klopatraya meftun olduğundan müşârun ileyhâyı tezvic eyledi. Oktava’nın kız karındaşı ve Entevânın zevce’i asliyesi Oktavyanın müsadife olduğu tehûrdan Oktava dahi hissedâr olmakla ‘askerle Mısır havalisine giderek Entevânla bi’l-muhârebe galebe etmiş ve Entevân intihâr etmekle Oktava Muzafferin Romaya ‘avdet ve bilâ mani‘ İmparatorluğu zabt eylemiştir. (651)

Oktava (Ağustos) Roma’ya ‘avdet ettikte imparatorluk lakabını ittihâz ve Kayser ismiyle de kesb-i iştihâr eyledi. Ve kezâlik muzaffer ma‘nâsına olan “Okoset”

‘unvânıyla da şöhret vermiştir ki şark muvarrihleri bu lafzı Ağustos deyu isti‘mâl eylediler. Kayser lafzıda ‘umum-ı Rum İmparatorlarına lakab-ı mahsus olmuştur.

Ağustos mesned imparatoriye irtikâsında kazanmış olduğu şöhret-i şayi‘a üzerine Aşkânî devleti havfa zâhib olduğundan muzafferiyât-ı sâbıkada Romalılardan almış oldukları elviye ve esirâyı romaya i‘ade eyledi.

Hazret-i İsâ ‘aleyhisselâmın velâdet bâ sa‘adetleri Ağustos zamânındadır.

[248] Ağustos ‘adâleti muhib, halim, ma‘arîf ve edâbe ma‘il idi. Ahâlinin rahatı için kavaneyn-i makbule tertip etti. Şeca‘at-ı zatiyesi ve istihdâm eylediği cesur kumandanların himmetleriyle pek çok yerler istilâ etmiştir. Hususıyla kumandanlarından garibâ birinci derecede besâlet ve iktidârı ha‘iz idi.

Ağustosun eyyâmında istiklâllerini muhafazaya haris olan cihât-i şimâliye kabâ’ilinden ma‘ada Avrupa akvâmının cümlesi ve İngiltere, Fransa, İspanya, Almanya, ‘umum-ı İtalya vilayetleri, Yunanistan, Asyayı sağıri, Suriye, Filistin garben asyâyı sağıri ile hind-i şarki arasında ki beldenin ekseri, Afrika’nın Mısır, Merâkiş, habeşe gibi memleketleri devlet-i Romaniye’nin hükmüne teb‘iyetle memâlik-i mezkûrede Romadan mu‘ayyen valiler ikâme olunmuştur.

Ağustosun esnâyı hükûmetinde Romaca bina, nakş, tasvir san‘atları pek ziyâde terakki eyledi. Meden ve beledânda müzeyyen heykeller, temâsil ile münkaş mermerden kasırlar, bina ve medâyin-i sâ‘irede dahi pek çok ebniye’i nefise inşâ edilerek taraf taraf müntazim yollar yapılmıştır. Coğrafya mubhasinde gösterdiğimiz tariklerin en mühimleri ol vakitten kalmış şeylerdir.

[249] Roma şehri o târihlerde bir cesâmet-i fevk‘ade kesb eyledi. Şehr-i mezkûrun dâ‘iresi elli mile ve ahâlisi dört milyon nüfûsa bâliğ olmuş ve etrafı metin ve yüksek sur ile muhat olup otuz kapıyı şâmil bulunmuştu. Futuhât sırasında kumandanların memâlik-i ecnebiyeden götördükleri hesabsız emti‘a ve tuhaf nefise hep Roma derûnundaki kasırların ve heykellerin tezyinatına sarf olundu. Bilâd-ı Yunan’dan temâsil-i ‘acibe, Mısır’dan mermer direkler, Asya’dan altun ve gümüşe müte‘allık şeyler ve zî kıymet taşlar, aktar meskûneden nice nice nevâdar harıl harıl götürölüp Romaya doldurulur idi. Şehr-i mezkûr Perto ma‘muriyet ve runkla güneş

gibi parlamakta idi ki oraya seyâhat edenler şehrin manzarasından dehşet ve hayrete tesâdüf ederler idi.

Romanilerin bu servetleri hep ganayim ve selb-i emvâl-i ibâd suretiyle kazanılmış şeyler idi. Gittikleri mahallerde sıgar ve kibardan hiçbir kimseye merhamet ve şefkat etmezler ve ellerine giren ve gözlerine ilişen emvâl-i ‘ibâdî babalarının mal-ı murisleri gibi alıp götürürler idi.

Romalılar emem kadîmenin her sınıfına bir güne müşâbih [250] idiler. Ba‘zen öyle güzel işler gösterirler idi ki emem müttemidine ve munsife gibi meddah ve senâya ve ba‘zen dahi öyle fenâlıklar irtikâb ederler idi ki şe‘ub-ı mazara gibi kadeh ve zimme sezâ görünürler idi.

Ağustos’un zamân-ı hükûmeti gerek hükûmet-i cumhuriye ve gerek hükûmet-i imparatoriyenin bedâyetlerinden nihâyetlerine kadar Roma’nın en makbul, en parlak eyyâmı idi.

Hükümdâr müşârun ileyh hicretten (608) sene mukaddem vefât ve yerine Tiber nâm zât cülûs eyledi.

Tiber- şu zât tab‘an sekil, şeklen çirkin, mütekebbir müskirata ibtilâsı pek ziyâde idi. “ben eslâfımın en büyüğüüm” der temdih ve tefhirini verdizbân eder idi. Cülûsundan sonra kendi efkârına muvâfık olanlardan vüzerâ intihâb ederek hükümdâr-ı sâbıkın ‘â’ilesiyle mensubanından râst getirdiğini bilâ sebep i‘dâm ve cesetlerini sokaklara ilgâ ettirdi. Tiber bunca şiddet ve şirretle beraber bigâyet korkak idi. Lakin emûr-ı siyâsiyece vukuf ve itlâ‘ı olduğundan zamânında zuhur eden ba‘zı ihtilâli teskine ve Cermânyâlılara harben galebeye muvâfık oldu. Aşkânyan şehzâdelerinden ramâda bulunan tirdâdı memâlik [251] Aşkinyâna gönderdiğinden Tirdâd hudûddan içeriye girmesiyle berâber Aşkânyân hükümdârı Erdivân Türkistana kaçtı. Tiber karındaşı Cermanikosu ‘askerle Asyaya sevk etmekle Erişkiyân hükûmetini Romanın himâyesi dâ’iresine idhâl etmiştir. Memâlik-i ecnebiyeye başka türlü tecâvüz göstermedi. Binâ’en‘aleyh zamânında musafât ceryân ederek emûr-ı dâhiliyecede sada‘a meydân vermemiştir.

Tiber sonraları Napoli körfezinde ki Kapri adasına çekilip orada zevkiyât ve ‘aşirete ibtilâsı tezâyüd etmiş ve şu hal ile vefât ederek biraderi cermânikosun oğlu kalikolla hükümdâr olmuştur.(585)

Hazret-i ‘İsa ‘aleyhisselâm bunun zamânında semâya ref‘ olundu. Kudüs nevâhisinde ki Tabarya şehri tebrik âsârından olup Kudüs valisi Hirdos bina ettirmiştir.

Kalikolla- şu zât hükümdâr oldukta hüsn-i mu‘amele ve idâresinden herkes hoşnut oldu. Lakin sonra bir hastalığa mübtelâ olup kesb-i sıhhat eyledikte eski istikâmet ve hüsn-i halini kâmilten gaybederek menfur ‘umum olacak halleri irtikâb etmekle vefâtına kadar bu halleri devâm etmiştir. Tebdil-i etvârından sonra ashab [252] mülâhi ve mashara tabi‘iyet olanları ve mülâ‘ibleri sever idi. Bu makuleleri her vakit divâne celb ile erbâb-ı meclis huzurunda mu‘amelelerinden ferh ve neşât iktisâb eder. Ve huzurunda vüzerâ ve a‘yândan ref‘ savt edenleri cem‘iyet içinde döktürür idi.

Kalikollanın gara’ib ahvâlendendir ki sevdiği bir kısrak için mermerden müzeyyen ve müntazim bir ahır ve şu ahırda ‘acdan bir havuz inşâ ederek incü ve cevâhir ile mersa‘ berber dahi i‘mâl ettirmiş ve şu kısrak bi’l-ahire Romanilere hâkim olacaktır za‘imiyle ismini kâhinlerin defterine yazdırmıştı.

Hükümdâr müşârun ileyhın zulmü bir derecede idi ki bir kimsenin katlini murâd etse onun evlâd ve ‘ayâl ve akrabasını celb ile huzurlarında katlettirir idi. Zamânında muhârebeler yekdiğerini veli eyledi. Aşkanyan devletiyle hurubun ise arkası kesilmedi. Artık mezâlimine halkın tahammülü kalmadığından ma‘iyeti bölüğü zabitanından Şeras nâmında bir şahsın mübaşeretiyle i‘dâm olunmuştur.

Vefâtında cumhuriyet tarafdârları cumhuriyeti i‘adeye çalıştılar ise de muvâfık olamayıp ‘askeri takımı cermânikosun biraderi kalodi cülûs ettirdiler.(581)

[253] Kalud- bu zât haft ve gaflet ashâbından olduğu halde adâb ve ma‘arifçe ma‘lumât kafiyesi var idi. Roma ve Kartâcna ve bilâd-ı sâ‘ire vakâyı‘ına dâ‘ir bir târih te‘lif etmiştir. Mesaline nâmında bir karı ile izdivaç eyledi ise de mezbûre emirâdan bir geç kimseye ‘alâkadar olmakla Kaludun her vakit mevtini arzu ederdi. Mesâline su‘ikasd tedbirine teşebbüs eyledikte keyfiyet şüyu‘ bulmakla i‘dâm olundu. Kalud

bundan sonra Ağustos neslinden Ağrabin nâmında bir tûl ‘avratla izdivâc eyledi. Ağrabin eski zevcesinden daha ziyâde şirretle muttasıfa olmasıyla Kaludun diğer zevcesinden mütevellid oğlu Ebritanikos babasından sonra hükümdâr olmamak için mezbûre mukaddem ki zevcinden tevellüd etmiş oğlu Nironun hükümdâr olması efkârına düştü. Binâ’en‘aleyh Kaludu tesmimen i‘dâm ve ‘ayân ve ru’sânın muvaffakiyetlerini bi’t-tahsil Nironu serir-i hükûmete iclâs eyledi. (568)

Niron- şu zât anası gibi fesâd ahlak ve şirretle muttasıf idi. Bedâyet cülûsunda eğerce biraz müddet hüsn-i mu‘amele ve istikâmet gösterdi ise de o hallerini mezâlim ve seyyi’ata tahvil ile ahâli hakkında ta‘zibât-ı muhtelif irtikâb etti. Niron Hristiyanlara pek düşman idi. Mesihilerin [254] çoğunu ve o sırada Romada halkı nasraniyete da‘vetle meşgul olan Pavlosu ve müte‘akiben havariyundan batras (şem‘un)u ve ba‘dehu İskenderiyede bulunan mirkas İnciliyi katl ettirmiştir.

Niron bi’l-ahire anası, zevcesi, karındaşı, mu‘allimi filosof senikâyı dahi öldürüp Roma’nın ihrâkına emir vermekle şehrin bir kısmı yanarken kendisi bir yüksek dam üzerinde çalgı çaldırmakla eğlenir idi. O aralık hristiyânları celb ile “şu harik sizin eser-i müfsidetinizdir” diyerek haklarında kısas nâ meşru‘ icrâ eyledi.

Niron lüzumsuz velimeler tertip ile bunun için pek çok emvâl esrâf eder ve geceleri tebdil-i libâs ile suret-i mütenkirede şehrin etrafını dolaşıp halkın ihbâr ve ahvâlini tecessüs eyler idi. Şu halleri nefret-i ‘umumiye muceb oldu. Ru’sa ve ekâbir ‘alâ’l-‘umum i‘dâmına karar verdikleri mesmu‘u oldukta kendi nefsinı katl eyledi. Sonra cenâzesini pare pare ederek etlerini köpeklerin önlerine attılar. (554)

Ağustostan niron’a kadar hükûmet eden kayasere Jolin sülâlesindendirler.

[255] Niron zamânında aşkanyan devleti Erişkiyân memâlikini istilâ etmekle Roma cenerallerinden Korilân Erdeşâda ‘azimet ve Erişkiyan serir hükûmetine oturtulmuş olan Aşkanyan şehzâdelerinden Tirdâdı tard etti.

Galbâ- Niron’a halef olan Galba ‘askerle ispânyada bulunduğu halde Niron’un vefâtını işitmekle kendi hükümdârlığını i‘lân edip Romada tasdik olundu ise de sekiz ay sonra hilâfkiranından Evtun bir ihtilâl-i ‘umumi ihdasıyla Galbaya halef hükûmet olacağı maznun olan Pizon maktûl ve serir-i hükûmete Evtun mevsûl oldu. (553)

Evtun – şu zâtın hükümdârlığı şayi‘ oldukça Romanya’ya doğru gelmekte olan cermânya ordusu Vitilyosu hükümdâr ta‘yin etmek üzere takdim ederken Evtun tertip eylediği ‘askerle Bediryâk nâm mahalde bi’l-muhârebe mağlub ve maktûl olup Vitilyos hükümdâr oldu. (553)

Vitilyos – şu zat hükümdâr oldu.(553)sülâlesinden Kudüsü muhâsara etmekte olan Vespasin keyfiyeti istima‘ etmesiyle beraber refâkatinde ki cenerâl mosini ‘askerle İtalya’ya sevk ettiğinden Mosin giderek bi’l-muhârebe galebe Vitilyos maktûl olmakla Vespasinin imparatorluğu kabul ve i‘lân olundu. (553)

[256] Vespasin- Kalavin sülâlesi hükümdârlarının birincisi şu zattır. Mosini İtalya’ya sevk eylediği sırada oğlu Titosı Kudüs muhâsarası üzerinde bırakıp ‘askerle Mısır’a gitmişti. Vitalliyusun maktûletiyle kendisinin hükümdârlığa kabulünü Mısır’da haber alıp beş seneden beri Orişlim (Kudüs)ü muhâsara etmekte olan oğlu Titos şehrin zabt ve ihrakıyla muhârebeye hitam verdi. Yahudiler ondan sonra memâlik-i sâ’ireye hicret eylediler. (552)

Vispasin zamânında Asyayı sağır bilâdından Lisyâ ve Kilikya memâlikiyle bilâd-ı sâ’irenin ve Britanya’nın her tarafı Roma hükûmetinin dâ’ire-i itâ‘atine dâhil oldu.

Hükümdâr müşârun ileyh on sene hükümdârlık ederek zir destinde olan ahâli zamân-ı hükûmette mazhar-ı asâyiş olmuş ve kendiside eceliyle vefât edip yerine oğlu Titos oturmuştur.(543)

Titos- şu zât-ı muharebât sâbıkada gösterdiği iktidâr ve besâlet cihetiyle beyne’l-ahâli makbul idi. Zamânı sulh ve musâfât ile geçti. Esnâyı hükûmetinde Napoli kurbundaki yanardağ zuhur ederek ba‘zı bilâda zararı [257] dokunmuş ve bir şiddetli ta‘un zuhuruyla bir gün içinde (10000) nüfûs telef olmuştur. Titos hamamda feca’et vefât etti.(541)

Domitin– şu zât Titos’un birâderi ve hükûmetçe halefidir. Bedâyet hükûmetinde mekârim ahlak iltizâm etmiş olduğu halde sonra mezâlim ve reza’ilin envâ‘ını irtikâb eyledi. Bilâ sebep katl-i nüfûs ve irtikâb-ı fevâhişde Niron’a benzer idi. Katle ol kadar haris idi ki öldürecek insan bulamadığı vakitlerde hayvan öldürdü.

Bu evsâf-ı zemime ile biraber mütekebbir ve müte‘azzim olup nefsi “ ilah” deyu telkib etmiştir. Yahudilere bigâyet bâğaz idi. Ekserini katletmiştir.

Seyyi’atı muceb ihtilâl ve mezâlimi hariç dâ’ire-i tahammül olduğundan i‘dâmı kararlaştırılıp ümeradan Estefân nâmında birisi kendisini öldürdü. (526) kalaveyn sülâlesinin son ki hükümdârı budur.

Nervâ- Domitin’in vefâtında şu zat serir-i imparatora oturmuştur. Cülûs ederken yetmiş yaşında idi.

Sahib-i ma‘arîf ve siyâsiyâta vakıf olduğu halde sen pirisi yalnızca idâre’i emûra mani‘ görünmekle [258] istid‘ası üzerine Cermânya hükümdârı trajanın şerik hükûmet olmasını münasip gördüler. Trajanı kendisine oğul ittihâz ve ikisi birlikte idâre’i hükûmet etmiştir. Mukaddema nefi edilmiş olan Hristiyanları bilitlâk ebniyece hürriyetlerini i‘tâ eyledi. Vefâtında Trajân hükümdâr olmuştur (524).

Trajân- şu zât-ı hükûmet ve fetânet ashâbından idi. Cisrler inşa ve yolları islah eyledi. Deniz limânlarını tecdid ve teksir ve ticâreti ve mu‘amelat ahz u i‘tâyı teshil etmiştir. At yarıştırmak için Romada bir mahal inşa ve bir büyük kütüphane bina ile derûnuna beyâz mermerden direkler vazî‘ ve üzerlerine Rumlarla şa‘ub sâ’ire aralarında ki muhârebeleri resim ettirdi. ‘askerle bi’z-zât mösyö Potamya (cezire’i mâbeynü’l-nehrin) bilâdına giderek oraları ve bilâd-ı ‘arabın ba‘zı mahallerini roma hükûmetinin zir-i himâyesine almıştır. Hüsn-i saytını aktar sâ’ireye teşhir etmekle melûk hind muvaffakiyetini tebrik için yanına sefirâ gönderdiler. Lakin Hristiyanlara pek bâğaz olduğundan Orişlim eskafi sem‘anın katline emir verdi. (515) senesinde Antakyaya ‘azimet ederek Antakya eskafi ağnatyosu kuyuya attırdı. Silisâ (kilikyâ) da selinonit şehrinde fevt olmakla yerine ‘emmisi oğlu Edriyin cülûs etmiştir. (505)

[259] Edriyin- sebâtsiz ve guzub bir hükümdâr idi. Ba‘zen halim görünür idi. Hristiyanlara ve Yahudilere pek bâğaz olduğundan bunlardan halk kesir öldürmüştür. Kudüs şerifi hedem ve sonra ta‘mir ettirmiş olduğu halde ahâli terk-i itâ‘at etmekle tamamıyla tahrîb eyledi. Vilâyâtı dolaşıp icrâ‘ata i‘tinâ ve Napoli civârında vaki‘ Bayes şehrinde vefât etmiştir.(484)

Entonin- şu zât-ı edrinin halef hükûmetidir. ‘adaleti muhib, halim, mekârim ahlakı cami’ idi. Müddet-i hükûmeti sulh ve musâfât ile geçmiş ve Hristiyanlara hürriyet vermiştir. Vefâtında Merkas Orek cülûs eyledi. (461)

Orel- ders ve kitap mutala‘asına ma’il ve müdâvim idi. ‘ulum ve fûnnunca kesb-i mahâret etmiş ise de ol esnada Roma hükûmeti ızdıraba mütesadif olduğundan yalnızca idâre-i emûrdan ‘aciz görünmekle damadı Lisyosu şerik-i hükûmet ittihâz ve eyâlât-ı şarkiye ıslahına ta‘yin etti.

Orelin zamânında tava’if ve haşiye ve kabâ’ilce ihtilâl zuhur etmekle müdafa‘alarına çalıştı ise de tava’if [260] merkûme Roma bilâdından çok şeyler yağma eylediler. Mü’ehhiren cermânyânın ba‘zı akvâmı memâlikte mazarrat göstermekle bi’z-zât muhârebeye kıyâm ve cümlesini tard etmiş ve asyaca zuhur eden fenâlıklarında izâleye muvâfık olmuştur.

Orel’in eyyâm-ı hükûmetinde bir şiddetli ta‘un vuku‘ bulup Roma nehri tağyân ve ekâlim mücâvereye ızrâr eyledi.

Hükümdâr müşârun ileyh Lehistanda ba‘zı akvâm ‘asiye ile muhârib iken vefât ederek oğlu Komod halef hükûmeti oldu.(442)

Komod- akvâm ‘asiye muhârebelerinde babasıyla berâber idi. Babasının vefâtında vasiyetine muhalefet ve Romaca ten‘im ve mülâhi fırsatını fevt etmemek için mesâlihaya ‘akd-ı müsare‘at gösterdi. Romaya ‘avdetiyle beraber zulüm ve i’tisâfa devâm ve müte‘alikatından çok kimseyi i‘dâm eyledi. Nikâhsız karısı marisya kendisini tesmim etmekle vefât etmiştir.(430)

Komodun vefâtından sonra hilafkirleri taraflarından roma valisi Pertinaksın imparatorluğu kabul olundu ise de ma‘iyet bölükleri ‘adem kabul ile hücûm ve kendisini katlettiler.(430) müddeti seksen yedi gündür.

[261] Bunun fevtinden sonra serir-i hükûmet imparatorlardan hâli kalmakla tâ’ife-i ‘askeriye imparatorluğu bey‘ men yezide ‘arz ettiler. Ekâbirden rast gelen pey urup beher nefere (2.250) dirahımı vermek şartıyla ashab-ı servetten Yolyanos (didiyos jolyanos) üzerine karardadesi çekildi. Şu zat imparatorluğu zabt etmiş olduğu halde

Britanya, Suriye ve ekâlim-i sâ'ire-i Romanya'da bulunan 'askeri takımları kabul etmeyip her iklimde bir imparator intihâb ettiler. Binâ'en'aleyh memâlik-i müte'addid kayâsireye münkasım oldu. İtalya sevâhilinde ki 'asker şecâ'at ve hüsn-i tedbir ile şöhret şayi'ası olan kumandanları Söyri intihâb etmişler idi. Söyer 'asâkir-i kâfiye ile Romaya giderek hiçbir güne mani'aya tesâdüf etmeksizin serir-i imparatoruya oturdu. (429)

İmparator sâbık senatoya va'ad eylediği şeyleri sonra vermediği için beyne'l-'asâkir ihtilâl ihdasıyla katledildi.

Söyer- şeci' ve behâdır ve idâre-i 'askeriyeye bi'l-vucuh muktedir idi. Selefine imparatorluğu bi'l-müzâyede satanları derdest ederek kimisini katl ve kimisini bi't-tebdil hariçten [262] 'asker celb eyledi. Ve Bizâns (İstanbul) şehrini zabıtla memâlik-i dâhiliyece zuhur etmiş olan fenâlıkları izâleye muvâfık oldu.

Aşkânyan devletinin harekât-ı tecâvüz-kârânesi cihetiyle 'askerle Misyö Potamyaya giderek Kesesifon (Medâyin) ve selefkiye cihetlerinde üç sene muhârebelerle iştiğal ve Romaya 'avdetinde oğlu Karakallayı halef hükûmet ta'yin ettikten sonra zuhur eden ba'zı ihtilâli teskin için bi'l-iştiğâl Yoruk şehrinde vefât eyledi.(411)

Karakalla- şu zât pederinin vefâtında yanında idi. Sörik vefâtında halef hükûmeti olduğu halde karındaşı Jetâ ile Romaya 'avdet eyledikte aralarında ihtilâf zuhur eylediğinden Karakalla galebe ve Jata validesinin kucağına ilticâ etmişken hançerle ikisini dahi carh ettikten sonra Jata tarafında bulunan yirmi bin kişiyi öldürdü. Bu hâdisenin 'akabinde ve soseye ve meraka mübtelâ olmakla karışık ru'yalar görmeğe başladı. Ve sosesini izâle için velimeler ve türlü türlü oyunlar tertip ettiler.

Karakallanın kat' eylediği sikke nukud-ı mağşuşe idi. Altun meskûkâtın içi bakır ve üstü altun ile ve gümüş [263] meşkûkâtın içi kalay ve üstü gümüş ile örtülmüş olduğu halde bunlar meskûkât-ı halise makamında isti'mâl olunurlar idi. Elbise ve 'avâ'idce İskender yunâniye taklid ederek nefsi için Makedonya ahâlisinden altı bin nefer 'asker celb ve tahrir ve heykellere İskender'in timsâlini bi't-te'allık kendiside İskender nâmıyla yâd olunmasını 'umuma tenbih etti. Sonra İskender'in mesleğine

etba‘ suretiyle muhârebelere başlayıp suriye’ye ve oradan Mezopotamya’ya ‘azimet ve harben Aşkanyan devletine galebe ile elli milyon İran münkiri tazminât alıp Suriyeye ‘avdet eyledi. İrtikâb eylediği haft-ı mizâc ve mehânet nâmus hükûmeti mahvedecek dereceye vardığından ‘askeri tâ’ifesi bi’l-ittifâk kendisini hal‘ ve makriyini imparatorluğa intihâb eylediler. (405)

Makareyn- karakallanın vefâtı vaktinde Suriye hâkimi iken iğtisâb müsenned maksadıyla ‘askeri takımını kıyâma tahrîk etmişti. Ba‘de’l-cülûs Kapadokya (kayseriye) taraflarına gittikte ‘askeri takımı ayaklanıp kendisini katl ve nikâhsız karısından mütevellid oğlu Basyosu iclâs eylediler. (404)

[264] Basyos- bedi‘ü’l-cemâl ve hadisü’l-sen idi. Ekser vakitlerde zî nisâ ile tezyi ve boynuna altından kalade te‘allık eder ve kollarına bilezik takar idi. Ve kasrında cabica türlü türlü çiçekler ile ayaklarının altına altın ve gümüş neşrettirir idi. Halk ef‘alini takbih ile ‘aleyhine kıyam ve kendisini i‘dâm ettiler. Yerine ‘emmizadesi Aleksandır Sövir oturdu.(400)

Aleksandır Söyer- hüsn-i hal ile mevsuf, halim, cesur, idâre’i siyâsiyece mâhir idi. Anası Mame Hristiyandır. Putperestlik mezâhibi ‘aleyhinde hayli icra’ata muvâfık oldu. Her vakit ahâliyi cem‘ ile parlak nutuklar eder ve aktar memleketinden fesâdâtın izâlesine çalışır idi. Ashâb-ı ma‘arîf ve fûnnuna ‘itâyâsı mübzel idi.

Sâsanyân devleti mübhasinde tefsil olunduğu üzere Erdişir bin Babek devlet-i Sasâniyeyi teşkil ettikten sonra Kiyânyan yedlerinde iken sonraları Rumlar taraflarından istilâ edilen Fars memâlik-i sâbıkasının kendisine ‘â’it olduğunu bi’l-iddi‘a bu maksadını terviç için Romaya bir heyet-i meb‘use göndermesi üzerine Aleksandır Söyer red ile cevap i‘tâ ve ‘askerle bi’z-zât Mezopotamyaya giderek [265] harben Ardişire galebe eyledi. Sâsâniyân devletini mahvedinceye kadar muhârebeye devâme etmek arzusunda olduğu halde Cermanyalıların gavlı ve illerya havalisine hücûmları haberini almakla bi’l-zarur Fars mes’elesini sür‘atle ber taraf ederek Ren nehri sahiline doğru ‘azimet etti. Gavn tâ’ifesinden maksiminin tahrîkiyle ‘asker ayaklanıp kendisini ve anasını öldürdü.(387)

Maksim- Aleksandır Söyrek vefâtında imparatorluğunu i‘lân etmiştir. Hâdise-i mezkûreden 32 sene mukaddem Aleksandır söyler Roma ‘asker kumandanlığında iken maksiminin vatani olan Teras şehrine gitmiş ve orada ki pehlivânların güreş tutmalarını emir etmişti. O gün çalgıcılar ve oyuncular aleksandır huzurunda san‘atlarını gösterirken maksimin Aleksandır söylerin huzuruna çıkarak güreş tutanların içlerine gitmesini bi‘l-istizân gitmiş ve müsâre‘ada derece’i mahâretini Aleksandıra beğendirmişti. Aleksandır söyler kendisini neferlikle sülk-i ‘askeriye kayıt edip sonra terakki ettire ettire kumandanların büyükleri sırasına geçirmişti. Efendisi hakkında ol veçhile hıyânet ve küffâran ni‘met irtikâbıyla imparatorluğu yakaladı.

[266] Lakin mürtekib olduğu mezâlim ve te‘addiyât-ı halkı tenfir etmekle iki sene sonra senâto kendisini ‘azl ve Afrikada Kartâcna Eyâleti valisi bulunan Gordini İmparatorluğa intihâb ettiler.(385)

Gordin- şu zat Senatonun intihabıyla her ne kadar imparator deyu i‘lân ve oğlu küçük gordin dahi şerik ta‘yin olundu ise de maksiminin cenârallerinden roma hükûmetinin bilâd-ı miğrab valisi bulunan kaplin ‘adem muvaffakatla ‘aleyhine kıyâm ve küçük Gordini derdest ile i‘dâm eylediğinden bu hâdise üzerine imparator Gordin nefisini salb eyledi. (385)

Maksim ise sematonun kendi ‘aleyhinde ki kararlarından haber aldıktan kuvve-i cibriye ile mesnedini i‘âde için ‘askerle İtâlyaya doğru yürüdü. Lakin senato tarafından yol üzerinde ki hükûmet-i me’murlarına gönderilen ta‘limât üzerine maksimin ve ‘askerine hiçbir taraftan zâd ve zehâyir verilmediğinden ekile şehrine yetiştikte muhâsaraya teşebbüs etmiş olduğu halde ‘askeri ayaklanıp kendisini döve döve öldürdüler (348)

Gordiyinden sonra kürsi’i hükûmetin Roma’dan İstanbul’a [267] nakline kadar imparator olanların ba‘zıları ile suret-i müşterekede icrâyı hükûmet etmeleri ka‘idesi ittihâz olundu.

İkinci maksimin ve balis- şu iki zât Gordiyinden sonra iştirâk üzere imparator ta'yin olundular ise de saray takımı ikisininide katlettiklerinden senato birinci Gordin neslinden on üç yaşında bulunan üçüncü Gordini İmparator intihâb eylediler.(384)

Üçüncü Gordin- şu zatın hadâset sinni cihetiyle mu'allimi perefemizite vekâlet suretiyle emûr-ı hükûmeti idâre ediyor idi. Filib gordiyn ile birlikte Mezopotamya'ya giderek Sasanilere terk ile danob(Tuna) boyunda ki bilâd üzerinde hücum eyledikleri haberi alınan gavgâvât-ı vahşiyesinin men' tecâvüzleri için 'avdetle senâto a'zâsından desyosu ordu ile harbe sevk etmiş olduğu halde ordu heyeti Filip'i 'azl ile desyosu imparator nasb ve i'lân idi verdiler.(374)

[268] Filip şu fitnenin teskini için 'askerle hücum eyledi ise de Verune nâm şehir civârında bi'l-muhârebe maktûl oldu.

Desyos- şu zat-ı imparator olduktan sonra Roma'ya 'azimetle Hristiyanlar haklarında hakaret ve işkencenin envâ'ını icrâ eyledi. Misi taraflarında baş gösteren golların def' mazarratları için 'askerle giderek muhârebe ederken cenerâl Gallosun ihanetiyle maktûl olmakla gallos kendi imparatorluğu i'lân eyledi.(372)

Gallos- imparator oldukta gollerle 'akd-ı mesâliha ve Roma'ya 'azimet etti. O sırada sâsâniyân devleti Suriyeyi Romalılar yedlerinden niza' etmeğe kıyâm ve goller 'isyân etmekle Gallos gollerin ıslahı için emirâsından emilini şimâl tarafına gönderdi. Emilin goller üzerine 'azimet ve galebe ettikten sonra kendi İmparatorluğunu i'lân etti. (369)

Emilin- ol veçhile imparatorluğu gasb ettiği Romaya şayi' oldukta Gallos 'askerle emilin üzerine giderek bi'l-muhârebe mağluben ric'at ederken ma'iyetinde ki 'asker kendisini i'dâm ve emiline etba' eylediler. Bu haber Romaya [269]bâliğ oldukta Roma'da hâkimlik etmekte bulunan Valeryin 'askerle Emilin üzerine gitti. Valeryin ahlak-ı hasene ile muttasıf ve beyne'l-umum mergub takımdan olduğu cihetle 'askeri tâ'ifesi esnâyı tarikte ânın imparatorluğunu kabul ve i'lân ettiler. (368)

(362) senesinde Sasanyân hükümdârı Şabor Antakya'yı ve hasmı zabt eylediğinden Valeryin 'askerle giderek istirdâd eyledikten sonra cezire'i mabeynü'l-nehrine dahi 'azimetle edes (Urfa) kurbunda bi'l-muhârebe mağlub ve şaborun

yedinde esir oldu. Şabor Valerini esir ettikten sonra hakkında envâ' hakaret icrâ ederek hatta ba'zen merkeb ittihâzıyla üzerine biner idi. Şu esâret ve hakaret altında bir vakit mu'azzab oldu. Ve (359) târihinde katl ve sulh ile derisi ateşkide'i ferse te'allık olundu.

Valeryin Şabor üzerine giderken oğlu Galiyin'i tevkil etmişti. Valeriyi'nin vefâtı haberi alındıkta Galiyin İmparator ta'yin edildi. (359)

Galiyin- hadisü'l-sen idi. hükûmeti esnâsında Şabor 'askerle Fırat'ı geçip berü's-şâm tarafında bulunan ba'zı mahalleri istilâ eyledi. Galiyin'in yerine idâre-i emûra bakan [270] Balisnâ Romalılara tabi' ve tedmirde hâkim olan 'Arab şeyhi Odat (Ezine bin Semidi')in mu'avenetiyle Sasânileri berü's-şâm havalisinden çıkarıp Fırat'ın öbür tarafındaki cezire mabeynü'l-nehrin kıt'asına geçirdi. Ve bu muzafferiyetin 'akabinde Balisyina kendi imparatorluğunu i'lân etti ise de neferât-ı askeriyeden birisi kendisini urup öldürdü(358).

Odat sene'i mezkûrede Sâsâniyan devleti yedinde bulunan Ketesifon (Medâyin) şehrine kadar giderek şehri mezbûru muhâsara etmekle Galiyin Odnata fatih unvânını verdi. Odat Sasânilerin bilâd-ı Roma tecavüzlerine sed ha'il olup hücumlarını keser ve 'askerlerini tezlil ettiği gibi bilâd-ı şarkta bulunan gavit tâ'ifesine de galebe eylediğinden kazandığı sayt ve şöhret galiyanın hasedini da'vet ederek Odat ile harbe kıyâm eyledi. Şu husumet henüz muhârebe sırasına gelmezden mukaddem odanatı kendi yiğeni katletmiştir. Keyfiyeti (tedmir) mübhasinde tafsil olundu.

Galiyin zamânında Roma memâlikinde fenâlıklar zuhur ederek hayli mesâ'ib ve vuku'bulmuş ve ba'zı mahaller ihtilâlden nâşi harab olacak dereceye gelip kaht ve gala ve sa'ir afât dahi memlekete müstevelli olmuş iken galiyin şu mesâ'ib [271] sırasında tertip ve layim ile zevkiyât ve mülâhi ihtiyârına devâm üzere idi. Binâ'en'aleyh 'askeri takımı ayaklanıp kendisini 'idâm eylediler. (354)

Kalûd- Galiyine şu zat halef oldu. Ve iki sene sonra ta'undan vefât etmekle Orelin İmparatorluğa intihâb edildi.(352)

Orelin- (349)da tedmir hakimesi zonaba (zeyneb) üzerine giderek müşârun ileyhâyı derdest ve Romaya irsâl etmiştir ki keyfiyeti (tedmir) mübhasinde tefsil olundu. (348) de Sasâniyân devleti ‘aleyhinde tedârikât-ı harbiyeye kıyâm eyledi ise de ser kâtibi ve (silik) Oreleyni zulüm ile ittihâm ve katlettirdiğinden Sinano tasiyeti imparatorluğa intihâb etti.(347)

Tasiyet altı mah sonra fevt olup biraderi Veloriyanos imparatorluk mesendine oturmuş iken ‘askeri takımı kabul etmeyip şeca‘atle muttasıf Berobosu cülûs ettirdiler.(346)

Berobos- şu zatın imparatorluğu esnâsında Fransalılar Romanyanın ba‘zı mahallerini nehib ve garet eylediler. Berobos ‘askerle giderek cem‘iyetlerini teştit eyledi. Bununla beraber ba‘zı ıslâhat ve ‘imârâta dahi muvâfık [272] olmuşken ‘askeri takımının ‘isyânıyla maktûl ve Karos İmparatorluk mesnedine mevsûl oldu. (340)

Karos- imparator olduktan sonra oğulları Nomirin ve Karinos nâm zatlara Kayser ‘unvanı vermişti. Sâsâniyân devleti ile aralarında tahdis eden husumet üzerine Karos cezire’i mâbeynü’n-nehrine giderek Selefkiye (Selukya) ve Kitesifon (medâyin) şehirlerini zabt etti ise de bir sâ‘ika isabetiyle maktûl oldu.(339)

Numriyin- şu zâta pederi hayatında Kayser ‘unvânını vermiş ve bilâd-ı Farsa gittikten sonra buda arkası sıra gitmişti. Babası vefât ettikte Sâsâniyân devleti ile ‘akd-ı mesâliha ve ‘askerle bu sefûr (İstanbul boğazı) tarafına ‘azimet eyledi ise de kayınpederi Eryos Eper vasıtasıyla katlolundu. (338)

Numriyin vefâtından sonra refakatiyle İstanbul’a gitmiş olan ‘asker Halkadonya (Kadıköy) yanında hazır olduğu halde Dalmaçyalı deyu kalten Eryos Epri katl ve imparatorluğu ihrâz eyledi.(338) eryosun müddeti beş gündür.

Deyu kalten- şu zat evâ’il halinde bir çiftçi idi. Sonra ‘asker yazılarak terakki ede ede kumandan oldu. Karos [273] bilâd-ı Farsa giderken Karinos ile meyânelerinde niza‘ tahdis ederek tarafeyn-i harekât-ı ‘askeriyeye teşebbüs eyledi. Misiyâde iltikâ‘ tarafeyn vuku‘uyla bi’l-muhârebe Karinos maktûl ve deyuklatin imparatorlukta müstakil oldu.

Deyukaltin memâlik-i Romanya'nın vesa'atini gördükte yalnızca idâre-i emûre muktedir olamayacağını anladığı cihetle ısdığâsından Muksimin nâm zatı şerik-i hükûmet ittihâz ederek Terasya ile Tuna eyâletlerini Galiryusa, İtalya ve Afrika eyâletlerini muksimine, gavl ve İspanya ile Moritanyayı Kastansa bi't-tevcih kendisi her tarafa ve hususuyla bilâd-ı Farsa münasebeti olan Asyayı sağırada vaki' Nikomidiye (İzmid) şehrinde ikametle velâtın revâbıt siyâsiyelerini muhafazaya 'atf-ı nazar-ı dikkat eyledi. Senâto kemakân Roma'da kaldı. Terasya ve Tuna eyâletleri valisi Galiriyus Suriye havalisini tehdide çalışan Sasayinan hükümdârı Nersi üzerine 'askerle hücum ve memâlik-i Erişkiyeden beş eyâlet zabt etti. (325)

Kastanis Frank ve eşkiyâyı sâ'irenin tenkilleri ve hüsn-i icra'ata muvâfık olduktan sonra cümlesi muzafferen romaya 'avdet eylediler. (319)

[274] Deyu Kalten sonra hastalanıp za'ifa düçâr olduğundan vatanı olan Dalmaçyaya gitti. Ve muksimin o aralık isti'fâ etti. (317)

Ddeyu kaltinden sonra imparatorluk Kastansa intikal etmiştir (317)

Kastanis- on beş ay imparatorlukta devâm ettiğinden sonra İngiltere i'malinden York şehrinde maraz-ı şedide mübtela olduğunu Nikomidiyede bulunan oğlu Kostantin haber aldıkta bâ seyr-i seri' yorga 'azimetle babasının vefâtından mukaddem vusul buldu. Kastanis kıbeli'l-vefât Kostantini imparator ta'yin etmekle vefâtında Britanya ahâlisi alâ'l-'umum kabul eylediler. (316)

Kostantin- imparator olduktan sonra Fransalılar ile tekvin eden münaza'atın ıslahına kıyam ve ba'dehu italya'ya 'azimet eyledi. Lakin senato bunun hükûmetine razı olmadığı cihetle beyne'l-ahâli heycân hâsıl olup Muksiminin oğlu Maksansi “Öküset” 'üvânıyla telkib ve imparator deyu i'lân eylediler.(316)

Kostantin harekât-ı 'askeriye ve tedâbir-i cibriyeye teşebbüsle hepsine galebe etmiştir. İmparatorluk arzusuyla Marsilya'da [275] kıyam etmiş olanlardan Muksimiye'nin(312) târihinde maktûl olup Galiriyus (311) de ve maksanis (310) senesinde mağluben vefât eyledi.

Galirys'un vefâtında oğlu Lisinos babasının yerine geçip havali-i şarkiyede i'lân-ı hükûmet ettiğinden Kostantin memâlik-i garbiyeye hükümrân oldu. Biraz müddet sonra Lisinos Kostantin 'aleyhine i'lân-ı harb etmekle ba'de'l-muhârebe galebe Lisinos tarafında kalarak tarafeyn beyinde mesâliha mun'akid olmuştur.(308)

Kostantin mesâlihadan sonra emûr-ı siyâsiye ve idâreyi nizâmât-ı nafi'aya rabta devam eylediği esnâda gavtların 'aleyhine kıyâmı cihetiyle bi'l-muhârebe galebe ve gavtelerden hayli 'asker alıp ordularına 'ilâve eyledikten ve ba'zı ıslâhatada muvâfık olduktan sonra Lisinosun yedinde bulunan memâlik-i şarkiyeyi dahi bi'l-istilâ hükümdâr müstakil olmuştur.(299)

Kostantin Yukarva gösterildiği üzere pederinin vefâtında imparator olduğu vakit York şehrinde idi. Ba'zı muzafferiyetler kazandıktan sonra Roma'ya giderken 'umum tarafından hüsn-i kabul ve rûyi memnuniyet görür i'tikâdında idi. Roma'ya vusulunde hüsn-i kabul ve memnuniyete delâlet [276] edecek terciib ve beşâsete mazhar olamadığından Roma'ya muhabbeti za'il ve imparatorluk Kersis'nin oradan kaldırılmasına arzusu hâsıl olmuştu. Kürsi'i hükûmetine rakib olanlar tamamıyla za'il olduktan sonra bu arzusunun icrasına vakit geldi. Binâ'en'aleyh Bizans (İstanbul) şehrini merkez hükûmet ittihâz ile kürsiyi oraya kaldırdı.(292)

Kostantin Rum imparatorlarının parlaklarından ma'dûd, sahihü'l-beyyine, şedidü'l-mu'amele, et'ab ve ihtâr-ı seferiyeye mütehammil ve şu halleriyle beraber 'umuma müşfik ve munsaf idi. Cülûsunda din-i nasrâniyeti kabul etmiştir. Tensiri anası heylâninin tergibi üzerine mebni idi. Heylâni urfa ahâlisinden bir şahsın kızı olduğu halde Kostantin'in babası esâretle alıp istifrâş ve Kostantin ondan tevellüd eyledi. Heylâni beytü'l-mukaddese giderek Hristiyanların za'imlerince Mesih 'aleyhisselâmın salibi olan ve beyinlerinde salib-i salubet denilen ağacı bulmakla Hristiyanlar o günü bayram ittihâz ve ('ıydü's-salib) diye tesmiye eylediler.

Kostantin tansir ettikten sonra İstanbul'un surunu ve Ayasofya'yı binâ eyledi. İstanbul "padişah şehri" demektir. Kostantin kendi ismine nisbetle (Kostantiniye) deyu tesmiye etmiştir.

[277] Kostantin zamânında Fars hükümdârı Şabor Rum hükûmetine tabi‘ Nasibin şehrini otuz gün muhâsara ederek zabt edemediğinden ha‘iben ric‘at ve cezire‘i mabeynü’n-nehrin bilâdına ta‘arruz etmekle Kostantin harb için ‘askerle giderken yolda vefât etmiştir. (285)

Kostantin zamânında ‘acemlerin hücûmlarından muhafaza için âmed (Diyarbakir) şehrinin etrafındaki surun inşasına başlanıp derûn-ı şehirde dahi bir takım ebniye-i mütezime yaptırılmış ve Re’sü’l-‘Ayn, Urfa, Miyafarkın, Mardin bilâdı ve nevâhileri Diyârbekir’e ilhak edilmiştir.

Kostantin vefâtından mukaddemce mülkünü oğullarına teslim etmişti. Ba‘de vefâta İspanya ve Büyük Britanya ve Gavl memâliki oğullarından Kastanse ve İtalya ve Afrika vilâyetleri Kastante ve Aktar-ı şarkiye ikinci Kostantiniye hassa isâbet eyledi.

Lakin Kostantin hin-i taksiminde her birisine tefrik eylediği yerlere hudut göstermediğinden kendisinden sonra üç birader meyânelerinde hayli münâza‘alar tekvin etmiştir. Evlâd-ı merkûme ise kuvvet-i kalb ve fesâd-ı ahlak ashabından olduklarından gerek yekdiğeri ‘aleyhinde ve gerek sa‘ir akrabaları haklarında fenâlıklarda bulundular. Ve her birisi mülkünde rakibâdan sâlim olmak efkârıyla za‘ifü’l-hal iki nefer ‘emmizâdelerinden [278] başka akraba ve müte‘allikatlarından hiçbir kimseyi sağ bırakmayıp öldürdüler.

Bundan sonra her birisi yedinde ki hisse-i mülkiyeyi diğerrinin bilâdına doğru tevsi‘ etmeğe çalışıp üçü beyninde muhârebeler tahdis eyledi. Ve Fars hükümdârı Şabor zi’l-iktâf bu fırsatı elden kaçırmamak için ‘askerle Rum memâlikine tecavüze başladı aktar-ı şarkiye hükümdârı ikinci Kostantin Şabor’un müdafa‘asına kıyam ederek beynlerinde ateş-i harb ve kital-i müşte‘il ve nihâyeti sulha müncir olmakla Kostantin ba‘de’l-mesâliha mülküne ‘avdet ettikten sonra birâderi Kastanet ile meyânelerinde vuku‘bulan muhârebede maktûl oldu(282). Kostantin vefâtından sonra ‘uhdesinden münhal aktar-ı şarkiye memâliki kastante intikâl etmiştir.

Kastanes ikinci Kostantin'in vefâtından sonra on sene müddet aktar-ı garbiyede hükûmet eylemiş olduğu halde ihtilâs münasab ta'âmıyla kıyâm eden Roma kumandanlarından Mağnityus'un gadriyla maktûl oldu.(272)

Bu haber kastanesin birâderi Kastante baliğ oldukta Mağnityus'dan intikam almak için elli bin 'askerle üzerine [279] hücum edeceğini Mağnityus işittikte tesâdüf edeceği müzellet ve 'azabi bi'l-mülâhaza nefsinin katletmiştir.

Memâlik-i Romanya'da yekdiğerini ta'kib eden fitne ve fesâdat devlet-i Romanyayı büyük tehlikeye düşürdü. Şimâlde bulunan kabâ'il-i vahşiye mağrib tarafından, Fars hükümdârı meşrik cihetinden baş gösterip kabâ'il-i tecâvüzâta, farslar tehdidata devâm eylediler. Kastanet pek büyük müzayekaya tutulduğundan yalnızca idâre-i emûra muktedir olamayacağını anladı. Ve 'emmizâdesi Yolyani (Kayser) lakabıyla bi'l-telkib Gavlı vilayetinin idâresine ta'yin etti. Yolyan vilayet-i mezkûrede bulunan Efrenc tâ'ifesi ve sa'ir kabâ'il-i müttefika ile muhârebe ederek galebe kazanmıştır. Binâ'en 'aleyh beyne'l-'asâkir ismi büyüklüğe müştehir ve kulub-ı 'amme kendisine ma'il olmağa başladığından imparatorluğunu i'lân ettiler(262)

Yolyân- imparator olduktan sonra mesnedinde kesb-i istiklâl etmek için Kastanet ile muhârebeye kıyam etti. Ve 'askerle Kostantiniyyeye doğru yola çıktı. Kastanet ise o sırada Farslarla muhârebe etmekte idi. Yolyanı izâle maksadıyla 'avdet ederken yolda vefât eyledi.(260)

Yolyan Kastanet ga'ilesinden kurtulduktan suret [280] müstekilede idâre-i emûr hükûmete başlayıp şarkça muhârebe niyetiyle Asyaya 'azimet ve kışı Antakya'da imrâr ettikten sonra Orişlime'ye gitti. Ve Orişlimde ki Yahudileri cem' ile heykellerinin ta'mirine başlattı ise de ba'zı esbâb üzerine ikmâl ettirmeyip bilâd-ı şarka tevcih etti. Bu harekâtta Fırat'ı 'ubur ile harben Fars 'askerini bozup Musul'a kadar istilâ etmiştir. Sonra Farslarla meyânelerinde mesâliha mün'akid olduğundan İstanbul'a 'avdet ederken Fars hükümdârı Şabor nasîbine kadar teşri' eyledi.

Yolyân şehir-i mezkûru Şabura terk ve orada bulunan Rumları Diyarbekir'e nakil ve iskân edip şu mesâlihanın mün'akid olduğu (259) târihinde Diyarbekir havalisi Rumların ve cezirenin Diyarbekirden aşağısı Sâsânilerin yedlerinde kaldı.

Yolyan merkez hükûmetin ‘avdet eyledikte vefât ve serir-i imparatoriye Valentin cülûs ederek memâlik-i şarkiye valisi bulunan biraderi valanis dahi şerik-i hükûmet ta‘yin olundu.(258)

Valentin- şu zât-ı emûr şarkiyeyi şeriki Valanse terk ile kendisi Cermanyaca ba‘zı ıslâhât için [281] Paris’e ‘azimet eyledikte kabâ’il-i vahşiye aralarına tefrike ilgasıyla bu tedbirden istifâde ve Ren nehri ma‘berlerinde ba‘zı istihkâmat inşâ ettirdi. Ve cermânyalılardan tenkiline lüzum gördüğü bir kabile ile muhârebe etmek üzere hazırlanmış iken vefât ederek oğlu Garatin mesned imparatoriye oturdu.(247)

Garatin-İmparator oldukça Küçük biraderi Valantiyin’i İtalya ve İlerya valiliğine ta‘yin eyledi. Memâlik-i şarkiye valisi bulunan Valanis ise münaza‘at-ı mezhebiye ile ve lüzumsuz işlerle uğraşıp tahdis eden fenalıklara Asya’dan Avrupa dâ’iresine tecâvüz eden Hunların Tuna sevâhilinde ki kabâ’ile mazarrat göstermeleri ga’ilesi münzam olduğundan Valanis Hunları aşağıki Misya cihetinde iskân etmesini Gavtların harekât-ı şekâvetkâraneleri ta‘kib eyledi. Valanis ıslahat için ‘askerle gavtların üzerlerine giderek bi’l-muhârebe münhezim ve kendiside maktûl olmuştur. (244)

Valanis’in vefâtında İspanyalı Se’odos şerik-i hükûmet ta‘yin olundu. Se’odos ‘askerin ve emûr-ı mülkiyenin tanzimâtı hakkında hayli himmetler göstermiş ve pek çok muhârebelerde [282] galebe kazanmıştır. Gavtlarla vuku‘bulan muhârebede mağlub olmuşken yine matlub üzere ‘akd-ı mesâlihaya muvâfık oldu. Ve Gavtlardan kırk bin nefer ‘askere kayıt ettirdi. Bu esnâda Britanya havalisinde bulunan Cenerâl maksim bir ihtilâl ihdâs ve İmparatorluğunu i‘lân eylediğinden Garatin ‘askerle maksim üzerine gitti ise de münhezim ve maktûl ve ikinci Valentin İmparator oldu. (239)

İkinci Valentin- Şu zat-ı mesned neşin hükûmet oldukça Se’odos Valentini beraber olarak İtalya’ya ‘azimet ve Maksim ile muhârebe etmekle Maksim mağlub ve maktûl olmuştur. Valentin bu muzafferiyetten biraz sonra vefât eyledi. (229)

Farslar şu Valentin zamânında Diyarbekir Şehrini tahrîb etmekle Valentin müceddeden bina eder gibi ta‘mir ettirmiştir. Diyârbekir’in etrafında ki sur valentinin

eseri olduğu ba‘zı târihlerde görülmüş ise de Kostantin zamânında surun binasına başlanıp İnsitasın vaktinde hitâm bulduğu ‘arabi ve süryâni lisanları üzere yazılmış ba‘zı târihlerden istifâde olunmuştur.

Se’odos- şu zat-ı Valentinin vefâtından sonra İmparator oldu. Bunun zamânında bir ihtilâl zuhur ederek [283] vali ve me’mureyn hükûmetin ba‘zıları maktûl olduğundan ‘e’odos bu fesaddan nâşi ahâleden çok adam öldürmüştür.

Hükümdâr müşârun ileyh mülkünü kabl’el-vefât oğulları Hernoryus ve Erkadyos nâm zatlara taksim ile Honoryos Roma’da ikamet etmek üzere memâlik-i garbiyeye ve Erkadyus Kostantiniyyede mukîm olmak üzere memâlik-i şarkiyeye hükümdâr olmalarına vasiyet etmişti. Se’odos kable’l-hicre(227) târihinde vefât edip vasiyeti veçhile Arkadyus şark imparatoru nâmıyla İstanbul’da ve Honoriyus garb imparatoru ‘unvanıyla Roma’da icrâyı hükûmet eylediler.

Şu iki imparatorluk vech-i ati üzere teşkil eyledi

Garb imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	‘Aded-i liva
	Asıl italya	17
İtalya	İlerikum garbi (Bosna havalisi)	6
	Afrika	6
	Asıl gavl	17
Gavl(fransa)	ispanya	7
	Britanya	5

[284]

Şark imparatorluğu

Vilayet	Eyalet	‘Aded-i liva
---------	--------	--------------

	Trakya (Tuna-Edirne)	6
Şark	asya (Anadolu)	11
	Pontos (Trabzon)	11
	Suriye	15
	Mısır	6
İlirikum	Makedonya	
	Selanik-Arnabuvdluk-Tırhala	
	Sırb- Yunanistan	6
	Daçya	
	Memleketyn	
	Besarabya	
	Kırım	5

Şu taksim üzerine garb imparatorluğu iki vilayet, altı eyâlet, elli sekiz livadan ve şark imparatorluğu iki vilayet, yedi eyâlet, altmış livadan ‘ibâret olmak üzere teşkil etmiştir.

Garb İmparatorluğunun Teşkilinden İnkirazına

Kadar Vakâyı'-i Târihiyyesi

Kable'l-Hicre

(146-227)

Rum imparatorluğunun ikiye inkisâmından ve Honoryos Roma'da imparatorluk kürsüsüne oturduktan sonra Vondal tâ'ifesinden dirâyetle ma'ruf Sitaliko'yu başvekil ittihâz eyledi. Sitaliko ma'arîf ve siyasiyatça mahâret tame ashabından idi. Garb imparatorluğu memâliki hayli vasi'ati hâvi olup idâresi ikdâmât-ı 'azime ve mütemadiyeye müttekif görünmüş olduğu halde Roma'da hükûmet-i me'mureyn-i siyâsiye ve 'askeriye aralarında lezâyiz ve mülâhiye meyl-i 'umumi hüküm yürüttüğü cihetiyle hatûz nefsâniye ve zevkiyât-ı 'arıza o dâ'ire-i vâsi'anın hüsn-i idâre ve muhâfazasına mani' oldu. Binâ'en'aleyh- değil ki hükûmet 'aleyhinde yüz gösterecek harekât-ı cismiye'nin- cüz'i bir hâdisenin bile mazarratını izâle edecek iktidâr mefkûd olmağa başlamıştır.

[286] Hükûmet ve idâre-i siyâsiye me'murları şu hal içinde vakit geçirmekte iken şimâl ve şark cihetlerinde fesâdata isti'dâd ile yaratılmış ve isti'dadlarının fi'iliyâtını göstermeğe vesile ve fırsat aramakta bulunmuş olan akvâm-ı vahşiye hükûmetin zikrolunan ahvâl-i tesyibkârânesini teryic-i maksada müsa'id gördüler. Şimâlden bir büyük muhatara seyl gibi Roma devleti hudûduna akmağa başladı. Volga nehri civarındaki Hunların tazyikâtına hedef olan kabâ'il-i cermaniye Roma hudûduna döküldüler. Garbda mukîm gavtlar Alarik nâm kumandanın riyâsetiyle Yunan bilâdına yürüyüp ekser mahalleri tahrîb eyledikten sonra şark imparatorluğunca ittihâz olunan tedâbir-i mü'essere üzerine yüzlerini garb imparatorluğu memâlikine çevirdiler. Honoriyosun başvekili Setiliko hazakat ve fetânetle kabâ'il mezklûreyi hudûddan ib'ad eyledi. Lakin akvâm-ı vahşiye hükûmetçe müdafa'alarına pekte iktidâr kalmamış olduğu efkârına intisâb eylediklerinden taraf taraf zuhura gelmeğe kesb-i isti'dâd etmiş

olan mehâlik ve muhâtarâtın önünü alacak esbâb-ı has ve haşân misli bir deryâyı müşkilât içinde yüzüp gidiyor idi. Honoriyus tesadüf eylediği [287] emniyetsizlikten ötürü kürsi’i hükûmeti Ravina şehrine nakil eyledi.

Bu sırada Cermanya kabâ’il-i müttefikası iki yüz bin kadar kalabalıkla hükümdârları Rodogâstın riyâsetine tabi‘ oldukları halde yerlerinden oynayıp Roma memleketine hücum gösterdiler. Sitaliko ‘askerle müdafa‘aya kıyâm ederek telâkki’i tarafeyn vuku‘yla muhârebe iştidâd ve Sitaliko’nun ittihâz etmiş olduğu hüsn-i tedbir ve besâlet kabâ’il-i mezkûreyi bozup berbâd ediverdi. Rodogast bu muhârebede maktûl olmuştur.

Bundan sonra Sitaliko Gavlı bilâdında parlamış olan ateş-i ‘isyânı harben söndürmek maksadıyla ‘askerle seyl gibi o cihete akıp gitmekle ‘asatı harben perişân ve Ren hudûdundan beren cibâline kadar mümted olan mahalleri garb imparatorluğu memâlikine zam eyledi. Lakin şu muzaffetiyetlerden kazandığı hüsn-i sayt hasedlerine dağ deviren açtığına binâ’en Honoriyus huzurunda türlü türlü se‘ayet irtikâbına başladılar. Bi’l-âhire hiçbir güne tahkik ve muhakeme icrâ edilmeksizin Hornoriyosun emriyle Sitaliko i‘dâm edildi.

Setiliko’nun vefâtı memâlik-i romaniyeye ceryâna hazırlanmış olan seyl-i belânın önünden bir sed-i sedidin kaldırılması gibi [288] su’i te’sir gösterip gavg hükümdârı Alarik def‘a’i sâniye olmak üzere ‘asâkir-i kesîre ile Romayı hedef-i ta‘arruz eyledi.

Alarik Romaca bu tecâvüzatı istediği gibi icra ettikten sonra İtalya’nın cihet-i cenûbiyesine doğrularak bahr-ı mütevassıt tarikiyle Afrikaya ‘azimet ve oralarca da maksadını icrâ etmek niyetinde iken esnâyı râhide vefât ettiğinden yerine karındaşı Edolef oturmuştur.

Edolef artık Afrikaya ‘azimeti iltizam etmeyip Romayı Gavg hükûmetine merkez ittihâz eylemek istedi. O havalide ki ahâlî-i müttemidine ile meyânelerinde imtizâc husulünü ‘akli olmadığından şu niyeti terk ile İspanyaya giderek nâmını İtalya hükümdârı deyu ilân etti. (212)

Romaniler satvet ve şevketlerinin günden güne za‘ifa düçar ve devletlerinin bir ‘arıza’i inhitata giriftâr olduğunu gördüklerinden Honoryos ba‘dehu mesafe cihetiyle Britanya ve Cermanyayı ‘ulyâ ve süflâ memleketi muhafaza edemeyeceğini tefriş ve o taraflarda ki ‘askerini geriye alıp müte‘akiben vefât etmiştir. Vefâtında Roma kumandanları müşâhirinden Kastanis kürsi’i hükûmete culûs eyledi. (199)

[289] Kastanis- şu zâtın müddet-i hükûmeti imtidâd etmedi. Ba‘zı mu‘arızları ‘aleyhine kıyâm ve kendisini i‘dâm ile oğlu ve üçüncü ve altıncı cülûs ettirdiler.(197)

Valentin- şu zât cülûs eder iken altı yaşında idi. Anası vekâletle idâre-i emura başladı. Cülûsunu büyük büyük ‘avârız-ı muzıra ve muzâyaka te‘âkub eyledi.

O günlerde Vondal hükümdârı Jensaris ‘askerle Afrikaya giderek rum garb hükûmetine müte‘allık olan Afrika bilâdını vâlisi Ponifasın elinden aldı. Yine bu esnâda hükûmet-i merkûmeye tabi‘ İspanyollar ve Fransalılar hükûmetin dâ‘ire-i tabi‘iyetinden ayrılıp garb imparatorluğuna müte‘allık memâlik-i İtâlyaya münhasır kaldı.

Üçüncü Valentinin zamân-ı hükûmetinde ve kable’l-hicre (170) târihinde Hun kabâ’il-i re’isi Atilla İtalya’ya hücum etmiştir.

Atilla Hun kabâ’il-i hükümdârları neslinden Montezok’un oğludur. Bigayet cesur ve bahadır idi. Banonya (Macaristan) taraflarındaki Hunları taht-ı riyâsetine alıp ibtidâ şark imparatorluğuna tabi‘ memâlike tasallut ve bilâd-ı şarkiyeyi berbâd ettikten sonra rum bilâd-ı garbiyesini ızrâr maksadıyla beşyüz bin [290] mevcutlu bir cisim orduya kumandan olduğu halde Ren, Muzel, Sin nehirlerini kat‘ ile Fransa memâlikine tecâvüz gösterdi. Uğradığı yerleri harab ede ede Orliyana ve ba‘dehu Parise kadar ilerledi. Cermanyalılardan pek çok ahâli dahi kuvvetine inzimâm etmekle Fransa hükümdârı Mirovi, Roma cenerallerinden İtos, gavg hükümdârı Tiyodorik bi’l-ittifâk müdafa‘aya kıyam eylediler. Şambanya havalisinde vaki‘ Şalon nâm mevki‘ kurbunda Honrizâne muhârebeler devam ederek nehirlerin etrafında sel gibi akan kanlar nehirlerin sularını bulandıracak dereceye vardı. Bu sırada gavg hükümdârı fevt ve Atilla’nın ‘askerinden (160000) nefer bâdiye-peymâ-i mevt olmuştur. Târihlerce şu muhârebeler şöhet-i ‘azimeyi ha’izdir.

Atilla bundan sonra İtalya taraflarına tecâvüzle oralarca da izhâr-ı rûyi setût ve ba‘dehu Roma taraflarında neşr-i livâyı dehşeteyledi. Lakin ‘askerinde imrâz-ı vahime zuhur eylediğinden Banonyaya ‘avdetle sekteden vefât etmiştir.

Üçüncü Valentin müddet-i hükûmetini ızdırâb ve müzâyeka ile geçirip namusa mugayir bir hareketi üzerine Maksim nâmında bir kumandan mübaşeretiyle maktûl ve kürsi-i hükûmete maksim câlis oldu. (167)

[291] Maksim- şu zat cülûs ettikten sonra Valentinin mu‘amele-i sâbıkasından tahdis etmiş olan gayzını ânın i‘dâmıyla teskin edemedi. Ba‘zı müte‘allıkâtı hakkında da gadrını icrâ ile meşgul iken Vondal hükümdârı Jensaris ‘askerle Roma havalisine hücum eyledi. Maksim mukâvemete muktedir olamayarak Romayı hükümdâr müşârun ileyh teslim eylediğinden romalılar hiddetlenip Maksimi bi‘l-i‘dâm ahâlinin bir takımı Hunlar muhârebesinde besaletini göstermiş olan Etyosu kürsi’i hükûmete oturtular. (166)

Etyos- şu zatın imparatorluğu kabul-i ‘umumiye müstened değil idi. Ma‘a mafih Romayı tahlis için ‘askerle Vondallar üzerine gittikte mağlubiyete de tesadüf etmekle imparatorluktan tard ve yerine kumandanlardan Majorin iclâs edildi.(166)

Majorin- emûr-ı mülkiye ve ‘askeriyece bir dereceye kadar ıslahat icrâ etmiş ve romayı istilâ eden Vondalların tenkiline de kıyâm eylemişti. hükûmet-i Romaniyeyi kendi nüfuzu altına alması maksadıyla tahyiz etmiş olan Patrik Rismirin ihdâs etmiş olduğu bi ihtilâl sırasında maktûl oldu. (162)

[292] Liybud- Şu zat-ı Majorinden sonra imparator oldu. Lakin hükûmetin zamân-ı idâresi patrik Rismirin yed-i nüfuzunda olduğu cihetle Libod bir iş görmeyip kalıp bi ruh gibi dururken patrik bunuda tesmimen i‘dâm ve kendi kayın pederi Antonyusu iclâs eyledi. (157)

Antonyus- imparator olduğu müddette hükûmetçe hiçbir işe karıştırılmayıp her iş patrik merkûmun yed-i idâresinde idi. Patrik (150) târihinde onuda tard ederek Olibriyus nâmında birisini imparatorluk kürsüsüne oturttu.

Olibriyus- cülûs ettikten sonra emûr-ı hükûmetçe yine patrikin müdâhalesi câri idi. Şu müdahaleyi izâle maksadıyla şark imparatorundan isti'aneye mecbur oldu. Lakin zamânı uzamadığından maksadına muvâfık olmaksızın vefât etmekle yerine Galisâryus oturdu. (149)

Galisâryus- cülûs etti ise de şark imparatorunun maksadı Olibriyus ile ceryân eden muhâbere hükmünce patrikin izâlesi maddesini buna gördürmek idi. Galisâryus ise bu maslahatın 'uhdedârı olacak [293] iktidârı ha'iz olmadığı tahkik eylediğinden şark imparatoru bunun hükûmetini tasdik etmedi. Galisâryus encâmı hatırnâk bir hale müncir olacağını mülâhaza etmekle hükûmetten çekildi. Ve şark imparatoru Leon'un Roma'ya gönderdiği Jolyos mesned-i hükûmete cülûs etti.(148)

Jolyus- her ne kadar garb imparatoru oldu ise de 'umumun emniyet ve hoşnudiyesini muceb olacak hiçbir işe muvâfık olmadığından Orset nâmında bir patrikin mübaşeretıyla matrûd olup yerine Romolos Oğastol nâmında birisi iclâs olundu. (147)

Romolos- cülûs ettikten sonra bahr-ı baltık sevâhilinde meskûn Herol kabâ'ili toplanıp hükümdârları Edvaker kumandasıyla Bavirâ ve Nemse taraflarına doğru yürüdüler. Oraca ba'zı mertebe tecâvüzâta tasaddi ettikten sonra yüzlerini Romaya çevirip Romayı istilâlarını müte'akib Romolos fevt ve garb devlet-i Romaniyesi münkariz oldu. (146)

Devlet-i romaniyenin mü'essesesi birinci Romolosdan bede' ile hükümdâr-ı ahiri ikinci Romolosun vefâtına kadar (1229) [294] sene müddet geçmiştir. Roma devleti birinci Romolosdan başlayıp ikinci Romolosta münkariz olması gara'ib-i ittifaktan ma'duddur.

Garb muvarrihlerince kurûn-ı evvelânın nihayeti Kable'l-Hicre (146) senesi yani Roma Devleti'nin inkirâzı olup bundan sonrası kurûn-ı vasati i'tibâr olunur.

Romalıların medeniyet ve ‘ava’id ve ma‘arîf

Ve sanayi‘ ve mezâhibi

Romalılar bedâyet hallerinde kabâ’il-i vahşiye gibi her türlü asâr-ı medeniyetten bî nasîb idiler. Romolos Roma şehrini te’sis ettikten sonra ba‘zı kava‘id-i siyâsiye ve medeniye vazi‘ eyledi.

Romolos zir destinde bulunan kabâ’ili on mukata‘a ve her mukata‘a dâ’iresindeki ahâliyi üç kısım i’tibâr etmişti. Şu kısımların birincisi köhne, ikincisi mesâlih-i mülkiye ve idâre me’murları, üçüncüsü ‘avâm idi. Her mukata‘a dâ’iresinde bulunan arazi dahi üç kısım i’tibâr olunarak bir kısmı köhneye, diğer kısmı mesâlih-i mülkiye [295] ‘imâline, bir kısımda ‘avâma tahsis olunmuştu. Arazice ‘avâmdan her birisinin hissesi iki fidandan ‘ibâret idi. Romolos eyyâm seneyi ve eyyâm şehri otuz gün ve her seneyi on şehir i’tibâr etmişti. Halefî Bombilos zamânında sene (360) gün ve şuhur-ı sene (12)ye iblağ edildi.

Romolos Roma’da kuzât ve nüvvâbdan mürekkib bir meclis meşûret ihdâs ederek şu meclise iki yüz nefer ‘azâ ta’yin eyledi. Şu ‘azânın vazifeleri ahvâl-i bilâdın tanzimi, emûr-ı müşkilenin bi’l-müzâkere teshili ve ahkâmın infazıyla mesâlih-i cariyeye her türlü meşûretin icrâsı hususlarından ‘ibâret idi. Meclis-i mezkûr a‘zâsı meşûretçe emûr-ı ‘ammeye da’ir verecekleri kararları ahâli ve re‘ayaya ‘arz ile onlardan istihsâl edecekleri re’yler üzerine ta’dil ettikten sonra mevki‘ icraya korlar idi. Şu kararlar ekseriyet suretiyle i’tirâzata tesâdüf eder ise iktizâyı vakt-i hale göre ıslah olunması kava‘id-i mevzu‘aları icâbâtından idi.

Romolos riyâset-i ‘askeriyeyi ve muhârebelerce kumandayı nefesine tahsis etmiş ve dâ’ire-i hükûmetinde olan re‘aya şu ‘beleriçün başka başka birer meclis-i meşûret dahi teşkil [296] eylemişti. Bunlardan başka vakâyı‘ mühimme ve dîniye ve da‘va’i câriye için meşûret-i ‘azimi nâmıyla bir büyük meclis dahi te’sis olunmuştu ki bu meclisin a‘zâsında emûr-i dîniyeye müte‘allık işlerin müzâkeresiyle hukuk ve sâ’irece zuhur eden da‘vadan dolayı muhakeme vazifeleriyle mükellef idiler.

Romolos şu nizâmat ve teşkilâtı vaz' eyledikten sonra efrâd-ı re'ayanın hükûmete ve mecâlise düşecek işlerini teshil için her şahıs mecâlis-i mevcude a'zâsından canı istediğini nefsi çin merci' ittihâz etmesini ve o merci' o şahsın badi'i müraca'atı olan mevâdı kendi işi gibi bi'l-iltizâm tesviye esbâbına teşebbüs eylesesini kanun ittihâz ile ilân eylediğinden ahâliden her fert hey'et-i mecâlisden bir zâtı kendisine merci' ittihâz eyledi. Hükûmet ve devâ'ire te'allık edecek işlerinde efrâdın merci' ittihâz eylediği zevât-ı muvazzaf kapı çukadarlarından gibi efrâdın emurunu iltizâm ederek gadr ve te'addiyâta meydan vermez idi. Binâ'en'aleyh devâ'ir ile efrâd-ı ahâli beyninde ol kadar hüsn-i emirniş ve ittihad hâsıl oldu ki her birisi diğerinin familyası efradından ma'dûd gibi içlerinde bir mu'aşeret-i cemile ta'mim ve bundan pek büyük fevâ'id-i mülkiye tahsil etmiştir. ahâleden [297] biri zevcesinden bir münasebetsizlik gördüğü halde ânı tatlike me'zun ve her baba evlâdı hakkında tasarrufça mutlak idi. Binâ'en'aleyh baba oğlunu her vakit satmağa ve müvahezesini muceb bir halini gördükte öldürmeğe ve şekil ve terkiyce pek çirkin ise sokaklarda terk etmeğe hasbü'l-kanun me'zûn idi. Fakat şu me'zuniyet evlâd-ı zekûrca komşularından beş kimse ile meşûret etmek üzere meşrut olup kız evlâdınca meşûret şartı yok idi.

Romolos'dan sonra hükümdâr olan Bombilyus ba'zı kava'id-i hasene vazî' eyledi. Ve ahâliye zira'at ve sanayi'-i nafi'a öğretti.

Roma hükümdâran kadîmesinden kable'l-hicre (1175) de cülûs eden ikinci Tarikin zamânında bir karı divân-ı hükûmete dokuz cilt kitap götürüp satmak istedi semen-i fahiş talep ettikten Tarikin iştirasına ra'bet etmedi. Mezbûre ikinci gün kitapların üçünü bi'l-ihrak altısını götürüp mukaddem ki behâ ile satmak istedikte Tarikin yine iştirâ eylemedi. Üçüncü gün üçünü dahi yakıp geride kalan üç kitâbı Tarikine 'arz ile bunlara yine birinci gün dokuz cilde istediği semeni talep etmekle tarikin [298] merak ederek kitapları iştirâ eylemek istedikte mezbûre üçünüde Tarikin huzuruna vazî' ile savaşıp gitti. Sonra hükümdâr ve a'yân şu kitapları açıp okuduklarında hüküm ve fevâ'id-i 'azimeyi ve emûr-ı müstakbeyleye da'ir bir takım ihbâr garbiyeyi cami' olduğu görüldüğünden bunları kütüb-i mukaddese gibi ma'a'l-ihtirâm hazine de hıfz eylediler. Şedâyide tesadüflerinde huşu' ve ri'ayetle kütüb-i mezkûreyi okurlar idi.

Şu hikâye garb-ı muvarrihlerinin târihlerinde bu veçhile mezkûr ve kitaplarda sebiliyât deyu ma‘ruf ise de i‘tirâz götürür cihetleride ma‘lum olduğundan ol i‘tirâzlar için teksir-i sevâde lüzum göremedim.

Romolosun nesli ve ihlafı romadan tard ile hükûmet-i mutlaka ilga ve konsolosluk ihdas edildikten sonra zamân-ı idâre iki nefer konsol yedlerine tevdi‘ edildi. Konsolların senede bir kere şu‘ub-ı romaniye ma‘rifetiyle intihâb olunması kava‘id-i mevzu‘adan ve ahkâm-ı cariyeyi tenfîz etmeleri vezâ‘if-i mükellefelerinden idi. O târihlerde roma ahâlisi bir kısmı eşrâf, diğeri ‘amme olmak üzere iki kısım i‘tibâr edildiğinden büyük meclisin a‘zâsı ve ekâbir ve mu‘temedân hep birinci kısımdan ma‘dud ve konsolların [299] intihâbide şu kısma ‘a‘it idi. Şu imtiyâz üzerine birinci kısmın şevket ve setûtları ‘umumun kabul edemeyeceği bir derece’i istibdâda olduğundan ‘avâm ile eşrâf aralarında büyük büyük fitne ve müşacerât-ı numayan oldu. Târih-i mübbhasinde beyan olunduğu veçhile bi‘l-ahire ‘avâm dahi bir dereceye kadar emir intihâba teşrik edilmiştir.

Romalılarca efrâd-ı ahâli on yedi yaşından kırk dört yaşına kadar alâ‘l-‘umum ‘askerlikle mükellef idiler. Kuvve-i ‘askeriye fırkalara münkasim olup her fırka (3000) nefer piyâde ve (300) nefer süvariden ‘ibâret olduğu halde sonra her fırkanın mevcudunu (7000) nefere iblağ eylediler. Fırkaların bayrakları üzerlerinde gümüşten bir nesir sureti var idi. Şu bayrakların her birisi bir kargı üzerine mevzu‘ ve seferberlik halinde şu kargıların her birini bir büyük zabıt hamil idi.

Süvârilerin nakşili şaritten ma‘mûl birer ‘alâmetleri var idi. Şu ‘alâmet üzerinde altın yazı ile imparatorun ismi ve fırkanın ‘adedi yazılı idi. Bir nefirden başka ‘askere mahsus muzika yok idi.

‘Askerlerin ba‘zıları hafif ve ba‘zıları ağır harabeler [300] ile meselleh olup her neferde birer kalkan ve sağ yanında asılı yerde balta var idi. Bakırdan yahut poladdan zırhda isti‘mâl ederler idi. Zırhın altında ki libasları dizlerine kadar uzun kırmızı bir entari idi. Başlarında bakırdan ma‘mul bir miğferde bulunur idi. Kumandanlar bakırdan, yahut poladdan ma‘mul ba‘zen altına kaplanmış birer zerre ve zırhın altında baldırlarına kadar uzun darca bir entari telbis ederler idi. Süvâriler üzengisiz atlara binerler ve at ırlarını herkes haline göre güzel bir kumaştan yapar idi.

‘askerin tedbir ve ta‘lim ve nizâmları ise pek müntezir idi. Fen-i harabece ol kadar bera‘at ve mahâret kesb etmişler idi ki karşılarında hiçbir devlet ve cem‘iyet mukâvemetle muktedir değİl idi. Yunaniler, Kartâcnalılar ve tava‘if-i sâ‘ireye karşı gösterdikleri galabeler, istilâ eyledikleri memleketler mübâhis-i mahsusasında mezkûrdur. Ru‘sayı Romaniyeden yalnız Pompenin zabt ve teshir eylediğı memleket on beşe ve istilâ eylediğı beldeler sekiz yüz balığ olmuştur.

Romalıların sefâyin-i bahriyeleri kartâcnalılar gibi pek kalın varaka tarafları yüksek olup kıt‘alarının büyüklüğü fırtınaya mukâvemetle mani‘ idi. Her sefinede iki, yahut [301] üç saf kürek bulunur idi ki şu kürekler kiminin tabakatı i‘tibârıyla mevzu‘ idi. Her kiminin ön tarafında bir hayvan hey‘etinde demirden bir zerre varakasının üst tarafında gayr-ı sabit bir beric var idi. Muhârebelercce ıslaha itlak olunurken şu berici kalkan gibi tahrîk ve isti‘mâl ederler idi. Ve kezâlik her kimide bir cısr bulunduğundan düşman kimisine hücum ve ‘ubur esnâsında iş bu cısr kullanılır idi.

Romalılar vahşi müsare‘a ettirmek ve ahâlice yekdiğeriyle kılıç oyunu oynamak ve güreşmek için meydânlar ve nezâhatkâhlar inşâ etmişler ve müsare‘a‘i vahşiye mahsus olan meydânların etrâfını su cetvelleriyle ihâta eylemişler idi. Kılıç oyunları bir suret-i acebiyede ve müsare‘aca kullandıkları ıslaha muhataralı bir surette idi. Müsare‘a zamânlarında pek çok ve pek büyük sakatlıklar vuku‘ bulur idi. Musare‘a oyunları mukaddemleri mücrimin ve esirâya tahsis olunmuştu. Sonraları ba‘zı mertebe ta‘mim olundu. İmparator komod ıslaha bağlamağı ve kullanmağı öğrenmek için bi‘z-zat bu oyunlarda bulunmuştur. Büyük Kostantin’in zamânında kadar şu ‘adet devâm ederek onun zamânında lağv olundu. Kılıç oyunları ibtidâları cenâzelerin [302] önlerinde ta‘zim kasdıyla oynanılır idi. Sonra bayramlara tahsis eylediler. Kostantin zamânında sakatlık gösteren oyunlar lağv edildikte onların yerlerine neşât ve ferh verecek oyunlar icâd edildi. Hicretten (984) sene mukaddem ki târihte Romada tiyarto icad olunmuştur. Tiyatro bedâyet icâdında raks ve niğmât gibi şeylerle eğlenmeden ‘ibâret idi.

Romalılardan köhne sınıfı siyâsiyâtça vezayif-i ‘azimeyi ha‘iz idi. Romalılarca hurafata meyl-i ‘umumi olduğundan muncemin ve havâdis-i müstakbeleden haber vermek için mübsirin nâmlarıyla içlerinde ba‘zı tâ‘ifeler var idi. Bunlara pek ziyâde

i'tikâdları olduğu cihetle tava'if-i mezkûre muhârebelere ve mesâliha da'ir istihrâclarını haber verdikçe fart-ı i'tikâdlarından nâşi o haberleri ihbâr-ı mukaddese gibi kabul ederler idi. Binâ'en'aleyh onlarla istişâre etmeksizin bir işe başlamazlar idi.

Romalılarca izdivâc-ı emûr-ı zaruriye ve mecburiyeden ma'dûd idi. Vakt-i mu'ayyini geldikte hiçbir kimse izdivaçtan imtina' gösteremez idi. Kızlar sen izdivâca buluşlarından hayli vakit mukaddem namzed edillir. Ve 'akd-ı zevâc köhne ve müncimin huzurlarında bir ihtifâl-i 'azim tertibiyle icrâ olunur [303] idi. 'akid zamânında müncimlerin ahkâm-ı nücûmdan istinbât eyledikleri ahvâl bir varakaya sebt ile hizâr-ı şuhud makamında şu varakaya imzâlarını koyduktan sonra 'urus ve 'urusa cem'iyet huzurunda durdurulup 'urus 'urusanın sol elinin orta parmağına bir yüzük takar idi. Orta parmakta bir damar olduğu ve şu damar kalbe kadar imtidâd eylediği i'tikâdında olduklarından irtibât kalbi husuli emile bu 'adeti ittihâz etmişler idi.

Zifâf vaktinde 'urusenin saçları taranıp saç bölükleri bir kargı ucu ile tefrik olunur idi. Bu 'adet-i 'urusenin yakın vaktinde bir mukatil-i cesurun zevce'i karinesi olacağına işaret için ihtiyâr olunmuştu.

Ba'dehu babaları ber hayat üç sübyan terfîk ve önünde beş 'adet ma'aşla ikâf ile kızı zevcinin evine gönderirler ve haneye vusulunde güyâ 'akd ve sâ'irece sihri ibtâl için hane kapısının yanlarına sofdan bükülmüş ve yağlanmış ipler bağlayıp 'urusayı hacile kâhe isâl ederler idi. Bu sırada bir kaba su ve diğerine ateş konularak hanenin anahtarlarında şu kaplara vazî' ile 'urusaya ihdâ ve ba'dehu müdde'iyuna semât-ı ziyâfet-i keşide olunur idi.

[304] Eski Romalılar Yunaniler ve Hintliler gibi mevtâlarını yakarlar idi. Bu 'adeta cumhuriyet zamânında ittihâz eylediler. Nasraniyetin oralara şüyü'una kadar 'adet-i mezkûre devâm eyledi. Emvâtın cüsselerini enva' Tayyib ile uğraştırıp üzerine seyâb-ı fahire giderirler ve çiçeklerle örtülü bir döşek üzerine yatırıp hanenin kapılarını servi ağaçları yapraklarıyla tezyin ederler idi. Emvâtın ervahına Şaron nâmıyla bir mü'ekkel olduğu ve şu mü'ekkel mevtâdan rûsum almadıkça ânı Mut nehrinden geçirmeyeceği i'tikâdında olduklarından güya Şarona i'tâ edip Mut nehrinden kolaylıkla geçmek için meyyitin ağzına nukuddan bir küçük kıt'a korlar idi. Ba'dehu

üzeri akmeşe’i nefise ile mefruş bir na‘aş üzerine meyyiti mekşûf olarak vazi‘ ve ihtifâl ile götürürler idi. Musikarlar, nedbeciler, küçükler nağmat ve la‘biyât-ı hazine ile feryâtlar ederek cem‘iyet-i meyyitin ön tarafında ve sonra arka tarafında giderler idi. Mevtânın ehil ve akrabâsı ise her birisi matem libâsı gitmiş ve saçlarını açmış oldukları halde nedibelerle cenâzeyi götürürler idi.

Ekâbirin cenâzeleri ihtifâl ve medâyihi cihetiyle ehaddan mümtâz idi. ‘askeri takımından ise rütbesinin ‘alameti [305] vazi‘ ile cenazenin önünde silahları baş aşağı eğdirilmiş biraz ‘askerde bulunur idi.

İhtifâl hitâmında meyyiti kabre koyup üzerine su serptikten sonra çiçek dahi atarlar ve rûsum-ı da‘i ba‘de’l-icrâ kâhinler hizârın üzerlerine su serip ‘avdet ederler idi.

Cenâzeye müte‘allık ‘avâ’id muakddemleri bundan ‘ibâret idi. Sonra şu ‘avâ’id-i lağv olunarak mevtâyı odun hizmasına ilga ve etrafına bir cem‘iyet düzülüp devr-i icrâ ile alat-ı musikiye isti‘mâl ve terennüm ve niğmât ile ihrâk olunur idi. İhrâkça adet dahi meyyitin akrabasından birisi bir meş‘ale vasıtasıyla odunları tutuşturmaktan ‘ibâret idi. Odunlar tutuşup mevtânın cesedi yandıktan sonra ateşin ‘alevlerine güzel kokulu şeyler atarlar ve hamr ile ateşi söndürüp külünü kıymetdar bir kap içine vazi‘ ile ‘â’ilesine mahsus kabirde hıfz ederler idi.

Romaniler ervâh-ı envât sefik dama ile mesrur olur i‘tikâdında idiler. Bu i‘tikâda mebnî meyyitin hayatında sevdiği hayvanı ba‘de vefâta kabri üzerinde zebh ederler idi. Ezmine-i kadîmenin ibtidâlarında ise hayvanât yerine insan zebh [306] olunur idi. Temadî’i eyyâm ile ‘avâ’id-i mezkûrenin hepsi iptal olundu.

Romalılar sokağa çıkarken üzerlerine softan geniş bir gömlek, altına da darca bir libâs giyip hanelerinde gömleği çıkarırlar idi. Erkekler çok kere başları açık gezip ayaklarına iplerle bağlı bir ayakkabı ve ba‘zen çizme giyerler idi.

Ma‘arîf ve ‘ulûm- ümmet-i romaniye yunanilerle ihtilât etmezden mukaddem cehâlet ve gabâvet zulmeti altında idiler. Ma‘arîfa intisâb muhârebelere meyl etmeğe ve şecâ‘ate mani‘ olur i‘tikâdında olduklarından iktisâb-ı ma‘arîfa meyl etmezler idi.

Yunanilerle ihtilât ettikten sonra her türlü terakki ‘ulum ve ma‘arifla hâsıl olacağını anlayıp ikdâmât-ı mütemâdiye ile ma‘arifçe bir derece’i ‘ulyaya vasıl olmuşlardır.

Roma filosoflarından hicretten mukaddemki (729) senesinde Eriniyum şehrinde mütevellid Şişiron Atina’da ta‘lim-i ‘ulûm ile akranına fa‘ik olmuştu. Hitâbette ol kadar mâhir idi ki bir cem‘iyette natık ettiği vakit efrad-ı cem‘iyyetin kalplerini kendine cezb eder idi. Sene’i şemsiye ondan mukaddem (365) gün ve (6) saat iken (6) sa‘at dahi i‘lâve [307] ile ıslah ve her dört senede bir Kebisa i‘tibâr eyledi. Şu hesâb sonra papa on üçüncü Garigoros zamânında ıslah olunmuştur.

Roma imparatorlarından Ağustos ‘ulum-ı edâba ma‘ildi. Güzel te‘lifât meydana komuştur. Mısırı istilâ ettikte Batalmiyusun medrese’i meşhuresini tezyine ve ma‘arîfin terakkisine himmet eyledi. Bunun zamânında Verjil, Horas, Ofid nâm şa‘irler zuhur etmiştir. Muvarrih Titlove dahi o ‘asrın meşhurlarındandır. Ağustosun zamânında Romaca fûnnun ve ma‘arif hayli terakki etti.

İmparator Kalûd adâb u ma‘arif ashabından idi. Roma ve Kartâcna vakâyı‘ına da’ir bir târih kaleme almış ise de sonraları zayi‘ oldu.

Kable’l-hicre (543) târihinde zuhur eden Tasit nâm muvarrih ‘asrının ma‘arifçe büyüklerinden ma‘dud idi. Kesret-ı ma‘arîfı imparatorluğa kadar terakki etmesini muceb oldu. Şu zâtın güzel te‘lifâtı vardır. Cermânyalıların ihlâfına ve Kayasireye da’ir kitaplar yazmıştır. âsârının çoğu ayadi’i rûzgârda telef oldu.

O târihlerde zuhur eden romani şa‘ir ustasının [308] müte‘addid kasideleri vardır. Bu kasidelerin en güzeli Beritos ve teybâ’id denilen kasidelerdir ki bunlar Fransızcaya tercüme olundu. Estâs-ı hicretten (522) sene mukaddem fevt olmuştur.

İmparator Mark Orelyin ‘ulum u fûnnunca kesb-i mahâret etmiş takımdandır. Felâsefece Zeynûn nâm hekimin mezhebine ma‘il ve her vakit mutala‘a’i kütüb ile müştegil idi.

Ternesysus- fiyos, morah Viktor nâm zevât ve manek meşâhir-i ma‘arifmendânından ma‘duddurlar. Romada târih-i vatan nâmına ibtidâ kitâp yazan muvarrih Viktordur.

‘Ulum-ı felâsifeyi öğrenmek için roma genç çocukları Atinaya gönderilip tahsil-i felsefe ve ma‘arîf edilir idi.

Nasraniyetin roma’da intişârından sonra ‘ulum ve fûnnunun her nev‘i romada terakki eyledi. Her ‘â’ilenin oğullarının hadâset sinninde ‘ulum-ı yunâniye öğretilir idi. Milâdın ikinci ‘asrında Roma’da ‘ukul-ı sakıba ashâbından hayli hüneler zuhur etmiştir. Her fenden güzel kitaplar te’lif olundu. Muvarrih meşhur Pelotarka şu ‘asrın müşâhirindendir. Kezâlik ‘asır mezkûrede bilâd-ı romaniyede bilâd-ı yunaniye gibi akademiler te’sis edilmiştir. Fesahat, hitâbet, hikmet [309] ‘ilmiye ve ehliye şu ‘asırda makbuliyet-i ‘azime kesb eyledi. Ve kezâlik akademilerde felâsife’i yunanın te‘âlimi tedris olunup Maksimus, Tartinus, Farun, Toliyun gibi meşâhir zuhur etmiştir.

Tedris edenlerden bir cem‘iyet-i Fisagors felsefesine meyil ettiler. Şu cemâ‘atin meşhurları Karinos, Bencedyus, Fikolos nâm zevât idi. Meşâhirden Şıbyun Efriki Mü‘iyus, Tiskola, Sinakord, Finis, Tarun İpkatatyus Estavani mezhebine mahsus felsefeye ve Tirano, Enderonikos, Tavferasto meşâ‘iyyun felsefesine ve Lokrasyos, Belinos, Lokyanos, Larasyos, İpikorye mezhebine ve Trasillus, Ebolyos, Enikos, Tosinos, Peteryus, Pelptarko, Eflâtûn mezhebine mahsus felsefiyata müntesib idiler. Binâ‘en‘aleyh şu zatlar Romaca felsefiyatın tevsî‘ine himmet etmişlerdir.

Milâdın üçüncü ‘asrında Romaca Filisfiyata ba‘zı mertebe tağyir-i ‘arız oldu. Şu ‘asırda eflatuniye nâmıyla eskilerine muhalif alara ba‘zı hekima zuhur etmiştir. Bunların te‘âlimleri ve seniyelerin mezheplerine karib şeyler idi.

Karn-ı mezkûrda zuhur eden Emonyos İskenderiye [310] medresesinde tedris ederek şeyyi‘a’i eflâtuniyeyi te’sis etti. Şu zâtın babası ve anası hristiyandır.

Zamânın ibtidâlarını deyn-i mesihi ile geçirdi. Sonra ecdadının sâlik olduğu vesni mesleğine dönüp filisfiyâne münhemin oldu. ‘aklı pek sakıp idi. ‘akidece sa’ib değil idi. Şu zat “her bir şayi‘a haktan mübde’ vahid i ‘tirâf ederek ancak ta‘birde ihtilâf ederler. Bu ihtilâf ise idraklerinden neş‘et eder. Cümlesine pek vazih ifâdât ile beyân-ı hal mümkün olsa hepsinin sehûletle ittihâdları mümkün olur. Edyân-ı şayi‘anın cümlesi bi’l-‘umum şayi‘alar meyânelerinde câri olan felsefeye tatbiken teşrih olunmak lazımdır. Ve putperestlerin hurâfât-ı ‘ammeleri ile mütedeyyinlerin mesâ‘il-

i diyânetleri lisân-ı felsefiyat ile tetkik ve muhakeme edilse hepsinin aralarında bir nokta'ı ittihâd-ı numâyân olur” der idi.

Omonyoskûn ve lahut gül vahid olan Hak te‘alâ hazretlerinden iki cüz’i olduğu ve ‘âlemin ezeliyeti, nefsin tabi‘iyeti, cihânın inâyet ve siyâseti ervâh ile ka’im idüğü i‘tikâdında idi ki te‘âliminde bu i‘tikâdı tedris eder idi.

Memâlik-i Romanya’da bulunan Cermânyalılar, Keltler, [311] Britanyalılar, aralarında dahi meşhur mü‘ellefler zuhur etmiştir. Gavl tâ‘ifesinden marsilyada sâkin olanlardan ahiren ashâb-ı ma‘arîf zuhur eyledi. Lakin bunların haberleri mazbut olmadığından derece’i ma‘arîfları tecdid ve tevsif olunamaz.

Rumlar inkilâbat-ı ahvâl ve temâdi’i fitne ve kitâl cihetiyle ma‘arîf mevcudelerini muhafazaya muktedir olamadıklarından kurûn-ı evveli evâhîrinde içlerinde ki ‘ulum ve fûnnun münkariz olmuştur.

Sanayi‘ - Romanilerce ‘ulum ve ma‘arîf ve felsefiyatın tevsî‘ ettiği zamânlarda sanayi‘ dahi terakkiden hâli değil idi. Evâ’il zamânlarında san‘atları ekincilikle münhasır iken sonra ebniye inşâsı, nakış, tasvir, hek, nesîç i‘mâl temâsil ve bahçeler terbiyesi, meyvelerin suret-i garsı, tersi‘at ve tezhibât gibi sanayi‘ nefisenin cümlesinde mahâret kesb ettiler.

Mezâhib ve Hristiyanlık-eski romalılar mezheblerini Yunanilerden aldılar. Jüpiterin ve sa‘ir ma‘budât-ı yunaniyenin hepsini ma‘bud ittihâz etmişler idi. Bundan başka içlerinde fezâ’ilce, kuvvayı cesediye ve ‘akliyece, şecâ‘atce memdûh [312] ‘ad ettikleri insanlardan ve meşhûd, gayrı meşhûd, mâddi, cevheri eşyadan çoğunu dahi ele ittihâz eylediler. Ve kezâlik derelerde, dağlarda tesâdüf ve intihâb eyledikleri şeyleride ilahe’i hususiye ‘ad ettiler.

Hâsılı kelâm ‘ibâdât ve seniyyenin kaffesi romalılarca ‘adet idi.

Bunlar putperestlikle mu‘tâd iken Yahudiler ve Nasraniler haklarında etmedikleri hakaret ve eziyetler kalmadı. Sonra içlerinde nasraniyet şayi‘ oldu.

Romalıların dört yüz kadar heykelleri var idi. Şu heykellerin binaları bi gayet musanna‘a idi ki içlerinde kâhinler hizmet ve heykellerde ki esnâme öküzlerden,

koyunlardan ve sa'ir hayvanlardan kurbanlar takdim ederler idi. İkinci tabaka olmak üzere bir takım heykelleride var idi. Şu tabaka'ı saniye heykelleri birincileri gibi müntezeim değiller idi. Bunlara büyü-t-1 mukaddese itlâk ederler idi. Her hanede birer de hususi ma'bedleri alıp derûnunda sanemler bulundurulur idi.

Roma'da nasrâniyet şayi' olduğu esnâda nasraniyete meyledenlere hükûmet ve putperestlikle i'tiyâd edenler pek [313] çok şiddetler gösterdiler. Kable'l-hicre (568) de cülûs eden imparator Niron Hristiyanlar 'aleyhlerinde her türlü eziyet ve işkenceye devam eyledi. Romalılardan 'akide'ı nasraniyeti kabul edenleri haber aldıktı orada din-i İsbâviyi ta'lim ile meşgul bulunan Pavlosu ve sonra İskenderiye de İncili Mirkası katlettirdi. Anasını, zevcesini, mu'allimini dahi nasraniyete meyilleri vardır diyerek i'dâm eyledi. Romanın bir tarafını kendisi ihrâk ettirip bunu Hristiyanlar yaptı diye mesihilerden nicesini ağır ağır mu'ehhezelerle ta'zib etti.

İmparator Domitin Hristiyanlığı men' için pek çok adam öldürmüştür. Yuhanna-i İnciliyi habs ve çoğunu nefi eyledi. Domitinin halefi o şiddetleri izâle ve Yuhanna ile münfilerin sebillerini tahliye etmekle Yuhanna Efese gitti.

Terâjân Niron mesleğinde idi. Putperestliği adama ve nasraniyeti ibka için şiddetler gösterip uruşalım eskafi sem'âni katlettirdi.

İmparator Edriyin Hristiyanlara ve Yahudilere pek bağaz idi. Ecdadının mezheblerini ibkâ için halk kesir öldürttü.

[314] Büyük Kostantin zamânına kadar Hristiyanlar nadiren asayiş yüzünü görebilip ekser vakitlerde hükûmet ve me'mureyn Romaniyenin kahr ve 'azabları altında muhkir ve mu'azzib idiler. Bunların tesadüf eyledikleri ta'zibat-1 şedidenin başlıcaları ati'l-beyân ezminede idi.

Ati'l-beyân ezminede idi.

- (1) İmparator Neron zamânında, miladın (64) senesinde
- (2) İmparator Domtiyin zamânında miladın (94) senesinde
- (3) İmparator Terajan zamânında miladın (107) senesinde

- (4) İmparator Adriyin zamânında miladın (118) senesinde
- (5) İmparator Karakalla zamânında miladın (212) senesinde
- (6) İmparator Muksimin zamânında miladın (235) senesinde
- (7) İmparator Desiyos zamânında miladın (250) senesinde
- (8) İmparator Valiryin zamânında miladın (257) senesinde
- (9) İmparator Oral zamânında miladın (274) senesinde
- (10) İmparator Deyoklatin zamânında miladın (303) senesinde

Bina'en 'alâ zalik Romada Hristiyanlığın bedâyet şüyu'undan iki yüz kırk sene kadar imtidâd eden müddet-i zarfında hristiyânların tesadüf etmedikleri felaket kalmadı.

Büyük Kostantin miladın (306) senesinde cülûs edip hükûmetinin yedinci senesi validesi Heylanının [315] delâletiyle tensir ve ondan sonra Romaca Hristiyanlık ta'mim eyledi.

Lakin Romalıların mezheb-i kadîmleri olan putperestlik efkâr-ı umumiyyeden za'il olmadığından Hristiyanlığının ta'miminden sonra efkâr-ı mezkûre ashabının bir kısm-ı a'zami nasrâniyetin kava'id-i esâsiyesini putperestlik esasına tevfiğe meyil eylediler. Bu takımdan ve hekimâyı Rumdan Ominyos'un- yukarıda gösterildiği üzere- Edyânın ihtilafını ta'biratın ihtilâfına 'atıf ile mübâyenet mezhebiyeyi niza' lafziye hamil etmesi dahi esas sahih ile esas fasidi mezc etmek efkâr-ı tağlitkârânesinden nâşi idi.

Hazret-i 'İsâ'ya İncil-i şerifin nüzulü Kur'ân-ı Kerim ile sabittir. Bunun için iştibâh olunamaz. Ancak nebi müşârunileyh hazretlerinin ref'inden mukaddem ve sonra İncil-i şerifin esânid ve senedât-ı müteselsileye merbut olacak bir surette zabt ve tahririne muvâfık olamadılar. Havariyunun şakirdleri din-i 'iseviyenin neşrine himmetle sonradan bir takım kitaplar yazdılar. Bu kitaplar incil nâmıyla müştehir oldu ise de bunların hiç birisi hazret-i 'İsaya nazil olduğu vahiy ile sabit olan İncil-i şerif

olmadığı menderecâtından [316] ve nebi müşârunileyhin ref'inden sonra bir takım vakâyı'ı şâmil olmalarından dahi anlaşıyor. Hazret-i İsâya menzil incil-i senedât ve silsile'i esânid ile mazbur değil iken mezhebce efkâr-ı 'atika ve cedide hademeleri İncil nâmıyla tedâvül eden kütüb ve resâ'il muhtelifeyi red ve kabul arasında pek çok tereddüd tesadüf ederek şu tereddüdler tarafeyn beyninde tesadüm edercesine şiddetler izhâr eyledi. Efkâr-ı 'atika ashabı içlerinde mezâhib-i kadîme'i batıla ve felsefe ile metugal olanlar efkâr-ı cedide ashabına nisbetle desisenin her suretle isti'maline kadir edilir. Bunların felsefe nâmıyla neşr ettikleri ta'lim içinede İncil nâmıyla bir takım kitaplar karıştı. Efkâr-ı cedide ashabı derûnunda onların ta'lim-i felsefelerine mukabele edecek iktidâr olmadığından yazdıkları kitaplar, risaleler ile diğer tarafın suret-i hakta tağlit-i izhân için desâyisden 'ibâret olan kitaplarına mukabele edemezler idi. İhtilâfâtı mühimma imkân-ı taklil için enâcil mevcudeden şayan-ı kabul göreceklerini bi't-tefrik diğerlerinin batılanını ilân etmeği kararlaştırdılar. Hatta Pavlosun i'mâl-i havâriyun sırasında menderc bir risâlesinde İsavilere hitâben “ yeni yapılan bir takım incilleri ne çabuk kabul ettiniz” deyu yazdığı [317] bir fakire dahi anacılca o 'asırda vuku' bulan mu'amelatı gösterir.

Şu hallere ve o karara bina'en meti, Mirkas, Luka, Yuhana nâmlarıyla mütedâvil olan kitapları incil deyu kabul ve i'lân ve Enacil nâmıyla tedâvülde olan sa'ir kitapları ibtal eylediler.

Hâlbuki iş bu Enacil-i erba'a dahi yekdiğerine muvâfık olmayıp derdi beyninde olan ihtilâfât ve tenâkızât pek çoktur. Böyle senedât-ı müteselsileye gayrı merbut ve envâ' tenâkız ile serâpâ mahlût olan kitaplar tahri'i hakikat edenleri vicdanen te'min edemedi. Enâcil-i merkûmenin tenâkızı ve i'tirâzâtı mucib olan mahallerini lisan-ı kaleme alıp neşretmeğe başladılar.

Neşriyât-ı mezkûre ise putperestliği terviç ve idâmeye sa'î olan efkâr-ı batıla ashabının işlerine yaradığından -aşağıda 'akideleri tefsil olunacağı veçhile- onlarda bu vasıta ile iğfâlâta devâm ile berâber Enâcil-i erba'ada menderc bir takım elfâzada tahrifât suretiyle ma'nalar i'lân etmekle i'tikâd-ı 'umumi tevhid dâ'iresinden tebâ'id eyledi.

Malumdur ki dine müte‘allık mesâ’ilin esasa te‘allık eden [318] bahisleri bigayet ğamz olup mesâ’il-i gamzaya intikâl ise ezhân-ı ekseriyete mülâyim olamayacağı ve bir cem‘iyette birkaç adamın telâhak efkârına tabi‘ olacağı gibi o târihlerde romaca ulûhiyet-i şirkten münezzeh ve lâhutiyet nâsuniyetle imtizâcdan mukaddes olduğu efkâr-ı muvahhidânesi henüz ‘umumun zihinlerinde yerleşmeyip bu dakikalar eşhâs-ı ma‘dudenin ezhânında takrir edebildiği cihetle şu efrâd-ı kalile din bahsınca ‘aleyhlerindeki efrâd-ı kesîreye hakikat-i hâli tefhim edemiyorlar idi. Binâ’en ‘aleyh bunlar tevhid-i i‘tikâdını i‘lân ve halkı sâlik oldukları râh-ı zalâletten irşâda müte‘allık delâ’il beyan ettikçe teşkil eden cem‘iyetlerin red ve hakaretlerine hedef oldular.

Ve kezâlik mesâ’il-i gamzayı- zikrolunduğu üzere- bir cem‘iyette pek az kimse anlayabilip tefat-ı ‘ukulden nâşi çoğu anlayamayacağı ve bununla beraber cem‘iyette bulunanların idrake muktedir olmayan takımları muhakeme suretiyle bahse karışsalar iktidârsızlıklarını teşhirden başka bir şeyi kazanamayacakları ve aklitte olan re’yi tasdik etseler nüfuz-ı hükûmete tabi‘ olan ekseriyet arâya karşı başlarını belâya uğratacakları cihetle o mekulelerden mes’elece zihinlerinde [319] tereddüd olanlar ister istemez ekseriyet tarafında bulunuyorlar idi.

Bina’en ‘alâ zalik hakikate kemâl-i idrâk ile hizmet eden ashab-ı fetânet ve salâbet pek az kalmakla bunların kimisi matrud olup kimisi aforoz edildi.

İşte bedâyet-i i‘tirâzdan bede’ ile hristiyanlık ‘âlemi telvinât ve tebdilâtta hâli olmayıp cem‘iyât-ı dîniye tekerrür ettikçe bi’t-tabi‘ dâ’ire-i hakikatten tebâ‘id eyledi ve birinci cem‘iyetin târih-i in‘ikâdı olan milâdın (325) senesinden bu güne değin teşkil eden cem‘iyetler yirmi def‘aya bâliğ oldu. Bu cem‘iyetlerin târih-i milâdca zamân ve mahal in‘ikâdları vech-i âti üzeredir.

Cem‘iyât-ı Dîniye-i Nasrâniye’i

Def‘a	Mahal içtima‘	Târih-i in‘ikâd
(1)	İznik	(325)
(2)	İstanbul	(381)

(3)	Efes	(432)
(4)	Kadıköy	(441)
(5)	İstanbul	(552)
(6)	“	(680)
[320]		
(7)	İznik	(787)
(8)	İstanbul	(869)
(9)	Roma	1123)
(10)	“	(1139)
(11)	Latiran	(1179)
(12)	“	(1215)
(13)	Leyon	(1245)
(14)	“	(1274)
(15)	Viyana	(1311)
(16)	Konstanes	(1414)
(17)	Bal	(1512)
(18)	Roma	(1542)
(19)	Teranet	(1542)
(20)	Roma	(1879)

Cem‘iyât-ı mezkûre birincisinden beşincisine kadar kıbeli‘l-islâm mün‘akid olduğundan şu beş cem‘iyetin suret-i teşkilleriyle kararlarını bu kitapta ber vech-i âti izâh edeceğiz. Diğerleri kurûn-ı vasati ve ahireyi hâvi ikinci ve üçüncü kitaplarda beyan olunacaktır inşallah te‘âlâ.

[321] Birinci cem‘iyet-i milâdın (325) târihinde ve hicretten (297) sene mukaddem büyük Kostantin’in emriyle İznikte İskenderiye patriği Aleksandırın riyâseti tahtında (318) nefer eskafdan mürekkib olmak üzere mün‘akid oldu.

Eriyus nâm eskaf teslis ‘aleyhinde bulunup akanim-i sülûseye müte‘allık mübâhisin sıhhatini red ve inkâr ve cenâb-ı hakkın vâhid-i mutlak ve şerikten münezzehe olduğunu tasdik ve ikrar eylediğinden re‘is-i cem‘iyet Aleksandır Eriyosun küfrünü ka‘il ve Kostantin dahi Aleksandırın re‘yine ma‘il olmakla cem‘iyet-i alâ‘l-‘umum Aleksandır ve Kostantin’in re‘yelerine muvâfakat ederek Eriyosun küfrü i‘lân olundu. Bundan sonra patrik Aleksandırın re‘yiyle ‘akide-i Nasrâniyenin vazî‘ ve te‘sisi için vech-i âti üzere karar verdiler.

Baba ki İlâh-ı vahiddir ona inanırım. ‘Umumun zabıt ve hafızı, yer ve gök ile meşhûd ve gayrı meşhûd olan bi‘l-cümle eşyanın halıkıdır. Kezâlik Rabb-i vâhid olan ‘isâ el-mesihâ inanırım ki İlâhın oğludur. Nurdan nur, haktan haktır. Herşeyden evvel doğmuştur. Mahlûk değildir. Cevherde babaya müsavi ve onun şerik ve nazırıdır. Herşeyi kendisiyle vucud bulmuştur. Bizim halâsımız için gökden inip ruhu‘l-kudûs [322] ve Meryem ‘azerâ ile tescid eyledi. Ve bilâtus tarafından salb olundu. Kabre konulduktan üç gün sonra kalkıp göğe çıktı. Ve babasının sağ tarafında oturdu.”

Şu kararı emânet tesmiye ve tescil eylediler. Bundan sonra Kostantiniye patriki Osanyos surda bir cem‘iyet ‘akdini tensib etti. Kostantin’in emriyle tecmi‘ eden Esakfa bir sâbık Eriyosun mezhebini red ve şu mezhebi terviç etmek isteyen Omanyosu tahkir ve darb ettiler.

Osanyos vefât ettikten sonra Eriyos mezhebinde bulunan ba‘zı Esakfa Kostantiniye helûl ederek İznik cem‘iyeti Oriyos hakkında gadr ettiğini iddi‘ada bulundular. Ve mezheb-i hak cenâb-ı hakkı tevhidden ‘ibâret olduğunu ve hazret-i ‘isanın- İznik cem‘iyetinin kararı veçhile- cenâb-ı Hakka şerik ve müsâvi i‘tikâd

edilmesi mezheb-i haktan be'id idüğünü Kostantiniye tefhim eylediler. Bunların ifâdelerinden Kostantiniye kana'at gelerek tevhidi kabul etmek istedi ise de kudüs-i şerif piskoposu Kiriyaos haber almakla men'e da'ir iş'arat ve tahzirâta sür'at gösterdiğinden Kostantin'in teslis i'tikâdında kaldı.

Büyük Kostantinden sonra İmparatorlar bir mezhebe devâm [323] etmeyip kimisi Eriyosun 'akidesini, kimisi İznik cem'iyetinin emanetini kabul eyledi.

İkinci cem'iyet (381) târih-i milâdisinde İmparator Se'odos'un emriyle İstanbul'da mün'akid oldu. Sebeb-i cem'iyet mekdinos nâmında bir eskifin " ruhu'l-kudüs mahluktur" deyu iddi'a etmesi idi. Şu cem'iyet (150) eskifden terkiib ederek ruhu'l-kudüsün lahutiyetini ve Hazret-i 'İsâ'nın ruh ve cesed-i hakiki ve nefsi hakikiye olarak ilah-ı tam ve insan-ı tam idüğünü kararlaştırdılar. Ve bunuda karar-ı sâbika bi'l-ilâve düstûr-ı imân ittihâz ile mekdovinosun küfrünü i'lân idi virdiler.

Üçüncü cem'iyet (431) târih-i milâdisinde ikinci Se'odos'un emriyle efes şehrinde tecmi' eyledi. İnsiyas nâm eskaf "Hazret-i Meryem Allah'ın anası değildir." Deyu iddi'a eylediği için cem'iyet-i mezkûre mün'akid olmuştur. Roma'da bulunan papa Birinci Şelesitnos tarafından tevkil edilen İskenderiye patriği Sirilik riyâsetinde olmak üzere cem'iyet-i merkûmenin hâvi olduğu (200) nefer eskaf İnsitâs ile bu re'ye bulunan İstanbul patriği Nesturun ve taraftarlarının [324] dalalette olduklarını ve hazret-i Meryem ilahın anası olduğu 'akidesini i'lân ve tescil ettiler.

Dördüncü cem'iyet-i milâdın (451) senesinde Halkdonya (Kadıköy) karyesinde Kayser Marsili'nin emriyle (520) Eskaftan mürekkib olmak üzere mün'akid oldu. Bu cem'iyetin sebebi Otişis nâm Eskaf ile İskenderiye piskoposu deyu sekur Hazret-i İsa tabi'at-ı vâhide-i ulûhiyetten 'ibâret olduğu ve iki cevherden bir cevher, iki meşiyetten bir meşiyet, iki aknomdan bir aknom idüğü i'tikâdında bulunmaları idi. Cem'iyet ikisinde refzini i'lân ve İznik cem'iyetinin kararını te'yid eyledi.

Beşinci cem'iyet-i milâdın (553) senesinde ve hicretten (69) sene mukaddem imparator Bostinan'ın emriyle İstanbul'da mün'akid oldu. Bu cem'iyetin sebebi Orijan nâm Eskaf ile tabi'iyet-i vâhide mu'allimlerinin i'lân eyledikleri 'akide idi. Cem'iyet

onların ‘aleyhlerinde karar vermekle şu karar üzerine kıbtı ve ermeni ve Yakubi milletleri şark kenisasından ayrılmışlardır.

İşte her cem‘iyetin teşkilinde bir karar-ı ittihâz olunarak İznik cem‘iyetinin tescil eylediği emânete ‘ilâve ile ‘akâyid [325] telvine tesâdüf eylediği gibi cem‘iyât-ı mezkûreden herbirisinin arasında asıl cem‘iyetin veyahut cem‘iyeti teşkile sebeb olan esâkifenin iltizâm eyledikleri mesâ‘ilin müzâkeresi için fûru‘ şeklindeba‘zı cem‘iyetler dahi teşkil ettiğinden nasrâniyete te‘allık ettirilen ‘akâyid eldeki İncil ve Tevrât denilen kitaplara bile Tevfik dâ‘iresinden tebâ‘id ile beraber tatbikât-ı ‘akliye ve tetkikat-ı zihniyeyi kâbil olamayacak eşkâl-i ‘acibeye girmiştir.

Bu hallerle beraber- yukarıda muhtasiran beyan olunduğu üzere- putperestlik mezhebinde iken suret-i Haktan görünerek ‘akayid-i nasraniyeyi usul-i hakikiyesinden teb‘ide çalışanların ne derecelere kadar maksadlarını yürüttükleride târihçe sabit olduğundan bu bahisler dahi hulasa veçhile ber vech-i âti kitâbımıza derç olunur.

Hristiyanların ‘akâyid-i asliyesini karıştıranlar- balâda gösterildiği veçhile felasife takımları olup elde mevsuk İncil nüshası dahi olmadığından esas diyânetleri vazi‘iyet hakikiyeden tebâ‘id ve enâcil mevcude’i erba‘a vazi‘an ve ma‘nen ihtilâfât ve tenâkızâta tesâdüf etmekle kütüb [326] mütedâvilede ‘akâyid-i asliye ve sahiha neşriyattan kâbil-i intikâd olamayacak bir surete girmiştir.

‘Akayid-i mezkûreyi karıştıran felâsifenin bir takımı Ganosise mensub Ganosilerdir. Ganosis lafzı Yunanca ma‘rifet ma‘nasıdır. Bunlar Patris ve Pavlosun Romada Nasraniyeti te’sise çalıştıkları vakitte zuhur ettiler. Ol esnâda meşrık felsefe-i ruhiyesi Yunan filosoflarının me’fukü’l-tabî‘a deyu ittihâz etmiş oldukları mezheb ile mümtezic idi. Bu tâ‘ife tasavvurat-ı felsefîyelerini din-i nasraniyetin usulüyle mezc etmekte ol kadar i’tinâ eylediler ki felsefe ile usul-i diyâneti şey vahid hükmünde gösterdiler. Tâ‘ife-i merkûme “ Hazret-i İsa Cenâb-ı Hakla mahlukât arasında vasıttan başka bir şey değildir. Şeytânın tasallutundan halkı kurtarmak için men tarafullah meb‘usdur. Ve her şey ile a‘lâ olan cenâb-ı hakkın san‘ı olmayıp şurûr ve kabâyih ilâh-ı a‘lânın ve melâ’ikesinin san‘ları te‘allık etmeksizin maddelerden sudur eder” i’tikâdında idiler. Bunlar ‘akâyidi felsefe usulüyle mezc ederek kitaplar te’lif

ettiler. Şu kitaplarda milâdın kurûn-ı evvelisi ibtidâlarında İncil nâmıyla mütedâvil idiler.

[327] Kalasfe takımından Kirinsosa mensub Kirinşiler “zihn-i insaninin kabul edemeyeceği şeylerin tasdiki vâcib değildir. Binâ’en’aleyh Hazret-i ‘İsâ’nın ibnullah olmasını ‘akıl kabul edemeyeceğinden bu ‘akide kabul olunamaz” diyerek Hazret-i ‘İsânın Hristiyanlarca kabul olunan lahutiyetini inkâr ederek lahutiyet-i nebi müşârun ileyhin ta’mid olunduğu vakit semâdan üzerine nüzul etmiş ise de zamân-ı salbinden ayrılıp yine semaya ric’at eylediği i’tikâdında idiler. Bunların dahi şu i’tikâdı hâvi yazdıkları şeyler o târihlerde İncil nâmıyla tedâvül ediyor idi.

Felâsifenin bir takımında Ebiyoniler idi. Ebiyoniler i’tikâdca kirinsilerden farklı idiler. İ’mâl rûsul nâmıyla enâcil-i erba’a zeylinde ki mektublar içlerine simon nâmında bir sihirbaz bir takım sözler karıştırdı iddi’asında bulundular.

Felâsifeden manevi takımı mani’i irâniye mensûb idiler. Milâdın dördüncü ‘asrındazuhur eylediler. Neş’etleri mecûs mezhebinden olduğu cihetle nasraniyetin efsâdı ve usulünün tağyiri için desise tarikiyle bunların din-i ‘isâvi dâ’iresine duhul ettiklerini hristiyânlar iddi’a ediyorlar. Maneviler “ hazret-i ‘isâ dini ikmâl edemeyip [328] nâkıs kaldığından ândan sonra (Faraklit) gökden yere inip ikmâl eyledi” diyerek ma’budât-ı fersden ma’dûd metrâdan suduru i’tikâdında oldukları if’alide hazret-i ‘İsâya nisbet eylediler ve İncili mezheb sabi’iye tatbiken tefsir ile berâber birisini nûr-ı mestûli ma’nâsını verdikleri şefafe’i tabi’iye ve diğerini zulmet deyu tefsir ettikleri madde’i kesife olmak üzere i’tikâd-ı kadîmelerinin iki aslından ‘ibâret bir ilah hayır ve birde ele şerik vücudunu din-i Mesihinin usulüne mezc ederek icsâm-ı beşeriye bir asıl reddiden ve ervâh-ı asıl hayırdan neş’et etti i’tikâdını iltizâm eylediler. Bu takımlarla sa’ir Hristiyanlar beyinlerinde ceryân eden hilâf ve te’anüd bir derece’i fevk’âdeye vardı. Mani’i irânî ‘ahd-ı atik denilen kitapları külliyyen terk ederek eldeki incilleri kendisine mahsus usule tahvil ile bir kitap te’lif ve şu kitâba ertenig (İncil) nâmını verip i’lân eyledi. Maniye etba’ eden Hristiyanların birisi kâmilin, diğeri müstemi’in nâmıyla ikiye münkasım olup mezheb-i manevi hazret-i ‘İsânın na’ibi ‘unvânıyla bir büyük re’isin riyâseti altında havâriyun ‘adedince on iki küçük re’is ve

şâkirdlar deyu yetmiş iki eskaf i'tibar ederek bir takım papaslar [329] ve şamaslar ta'yin ettiler. Bu cem'iyet-i manoviler beyinlerinde fırka-i kâmilinden ma'dud idiler.

Hristiyanların ahlakını bozmağa sa'y edenlerin bir sınıfı dahi Nikolavsa mensûb Nikolavi tâ'ifesi idiler ki Nikolavas milâdın birinci karnında zuhur eden yedi nefer şamasın birisi idi. Bu tâ'ife 'umum nazarında Hristiyan oldukları halde kurbanlar zebhiyle esnâma takrib i'tikâdında iltizâm ederek ma'a mafih fevâhişin her nev'ini irtikâb eder ve “ hazret-i İsa Şa'ub nasrâniyeye hürriyet-i kâmile verip ümmetinden her kim her ne türlü seyyi'at-ı irtikâb etse halas edecektir.” Dirler idi. Nikolaviler insanları insaniyet derecesinden behâ'im derecesine kadar indirip her fenalık bunların aralarında şayi' oldu.

'Akâyid-i nasraniyeyi efsâd eden ve İncil nâmıyla kitâplar yazanların bir sınıfıda firikilerden Montanosa mensub Montanosiler idi. Bunlar miladın birinci karnında zuhur edip zahirde Nikolavilerin mesleklerine muhatabve Libas zühd ve şi'ar takvâyı iltizâm ile halkı hazuz-ı nefsanîyeden mani' suretinde göründüler. Lakin fûnnun ve felâsilfeyi Hristiyanların 'akideleriyle mezc ederek 'umumun zihinlerini kandıracak yolda kitaplar [330] yazdılar. Şu tâ'ifenin dince zararları Nikolavilerden ziyâde ta'mim ve 'akâyide su'i te'sir etmiştir. Bunlardan Tertolyanos fesâhatle şöhet-i şayi'a kazanıp buda İncil nâmıyla dine müte'allık kitâplar te'lif eyledi.

Hristiyanların 'akayidini ihlâl ve İncil deyu bir takım kitaplar neşriyle halkı ızlâl edenlerin bir takımıda Velizi ve Orisri tâ'ifeleridir. Bunlar tenâfi'i tabi'iyet vâsıtasıyla hevâsın tasallutundan tahlis i'tikâdında idiler.

Nasraniyetin şüyu'unda hazret-i 'İsaca Hristiyanların i'tikâd eyledikleri tabi'iyete i'tirâz suretiylede pek çok akvâl-ı felsefe şayi' oldu. Bu suret-i mesihilerce hayli bahis ve cidâle masdar olmuştur. Zikrolunan i'tirâz ashabı teslisi şediden red ile beraber mekdinosiler gibi ruhu'l-kudüsün ulûhiyetini inkâr ve bu babda 'umumi kandıracak adale'i 'adide irâd eylediler. Milâdın (381) senesindeki İstanbul cem'iyeti mezheblerinin batılânına hüküm ederek te'âlim mevcudelerini imhâ etmiştir.

Ve kezâlik o 'asırların felâsifesinden Bilos Ekanim-i sülûse bahsinde 'akâyid-i nasraniyeye i'tirâz ile Heraknomide ki hassa ulûhiyete menâfidir dir idi. Ve murihye

tâ'ifesinin [331] re'isi Novityus ve Samsadlı Pavlosun mezheblerini ihtiyâr eden takımlar teslisi külliyyen red ile cenâb-ı Hakkın vâhid-i mutlak olduğunu i'tiraf ve i'lân ediyorlar idi.

Bu esnâda Eryos zuhur eylediğinden İznik cem'iyeti teşkil ederek ondan sonra papaslar i'tirâzatın önünü almağa kıyam ve karara rabt ettikleri 'akâyidi emânet nâmıyla- ber vech-i meşruh- tescil eylediler.

Milâdın birinci karnından cem'iyetlerin bedâyet teşkiline kadar zuhur eden mu'terizler balâda yazdığımız takımlara münhasır olmayıp daha pek çok olduğundan bu miktarla iktifâ kılındı. Kitâbımız târihe müte'allık olduğundan 'akâyid-i mezkûrenin muhakemâtıyla i'tirâzat dercine lüzum göremedik.

-26-

Papalar

(Papa) Yunanice baba demektir. Şu lakabı bir vakit şark Hristiyanları kasislerin ve garb Hristiyanları Eskafların her birisi haklarında isti'mâl ederler idi. Sonraları Romada bulunan Latin Katoliği kilisesinin re'isine itlâk ve tahsis eylediler.

[332] Papa romadaki meşhur ve havariyundan patrise mensub kilisede mukîm olup Katoliklerce her türlü riyâset-i ruhâniyeyi ha'izdir. Şu kilisenin mü'essesesi patris olduğu ve papalar ânın ihlâfı oldukları i'tikâdındadırlar.

Zikrolunan kilisenin alâ'l-'umum bilâd-ı garbiye Katoliklerine tasallut ve evâmiri nâfız olması “ garb kilisesi” deyu iştihârını muceb oldu. Te'âlim-i taklidiyenin usulü ve yukarıda beyân olunan cem'iyât-ı dîniyenin nizâmâtı Roma kilisesinin emrine tabi' olup İtalya, Nemse, Leh, Bavira, Belçika, Fransa, İspanya portugal bilâdıyla şu bilâdın alâ'l-'umum şu'belerinde ki Katolikler emûr-ı dîniyece Roma kilisesini merci' tanıdıklarından kiliseyi mezkûre “ ümmü'l-kina'is” itlâk eylediler. Bu kiliseyi merci' ittihâz eden Katoliklerin miktarı (190) milyon nüfûs raddelerindedir.

Muvarrihler papanın riyâset-i ruhâniyesi ne târihte sa'ir ru'sayı ruhâniyenin mensublarına takdim eylediğini suret-i kat'iyede beyân edemiyorlar. Protestan muvarrihleri milâdın dördüncü karnındadır diyorlar.

Milâdın üçüncü 'anasırının nihâyetine kadar ve 'ale'l-husûs birinci 'asrında papalara te'allık eden târih pek [333] karışıktır. Ba'zıları Linos Patrisin na'ibi ve halefi olduğunu ve ondan sonraki papa Kalitos ile Enkalitus iki müsemmaya 'a'it olmayıp bir müsemmaya 'a'it isim idüğünü beyân eylediler. Sonraki papaların isimleri dahi tertib ve sâ'irece hayli ihtilâfa tesâdüf etmiştir. Yuhana ismiyle müsemma olan papaların tertip ve târihleri pek gammazdır.

Papaların isimlerini ve târih-i riyâsetlerini hâvi cetvelden bizce mu'teber olan kurûn-ı evveli nihâyetine değin ifrâz olunan bir parça zirde derç olundu. Gösterilen târihler mîlâdîdir.

(Papanın isimleri)	(Târih-i riyâsetleri)
Patris	42
Linos	67 (66)
Kalitus	78
Aklimanid (1)	90 (91)
Enkalitus	100
Oristos	112 (100)
İskender (1)	121
Saksatos (1)	132 (119)
Telisfores	142 (127)
İjinos	154(139)

[334]

Biyos (1)	158 (142)
Enistiyos	167 (157)
Sotiros	175 (168)
Visriyos	182(177)
Viktor (1)	193
Zifirinos	203 (202)
Kalkastos	217
Orbanos (1)	227 (223)
Bontayanos	232 (230)
Enitros	238 (235)
Fabyanos	240 (236)
Kornilyos	254 (250)
Lostos	255 (252)
Estofanos	257 (253)
Sasksetos (2)	260 (257)
Deyonisyos	261(259)
Filikos(1)	272 (296)
Tikyanos	275
Kayos	283
Merişlinos	296

[335]

Merişle'os (1)	304 (309)
Osabyos	309 (310)
Milkayadis	311
Selosteros	314
Mirkas	336
Yolyos (1)	341 (337)
Libaryos	352
Filikos (2)	363 (355)
Damasos (1)	366
Sirişos	384
İnsitasyos	399 (397)
İnoşnisyus (1)	402
Zosimos	417
Bonifaşyos (1)	418
Şelistinos (1)	423 (422)
Sakastos (3)	432
Büyük lavan (1)	440
Îlâryos	461
Sembilişiyos	468
Felikos (3)	483

[336]

Jilasyos (1)	492
İnsitasyos (2)	496
Simahos	498
Hermezdas	514
Yuhana	523
Filikos (4)	526
Bonifaşyos (2)	530
Yuhana (2)	532 (533)
Ağabityus (1)	535
Selvaryus (1)	536
Vijiliyus (1)	537
Belaziyus (1)	555
Yuhana (3)	560
Bendektus (1)	574
Belajyus (2)	578
Büyük gariğoryus (1)	590
Sabanyanus	604
Bonifaşyus (3)	607
Bonifaşyos (4)	608
Adyodatos (1)	615

[337]

Bonifaşyos (5)

619

Ernorios

625

Bakiyesi ikinci ve üçüncü kitaplarda yazılacaktır. İnşallah te‘âlâ.

-27-

Gavtlar

Kable'l-Hicre

Takriben (54-600)

Gavt kabilesi su‘i ve (Cermanya) akvâmından ma‘dûd galebeliği bir kabile olup kurûn-ı evvelâda Asyada sâkin idiler. Hicretten mukaddemki altıncı ‘asırda Avrupa’da vaki‘ bu heymiya (Çebladi)ve ba‘dehu İslav memleketine giderek oraları vatan ittihâz eylediler.

Kabile-i mezkûre birisi Esteregot (şark gavtları) diğeri Vizigot (garb gavtları) nâmlarıyla iki büyük kısma münkasım olup Esterogotlar ıslav bilâdının şark taraflarında, Vizigotlar garb havalisinde yerleştikten sonra Tuna sevâhilindeki memâlik-i Romaniyeyi sehâm-ı tecâvüz ve hasara hedef etmişler idi.

[338] Bunlar kable'l-hicre (450) târihlerinde bilâd-ı Romanyaya hayli mazarratlar gösterdiklerinden roma imparatoru Orel ‘askerle giderek bi’z-zât muhârebe ve cümlesini tenkil eyledi. Bunun üzerine bir müddet ihtiyâr sükûn etmiş oldukları halde (400) târihlerinde yine bilâd-ı Romaniyeyi ıztırara başladıklarından Gavı ve İllerya memâlikini payimâl hücum ve hasar eylediler. Ol vakit roma imparatoru bulunan İskender Suyer ‘askerle üzerlerine giderek bir terbiye’i şedide i‘tâ eyledi.

(375) târihlerinde Gavtlar Karadeniz sevâhilindeki bilâda hücum eylediklerinden o sırada Farslarla muhârebe üzerinde bulunan imparator Filip muhârebe-i mezkûreyi bi’t-ta‘dil kabâ’il-i mezkûreye giderek mazarratlarını izâle etti.

Bunlar kayser Seyodos zamânında dahi rahatsızlıkları cihetiyle şiddetlibir tenkile tesâdüf eylemişlerdir.

Gavtlar bu tenkilden sonrada rahat durmayıp kayser galiyin ve valeryin zamânlarında yunan bilâdına açılarak ayakbastıkları yerleri harab idi verdiler. İmparator kalud mesned neşin hükûmet oldukta ‘askerle ıslâhâra kıyâm ederek Tayisos nâm mahalde bi’l-muhârebe gavtların cem‘iyetlerini perişân eyledi. (354)

[339] Gavtlarına cem‘iyetlerine intizâm verip kayser Oreliyinin eyyâm hükûmetinde reni tarihiyle Janseye kadar hücum ve karşılarına gelen Roma Ordusunu tarumar ettikten sonra Venedik sevâhiline indiler. Bunların tecâvüz-i şedidleri romaca pek büyük dehşet yüz göstermesine sebep olmakla senâto falcılara müraca‘at eyledi. Falcılar bu bilyeden halas bir takım insanların kurban verilmesine mütevekkif olduğu cevâbını verdiler. O sırada sevk olunan kuvve-i ‘askeriye Metor sevâhilinde bir galebe kazandı. Lakin Roma ahâlisinin bu galebe ile dehşetleri za’il olmadığından Romanın etrafına bir metin sur inşâ ve Daçya (memleketeyn) havalisi bunlara terk olunmak üzere kabul-i mesâliha eylediler. Daçya ahâlisi Misi taraflarına nakil ile Tuna nehri Roma bilâdıyla Daçya arasında had-ı fasıl i‘tibâr ve havâli-i mezkûre Gavtlara teslim olundu. (350)

İmparator Perobos zamânında Gavtlar ba‘zı kabâ’il ile birleşip Gavıl vilâyetini payimâl etmekle Perobos bir ordu ile üzerlerine giderek istilâ eyledikleri yerleriistirâd ettikten sonra kabâ’il-i mezkûre firar ettiler. Perobos Devn nehrine kadar arkalarını bırakmadı. İmparator müşâr [340] ileyh ol esnada gavg ve kabâ’il-i müttefikalarından hayli ‘asker dahi ordusuna kayıt etti ise de hiç birisi sabât etmeyip hepsi firâr etmişlerdir. (339)

Kayser Diyoklatin’in esnâ-i hükûmetinde gavtlar ve nedâl jebid, borgoned akvâmıyla birleşip hükûmet-i Romaniye ‘aleyhine kıyâm etmek üzere oldukları halde Deyoklatin bunların aralarına nifâk düşürecek esbâba teşebbüs eyledi. Yekdiğeri ‘aleyhinde tecavûze başlamalarından Rumlar istifâde etmişlerdir. (319)

Gavtlar büyük Kostantin zamânında da romanileri muzdarib edecek harekâtta bulundular. Kostantin ‘askerle giderek galebe ve içlerinden kilitli ‘asker alıp ordusuna kayıt etti. (304) bu ‘askeri Fodratı deyu yâd ederler idi.

Gavtlar (286) senesinde Eriyos mezhebini kabul eylediler.

Asyâyı şarkiyede bulunan Hun kabâ’ili (247) târihinde orâl dağlarını aşarak Alen kabâ’ili bilâdını istilâ ettikten sonra Tuna sevâhilinde ki gavtları dahi payimâl ettiklerinden Rum İmparatorunun şerik hükûmeti Valenis bunları Misi taraflarına yerleştirdi.

[341] Vizigotlar (226) târihinde hükümdârları Alarık ile berâber Tuna taraflarındaki muvattanlarını terk ve akraba ve arkadaşları olan Esterogotlardan müfârekat etmekle bunların vakâyı’-i târihiyeleri İspanya mübhasinde tefsil olunacaktır.

Vizigotlar ayrıldıktan sonra Esterogotlar Karadeniz sevâhilinde kalıp oralarda miktâr-ı nüfûsları azaldığından za‘ife düçâr ve Hun kabilesinin tecâvüzatına hedef oldular.

Hunların re’isleri Atilla (165) târihinde vefât ederek şu kavmin setût-ı sâbıkaları münkesir olmakla Estergotlar nefislenip noksanlarını ikmâl ve i‘ade’i istiklâk ederek Ditrih (Te’odorik) nâm zâtı hükümdâr intihâb ettiler.

Te’odorik Esterogot re’isi Tiyyodomirin oğlu olup Rumlarla aralarında sebkât eden mesâlimini te’mîn için mukaddema pederi tarafından rehin olmak üzere İstanbul’a gönderilmiş ve oralarda büyümüşü. Hükümdâr olduktan sonra İslavlarla muhârebeye girişip bilâd-ı Romanyaya hücûm etmiş ve karadeniz ile Venedik körfezi meyânında ki memâlikte nüfuzunu bi’l-i‘mâl (147) senesinde bir Esterogot hükûmeti teşkil eylemiştir.

[342] Te’odorik hükûmetini i‘lân ettikten bir müddet sonraya kadar devlet-i şarkiyeye ile hoş geçinip bir güne fenâlıkta bulunmamış ve devlet-i müşârun ileyha memâlikte civârında böyle bir hükûmetin teşkilinden memnuniyet göstermişti.

Rum devlet-i şarkiyesinin gösterdiği şu memnuniyet ciddi bir surette değil idi. Esterogotları te'lif suretiyle kullanmak ve avaralık mübtelâ olduğu müşkilât-ı mülkiyeyi izâle edinceye kadar oyalandırıp ba'dehu hükûmet-i mezkûreyi mahv etmek maksadına mebni idi. Bir vakit geçtikte Te'odorik devlet-i Müşârun- ileyhânın müzmirini his eylediğinden 'askerle 'aleyhine kıyam ve Trakya kıt'asını aşarak İstanbulu muhâsara eyledi.

İmparator Zenun Te'odoriki işgâl edecek bir tedbire teşebbüsle İtalya'yı istilâ etmeği ihtâr ve bunun için teşkivât-ı mü'essere icrâ ile berâber memâlikinin cânib-i garbisinde bulunan arazinin bir miktarında Te'odorika terk etmekle Te'odorik bu sureti memnunen kabul etmiştir.

Vondal kabilesinden Edvakar nâm bir mütegalib garb-i Rum imparator ahiri Romolosun hal'inden sonra başına topladığı kabâ'il-i muhtelifeye hükümdâr sıfatında görünüp [343] şu hükûmeti devlet-i şarkiyenin tasdiki altında göstermekte ve İtalya bilâdından Ravina şehrini merkez ittihâz ile hüküm yürütmekte idi.

Te'odorik edvâkarın 'aleyhine kıyâm ve İtalya'nın istilâsına teşebbüs eyledikte Edvakar müdafa'aya başlayıp dört sene müddet aralarında harab-ı imtidâd eyledi. Ve Te'odorik hicretten mukaddem ki (129) senesinde Ravinayı zabt ile Edvakarı öldürdü. Şehr-i mezkûru zabt ettikten sonra Te'odorik'in İtalya hükümdârlığı şark imparatoru Zenun tarafından resmen tasdik olunmuştur.

Te'odorik (122) senesinde dâ'ire-i hükûmetinde bulunan kabâ'il-i muhtelif aralarında ceryân eden 'adât ve mu'amelatı ilgâ ve 'umumi bir kanuna rabt etmek için nâmına nisbetle tanzim etmiş olduğu kanunnameyi tedriç ile cümleye kabul ettirdi. Ve kendisi her ne kadar Eryos mezhebinde ise de ru'sayı ruhâniye ile de hüsn-i imtizâc ederek icrâyı ayin hususunda hepsine hürriyet i'tâ eyledi.

Eriyos mezhebi 'aleyhinde bulunan Esakfeden severinos mezheb-i mezkûr 'aleyhinde bulunan Hristiyan haklarında takbicât-ı şedideyi hâvi te'lif etmiş olduğu bir kitâbı neşr [344] etmesinden dolayı Eriyos mezhebindeki Estergotlar hiddetlenip ba'zı esbâb-ı irâdıyla Severinosu taht-ı muhakemeye aldirdılar. Ve neşriyatını bir Katolik

hükûmeti meydâna çıkarmak için bir ittifâk-ı hafîye hamil ile i'dâmına hükûm-i istihsâl eylediler. Te'odorik severniyosun i'dâmından sarf-ı nazarla habsiyle iktifâ eyledi.

(99) târihinde imparator Jostiyin Eriyus mezhebinde olan Hristiyanların memâlikinden tardlarına ve Kinisalarının sed olunmasına da'ir evâmir-i 'umumiye neşr etmiş ve te'odorik her ne kadar ki mülkünde hürriyet mezhebine iltizâmında görünmüş ise de kendisi zaten Eriyos mezhebinde bulunmuş olduğundan imparatorun mezhebdaşları hakkındaki şiddetini tahfif ettirmek ve Kostantiniyyedeki Eriyos mezhebi ru'sası vasıtalarıyla İmparatora bir söz anlatmak için mahbus Severinosun kayın pederi semâhos ile roma patrikini İstanbula gönderdi.

Şu meb'uslar ise Eriyus mezhebinin 'aleyhinde bulunduklarından Te'odorikin merziyesine muvâfık hareket etmeyip İstanbul'a vusullerinden sonra hiçbir işe muvâfık olmaksızın yine 'avdet eylediler. Te'odorik şu iki meb'usun muvâfık olamamalarını imparator ile bir ittifâk-ı hafî 'akd etmiş [345] olmalarına hamil ile gerek onları ve gerek mahbus Severinosu i'dâm ettirdi. Ve bununla beraber kendi memâlikinde bulunan Katoliklerin tard ve teb'idine de teşebbüs eyledi. İcraya vakit kalmaksızın fevt oldu.(96)

Estergot hükûmetinin her türlü rung ve intizâmı Te'odorikin esnâyı hükûmetinde idi. Vefâtından sonra yerine ka'im olan hafidi Atalarikin bedâyet me'muriyetinde esbâb-ı tenzil yüz göstermeğe başladı.

Atalarık cülûs ettiği vakit sekiz yaşında idi. Anasının vesâyeti altında hükûmet ceryâna başladı. Lakin Estergot a'yânı işi mezbûrenin yedinde bırakmayıp her birisi bab-ı istibdâdı küşâd ve i'mâl envâ' fesâd eylediler. Atalarık ise (88) târihinde vefât etmiş ve zamânında Katolik Kenisâsı İtalyaca hürriyet kesb eylemiştir.

Atalarık vefâtında yerine Te'odorik karındaşı oğlu Teyodatis cülûs eyledi. Ve bu da pek iktidârsız olduğundan İtalya'da açılmış olan bâb-ı ihtilâl zamânında tevsi' etti. Şark imparatoru Jostiniyin italyayı devlet-i şarkiye memâlikine rabt ile gavtlar yedlerinden niza' etmeği arzu etmekle cenerâl Belisariyusu bu arzusunu terviç için 'askerle [346] İtalya'ya gönderdi. Belisaryus 'asâkir-i kesîre ile giderek Napoliyi bi'l-muhâsara yirmi gün zarfında zabta muvâfık olmuştur. (68)

Estergotlar hükümdârları Tiyodatis iktidârsızlığına ve zamânın gösterdiği iktizaya bina'en hal' ile ashâb-ı iktidârdan Tiksi Hükümdâr intihâb eylediler. (68)

Tikis yüz elli bin nefer 'asker tedarikiyle Belisaryus 'aleyhinde harekete hazırlandı. Belisâryus ise Napoli işini yoluna koyduktan sonra giderek Romayı abluka altına aldı.(85)

Tikis bir sene müddet Belisaryusa mukâvemet ve müdafa'a'ı şedide göstermiş olduğu halde Roma'nın muhafazasına imkân göremediğinden bi'l-zarure orayı terk ile Ravinaya çekildi. Ve Belisaryus giderek Ravinayı muhâsara etti.

Estergotların gösterdikleri müdafa'at-ı şedide şark devletine hayli müşkilat hudusuna sebebiyet verdi. Ve bu esnâda Tikis imparator Justiniiyine müraca'atla mesâliha talep eyledikte müşkilât-ı hazırayı tahfif için Tikis 'arz eylediği şurut mucibince İtalya memâliki şark devleti himâyesinde olmak üzere kendi yedinde kalmasına ve bu şart [347] ile mesâlihaya imparator müsa'ade gösterdi ise de Belisaryus kabul etmeyip muhâsaraya devâm ve nihayetü'l-emir Ravinayı zapt eyledi.(81)

Ravinanın Romalılar taraflarından zaptını müte'akib Ararın cülûs etti ise de mülkü imparatora teslim murâdında olduğu anlaşılmakla 'askeri takımı kendisini katl eylediler. (81) ve bundan sonra Estergotlar Totila nâm zatı hükümdâr intihâb ettiler. (81)

Totila istirdâd-ı memâlik maksadıyla tedârikât-ı mümküneye teşebbüs ve bi'l-ikdâm Romayı istirdâd ve zapt etti.(76)

Totila memleketinin inzibâtını ikmâl ile meşgûl olduğu sırada Lokanya taraflarında bulunan 'asker arasında ba'zı ihtilâl zuhur ettiği haberini aldığından ıslâh için Lokanyaya 'azimet ettikte Belisaryus Totilanın gıyabından bi'l-istifâde romayı bi't-tekrâr istilâ eyledi. (75)

Bu istilâdan sonra Belisaryus Kostantiniyyeye çağırıldığından gittikten sonra Totilada bunun gıyabından istifâde ve yine Romayı istirdâd idi verdi. (74)

İmparator Jostinyin tarafından (70) târihinde ta'yin olunan Narsis nâm kumandan 'asâkir-i kesîre ile Totila [348] üzerine gitti. Embirya havalisinde vaki' Tajine nâm mevki'de Narsis ile muhârebeye başladı ise de 'askeri münhezim ve kendiside maktûl olmakla Estergotlar taraflarından te'iyâs hükümdâr intihâb olundu. (70)

Te'oyas Narsis 'aleyhinde tedârikât-ı lâzımeye teşebbüsle beş sene müddet müdafa'a ve mukâvemet göstermiş olduğu halde 'akıbet Küm kurbunda vaki' Drako sahilinde bi'l-muhârebe 'askeri münkesir ve kendisi maktûl olmuş ve İtalya memâlikî resmen şark devleti memâlikine zam edilmiştir. (65)

Bundan sonra artık Estergotların i'âde-i hükûmet edecek iktidârları ve Rumların boyundurluğu altında yaşamağa emniyetleri kalmadığından her takımı bir tarafa dağıldı. Ve İtalya memâlikî (54) târihine kadar devlet-i şarkiye vilâyâtından ma'dûd oldu.

-72-

Lombar Diyalolar

Kable'l-Hicre

(7-93)

Lombardiyanın ahâli-i asliyesi Cermanya yahut Longored nâmıyla yâd olunurlar idi. Sonra Lombared deyu [349] şöhretyâb oldular. Bunlar Alp dağlarıyla Elir nehrinin arasında ki mevâki'de sâkin idiler. Mü'ehhiren Ren nehri sevâhiline yayılarak hicretten mukaddemki üçüncü 'asırda Alp dağlarının cihet-i garbiyesine nakil etmiş ve bir müddet geçtikte devlet-i Romanya vilâyâtından ma'dûd Banonyaya gitmişler idi.

Kabâ'il-i mezkûre hicretten (93) sene mukaddem Lombared met'ınanından Odevin nâmında bir zâtı üzerlerine devn-i intihâb ettiler. (61) târihinde Odovinin vefâtıyla oğlu birinci Elbovin yerine oturdu.

Elbovin heyn-i cülûsunda zirdestinde olan memleket-i Norika ve Banonyadan 'ibâret ve dâşya, avare, sermiya bilâdıyla mahdûd idi.

Mü'ehhiren Jepidelolarle bi'l-muhârebe galebe ve hükümdârları konimidi meydân harbde i' dâm ederek kızı Zoramindâyı taht-ı esârete aldı.

Elbovinin şu galebesinden sonra memleketine mücâvir olan emem ve kabâ'ilin hepsi havfa zâhib olmakla beyne'l-melûk iktisâb-ı 'azimet etmiştir. Şu 'azimet kendisini İtalya 'aleyhine i' lân-ı harb etmeğe teşvik eyledi.(55) târihinde [350] dâ'ire-i itâ'atında bulunan Saksonyalılar ile kabâ'il-i sâ'ireden bir büyük ordu teşkil ile İtalya üzerine yürüdü.

Elbovin İtalya 'aleyhine kıyâm eylediği sırada İtalyayı Romanya Valisi Elbovin ile meyânelerindeki mevâlât cihetiyle İtalyalılara mu'avenet etmediğinden Elbovin mukabeleye tesâdüf etmeksizin İtalya bilâdına dâhil oldu.

İtalya'ya dâhil olduktan sonra İtalyalılar gayz ve gayrete gelip tedârik eyledikleri 'askerle Elbovinin ordusuna hücûm ve Bendkiye üzerinde bi'l-muhârebe galebe eylediler.

Elbovin bundan sonra 'askerini cem' ile İtalyanın ba'zı bilâdını istilâ ve Bavyayı üç sene müddet-i muhârebe ile zabt ederek 'âsime-i memleketi oraya nakil etti.

Fransa kralı Kalotrik kızı Valbovinin zevcesi bulunan Kalodo Sonda o hâdis esnâsında vefât etmekle mukaddemce harben galebe eylediği Jepide kralı Konimnidin kızı olup yed-i esâretinde bulunan zora Mendâyı tezvic etmiştir. Elbovin konimindi i' dâm ettikten sonra Vironâde tarh etmiş olduğu meclis-i 'aşirettekafa kemiğini kadeh ittihâz ile içine şarab doldurup içtikten sonra kemiği şarabla doldurup Zoramendaya göndermiş ve zoramenda bu mu'ameleden [351] istilzâm etmiş olduğu te'siri pederinin i' dâmından neş'et eden te'sirât-ı vicdâniyesiyle beraber derûnunda saklamıştı. Binâ'en'aleyh Elbovin hakkındaki gayzını bir veçhile izale edemedi. Ve Elbovinin i' dâmını dostu helmişse tahmil etti.

Elbovin bir gece uyku uyur iken Helmişis ile Zoramenda birlikte yatağının yanına giderek ba‘de‘l-i‘dâm ikisi beraber Ravinaya firar eylediler.

Mezbûre firarından sonra Eksârhos Lonjinos ile izdivâc ve Helmişsi tesmim efkârına düştü. Tertib ettiği zehirli şerbeti Helmişse sundukta merkûm hakkındaki su‘i kasdı hisetmiş olduğundan ibtidâ şerbetin birazını kendisi içmesini Zoramendaya teklif eyledi. Zoramenda naçar şerbetin bir miktarını içip bundan hâsıl olan emniyeti üzerine bakiyesini Helmişis içmiş olduğu halde ikiside mesmumen vefât etmişlerdir.

Elbovinin vefâtında yerine oğlu Kalif oturdu. (49) bir sene müddet hükûmet ettikten sonra Bavyada 32 neferden mürekkip bir cumhuriyet teşkil ettiğinden Kalifin hükûmeti za‘il oldu.

[352] Şu cumhuriyet (38) senesine kadar devâm eyledi. Sene-i mezkûrede Lombardiyalılarından Osaris nâm zât krallığı ihrâz etmiş ve bunların zamânında dâ‘ire-i memlekete galebe eden mütte‘inân hükûmet-i istiklâlini mahvetmişti. Kral müşârun ileyh (31) senesinde fevt olup yerine cülûs eden damadı Ejillif mütte‘inan ile hayli muhârebeler ederek bi‘lahire galebe ve rum devlet-i şarkiyesi memâlikinden dahi Karimune, manto ve Badoyu zabt eyledi.

Hicretten yedi sene mukaddem Ejillif fevt olmakla yerine Edalvalid cülûs etmiştir.

Bakiyesi kitâb-ı sânde yazılacaktır inşallah te‘âlâ.

-29-

İtalya Romanyada Eksârhoslar

İtalyanın bir kısmı Lombardyalıların diğer kısmı Romanilerin yedlerinde olmak üzere ikiye taksim olundukta Kayasere taraflarından İtalyayı Romani dâ‘iresi Eksârhos ‘ünvânı altında valiler ma‘rifetleriyle idâre ettirildi.

Şu valilerin idâreleri hicretten (55) sene mukaddem başlayıp hicretin (130) senesine kadar mümted olmuştur.

[353] Eksârhos lafzı Yunanice kumandan ma'nâsınadır. Romaniler zamânlarında kiliselerden ba'zılarının ru'sasına şu nâm i'tâ olunmuştu. Sonra bir de medeni Eksârhos i'tibârıyla İtalya bilâd-ı româniyesi valilerine 'üvân ittihâz olundu.

İtalya bilâd-ı Romaniyesine ta'yin olunmuş olan Eksarhosların birincisi Narsis nâmında bir zattır. Cümlesi on dokuz nefer olmak üzere Narsis, Lonin, Semargad, Romen, Kalinik, Jeanirimjus, İlosir, Lasak, Platon, Sidor, Oliçyus, Jirokvar, ikinci Siyodor, Janplatin, Seyoflak, Jandeyokop, Sekolastik, Pol, Otihos nâm zatlardan 'ibârettir.

(130) Târih-i hicride garb ve şark kiliseleri aralarında hâsıl olan ihtilâf Roma emâretinin istiklâlini intâc ederek iksârhosluğun lağvıyla bilâd-ı mezkûre papanın riyâseti altında bir cumhuriyete münkalib olmuştur.

SONUÇ

Topluluk hâlinde yaşayan insanların oluşturduğu medeniyet, kültür, ekonomi, düşüncenin seyri, askerî konular, kısaca tarihin her anı ve konusu tarihin ilgi alanını kapsar. Bununla birlikte dil ve edebiyat, din, arkeoloji, antropoloji, coğrafya, hukuk, sosyoloji, sanat kısacası maddi ve manevi her şey tarihin konusunu kapsamaktadır.

Tarih, geçmiş bilgi birikimi ve tecrübelerden yararlanmak, geçmişten günümüze kadar yaşanmış siyasi ve kültür olay ve olguları aktarmak için önemlidir. Türk edebiyatında 19.yüzyıldan itibaren kültür ve siyasi tarihini aktarmak için birçok manzum ve mensur tarihi kitaplar kaleme alınmıştır.

19.yüzyıl tarih kitaplarından biri olan Saîd Paşa'nın dokuz ciltlik *Mir'âtü'l-İber* adlı eseridir. Eser, kâinatın yaratılışından başlayarak Asya, Afrika, Avrupa kıtası ve İslam tarihini aktarması açısından önemlidir. Bu çalışmamız *Mir'âtü'l-İber* adlı eserin üçüncü cildini kapsamaktadır. Saîd Paşa eserinde hicri takvimi esas almıştır. Eserin sade bir dille yazıldığı söylenebilir.

Saîd Paşa, üçüncü cilde üçüncü kısım başlığı ile başlamakta ve Afrika kıtasının coğrafyası, tarihi ve dini bilgilerini anlatmakta olup 5 fasıldan oluşmaktadır. Dördüncü kısım ise Avrupa kıtasının dini, coğrafyası ve tarihi ile ilgili bilgiler vermekte ve 3 fasıldan oluşmaktadır. Üçüncü kısım başlığı altında Afrika kıtasına ilişkin kısa bilgiler verilmekte, birinci fasılda Afrika kıtasının coğrafyası anlatılmakta, ikinci ve üçüncü fasılda Mısır ülkesinin tarihi hakkında detaylı bilgiler verilmekte, dördüncü fasılda Orta Afrika ve Doğu Afrika ile ilgili bilgiler verilmekte, beşinci fasılda ilse Batı Afrika, Güney Afrika, Afrika adaları hakkında bilgiler verilmektedir. Dördüncü kısım başlığı altında ise; birinci fasılda Avrupa kıtasının coğrafyası ve kavimlerinden bahsedilmekte, ikinci fasılda Yunan beldeleri ve coğrafyasından bahsedilmekte, üçüncü fasılda ise İtalya kıtası coğrafyası ve kavimleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* eserinin üçüncü cildinde Tevrat'tan, İbn-i 'Abdülber, Ebu Muhammed bin Hazm, İbn-i Haldun'un eserlerinden faydalanmıştır. Heredot, Doktor Hanri Solemen, Maniton ve Busifios gibi bilginlerin eserlerinden

yararlanmıştır. Ayrıca Batı dünyasının yapmış olduğu kazılar ve araştırmalarda elde edilen bilgilere de yer verilmiştir. Saîd Paşa, eserin bazı bölümlerinde yer yer anlatım akışı içinde ek bliglere ver vermiş ve bu akış içinde kendi düşüncelerini de dile getirmiştir.

Çalışmamızda Saîd Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* eserinin üçüncü cildi incelenerek, Latin harflerine aktarılarak muhtevasına dair inceleme yapılmıştır. Eserin incelenmesi ile yer ve şahıs adlarının tespiti ile dünya tarihi açısından önemli bir metnin ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmıştır. Zengin bir içeriğe sahip eserin, hem edebiyat hem de tarih sahasında yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ADSOY, Şerefettin, “Saîd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.7, s. 331.
- Ali Emiri Efendi, **Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid**, (Haz. Galip-Nurhan Güner), Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 2003, s.29.
- ALPKAYA, Gül Esra, **Mir’âtü’l-İber (I.Cilt)**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.
- ARSLAN, Mustafa Uğurlu, “Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası’nda Said Paşa ve Süleyman Nazif’in İzleri”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s.9.
- ATALAY, Mehmet, “Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniye’sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.27, s. 146-147.
- AYDOĞAN, Saliha, **Diyârbakırlı Saîd Paşa-Mîzânü’l-Edeb**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- AYDOĞAN, Saliha, **Saîd Paşa Mîzânü’l-Edeb**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 466-467.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, Ankara 1996, C.1, s.283-286.
- BİÇER, Bekir, **Tarihe Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s.15
- BORAN, Uğur, **Diyarbakırlı Said Paşa Mesel Kitabı-Nuhbetü’l-Emsâl**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.
- Diyarbakırlı Saîd Paşa, **Mir’âtü’l-İber**, C.3. Karabat ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1888.
- ERDOĞAN, Kenan, “Klasik Mi’raciyyelerden Farklı bir M’iraciyye: Said Paşa ve Mi’raciyyesi”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.12, s.166
- ERDOĞAN, Kenan, **Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı**, Tekin Matbaası, Manisa 2004.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, C.3. S. 1581.

KORKUSUZ, M.Şefik, **Diyarbakir Tarih'leri**, y.y, b.y, t.s.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi**, Çizgi Kitabevi, 2014, s.19.

NAKIP, Tahir, **Osmanlı Devletinde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.85-90.

ORTAYLI, İlber, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s.27-96.

TANYILDIZ, Ahmet, “Saîd Paşa’nın Nuhbetü’l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, s. 87.

TAŞ, Fatma, **Diyârbekirli Sa’id Paşa-Mir’âtü’l-İber(5.Cilt)**, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020.

TUĞLUK, İbrahim Halil, “Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 8, S.15 s.96-105.

YAVUZ, Eren, **Diyarbakirli Mehmet Said Paşa-Tabsiratü’l-İnsân-İnsana Tutulan Ayna**, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.

YEŞİLÇİÇEK, Vedat, “Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizan’ül Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, **Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S.6, s.116.